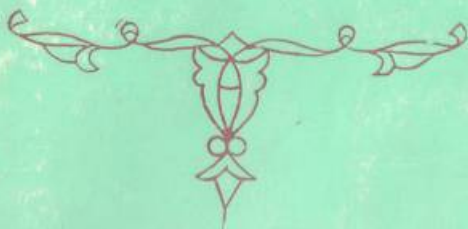

Բ. ՉՈՒԳԱՍԶՅԱՆ

Ընթացքների
աշխարհում

9-98

ՀՍՍՀ ԳՐԱՍԵՐՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՔԻՆՆ ԶՈՒԿԱՍԶՅԱՆ

Գրասերի աշխարհում

ԺԺԺԺ

01	2282
2-98	2ուրբագյան Բ.
2եռագրերի աշ-	
խարհում:	
եր . : 1985	գ.554.

ՊՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱՍԵՐՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ-1985

Խմբագիր՝ Լ. Վ. ՄԻՐԻՉԱՆՅԱՆ

ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԸ ԳՏՆՈՒՄ ԵՆ ԽՐԱԲ

Երևան, 1987, օգոստոսի 14

Չուգասզյան Բ. Լ.
Ձ 820 *Չևուգրերի աշխարհում: (Ակնարկներ) / խմբ.՝*
Լ. Վ. Միրիչանյան. — Եր.: Սովետ. գրող, 1985. —
144 էջ, թ. նկ. 4 (Պրբասերի դրան/2002 գրքա-
սերների ընկ.).

1982 թ. լույս տեսավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի փոխանորդ Բարկեն Չուգասզյանի «Չևուգրերի Չևաքե-րագ» գրքույթը, որակչ պատմված էր Անիբեկայի Միսաքյալ Եսանգեհերում Շեղենայի ձևազարգացման ուղիստանների մասին:

Հրատարակվող գրքույթում Բ. Չուգասզյանը շարունակում է իր գիտաանրամաշելի անհրկ-զրույցները մեր երկրի տարբեր բուսականում ու շրշաններում, ինչպես նաև Անգրիայում, Ֆրանսիայում և Գերմանական Գեմեկրտաական Հանրապետությունում իր ուղևորությունների ու զործուղումների ժամանակ տեսած և Մաշտոցյան մատենագրանների մեր մյուս Բանգրաանների համար նվիր ստացած ձևուգրերի, փաստաթղթերի, էպոսական մշակույթի այլ արժեքների և դրանց նվիրատուների նակատարքի մասին:

ԳՊԿ 76.11

Օգոստոսյան շոգ գիշեր էր: Երևանի օդանավակայանում այրտակարգ կուուզեա էր տիրում: Հարյուրավոր երևանցիներ հավաքվել էին այստեղ դիմավորելու Ֆրանսիայից ուղիղ թռ-ախշքով որպես զբոսաշրջիկներ Երևան ժամանող իրենց ազ-դականներին ու բարեկամներին: Ինքնաթիռը ուշանում էր: Բոլորի ուշադրությունը գամված էր օդանավակայանի տեղե-կատու բարձրախոսին, հավաքվածները անհամբերությամբ նայում էին ժամացույցներին: Կես գիշերին, ժամը ճիշտ 12-ին հարորդավարի հոգնած, միապազազ ձայնը հայտարարում է սպասվող ինքնաթիռի ժամանումը: Մի քանի րոպեներ ես, և միտքիս մեջ լսվում է վայրէջքադաշտից դեպի սպասարահ-ների շենքին մոտեցող օդանավի ականջ խլացնող հոնդյունը: Թույլ լույսերի տակ փայլատակում է այլումինե հական: Հա-վաքվածները հուղված են ու անհանգիստ. լճ՞ որ շատերը իրենց հարազատներին տասնյակ տարիներ լեն տեսել, կան և այն-պիսին էրը, որոնք իրենց արյունակից մեթաձվորների միջյն ան-ունեն են լսել և այսօր առաջին անգամ պիտի հանդիպեն նը-րանց: Երբ շարժասանդուղքները մոտեցան օդանավին, և բաց-վեցին դռները, դիմավորողները ուրախության աղաղակներով ու ճիշիթով, խախտելով ամեն կարգ ու կանոն, մի կողմ հրելով պահակներին, խուժեցին վայրէջքադաշտ: Օդանավակայանի աշխատակիցների հորդորները հյուրերին ճանապարհ տալու, սաստումներն ու անգամ սպանակիքները ոչ որի վրա լինի աղղում:

— Չեր մեջ Թյունիներչյան կա՞, ձեր մեջ Առաքելյան կա՞,

Մարտից Հյուսիսյան կա՞... — լավում էին հավաքվածներք կանչերը մթության մեջ:

— Քիչ համբերեմ, մանչս, ճամփու վրա մի՛ կհեար, թող սուր, որ աս մարդիկ վար իջնան: Էճէլն մի՛ րնէր, Առաքելյան ալ կա, Յլուֆենքչյան ալ կա: Ես Մարտիչն եմ, Հյուսիսյան վտահճ եմ յիկա, ստանկ մարդ ալ մեր քաղաքին մեջ չեմ դիտեր:

— Հայրի՛կ, հայրի՛կ, իսկ Արտից Պոստանյան կա՞:

— Այս անգամ արդեն ես եմ, աղմուկի մեջ ձայնս լսելի դարձնելու համար համարյա բոլորեմք: Հարց տալիս վայր իջնող ծերունազարդ դրսաշրջիկին:

— Ես չեմ ճանչար: Այս տիկինը Արտին է, անոր դիմե՛ս:

— Այո՞, այո՞, մեղի հետ Պոստանյան ունիք: Օղանափն վերին ճասին մեջ էր, մյուս գուռն պիտի իջնա: — առանց սպասելու հարցի կրկնուցում, չեքմտովորում ու պատրաստակամութեամբ պատասխանում է ծերունուն ուրեկցող տիկինը: Վաղում ենք դեպի օգնափն մյուս էլքը՝ մտավախութեամբ ունենալով մթության ու ժողովի մեջ կողքեկ մեր անձանթ բարեկամին: Պոստանյանին դիմալորելու համար ինձ հետ օղանափակայան էին կիկլ նաև Մատենադարանի բաժնի վարիչներ Ասատուր Մնացականյանը և Հակոբ Փափաջյանը:

— Պարոն Պոստանյանը ո՞վ է, պարոն Պոստանյանը ո՞վ է, — մթության մեջ կանչում ենք մենք:

— Պոստանյանը ես եմ, ես եմ, դուք Մատենադարանի՛ն եք:

Սեր ու երիտասարդ դրսաշրջիկները բռնավորված փառքիկ ճամպուկներով ու կապոցներով իրար հրելով, իջնում են սանդղաքներից, բոլորը խոսում են, ինչ-որ բաներ են ասում հայերեն ու ֆրանսիերեն, թվում է ոչ մէկը մշտաին չի խում, հուզված հնում են, ղտվար շնչում, բոլորը վայրկյան առաջ ուղում են սոր դնել ավետայց երկրի հողի վրա:

— Այո՞, ես եմ Պոստանյանը: Աս ինչ հրքանելութուն է: Իրա՞վ Հայաստանին մեջ ենք. չեմ հավատար տըրբուս: Իոպ Մատենադարանի՛ն էք: Այո՞, Ահա ասե՛ք, ասե՛ք սա ձեռագիրը, շո՞ւս, շո՞ւս, ասե՛ք, ինձի հետ ամեն վայրկյան բան

մեր կրնա պատահիլ: — և մեր հյուրը ինամբով փաթեթված կապոցը հանձնում է մեզ, միաժամանակ արագ-արագ ինչ-որ դեղեր է նետում բերանը: — Մտոնս համար է, սիրոս շատ հիվանդ է, կվախեամ չզիմանա սա երջանկությանը, — արտաստերների միջից մեզ է ուղում իր խոսքերը Պոստանյանը: Պակաս հուզված չենք և մենք՝ դիմալորողներս:

Եստում ենք ավտմեքենա և ուղեկցում պարոն Պոստանյանին մինչև «Արմենիա» հյուրանոց: Ահազին բազմութուն է խնովել մտաբի մտու: Մի կերպ կարողանում ենք մեզ գցել սպաստարահ: Այստեղ բառայանի միճակ է. կվոտրների հարգատները խանգարում են «Երևուրիտա» պաշտունյաները աշխատանքը. բարձրախորտ անընդհատ ներկաներին կող է անում հանգարավել, թույլ տալ նրկար ճանապարհ կեաթ հյուրերին զրանցելու և տեղավորելու իրենց սենյակներում: Բայց ո՞վ է լսողը: Ի վերջո հնչում է և Պոստանյան անուրը Հրաժեշտ ենք տալիս մեր հյուրին՝ հաջորդ օրը Մատենադարանում հանդիպելու պայմանավորվածութեամբ:

Ամբողջ գիշեր շկարագաց բնել, վախենում էի, որ մեր հյուրը չզիմանա հուզումներին և նրա սիրուր դավաճանի, իսկ զրա պատճառը մենք պիտի լինենք. չէ՞ որ մենք էինք նրան հայրենիք հրավիրել: Մի բանի ամիս առաջ էր, Ցրանսիայից մի խումբ հայեր էին կելլ Հայաստան, նրանց մեջ էր նաև Արտի մերձակա շքաներից Արմենիում բնակվող Հազար Ահարոնյանը: Մատենադարանում մեզ հետ ունեցած դրույքի ժամանակ նա հայտնել էր Պոստանյանի մոտ պահվող ձեռագրի մասին: Շուտով նամակագրական կապ հաստատվեց Պոստանյանի հետ: Մեր խնդրանքով ստացանք Ահարոնյանի մի քանի էջերի լուսանկարը, պարզեցինք, որ ձեռագիրը 17-րդ դարի գրություն է, իսկ բովանդակությունը՝ Ավետարանի Պոստանյանը պատրաստակամութեամբ հայտնեց ձեռագիրը նվիրել Մատենադարանին, բայց որովհետև ինք պարտ հիվանդություն ուներ և չէր կարող երկար ճանապարհորդություն կատարել, ուստի խնդրում էր հանձնարարել մեկին ու մեկին այն ստանալու իրենից: Երան խորհուրդ տրվեց

ձևաազերը ուղարկել վստահելի որևէ ճամփորդի միջոցով, փոստային ուղին միշտ չէ, որ ապահով է, կամ ավելի լավ չէ՞ր լինի, հիմն մեր հարգելի բարեկամը անձամբ ձևաազեր բերն Երևան, Հայրենիքի սերը, գրել էինք նրան, թող ուժ ու կորով, վստահություն պարզեի և առանց մտավարկության թուշ նա գա հայրենիք: Այս տողերը գրվել էին առանց խորապես հիտանկցելու առաջարկության վստահավոր հետևանքները: Քայլերը մեր նամակին հարցրից Պոստայանի հեռագիրը՝ օգոստոսի 14-ին իրեն դիմավորել Երևանի օդանավակայանում, նոր միայն անըրազարմանք մեր ժանխոհեմությունը»: Մինչև Պոստայանը Երևան չեկավ ու բարեհաջող Վերադարձվա՞վ էին, մենք չհանդատացանք, բայց երբ մեկ տարի հետո մարտիկայի Միացյալ Նահանգներից նրանից նամակ ստացանք, համոզվեցինք, որ հայրենիքի սերը հիվանդ մարդուն կարող է այնպես բուժել, որ նա ոչ միայն հեռավոր ճանապարհորդություններ կատարելու հնարավորություն կստանա, այլև կարող է ապրել մինչև խոր ծերություն:

1967, օգոստոսի 19, Մաշտոցյան Մատենադարանի նիստերի զահիճը լի է քաղաքամայր Երևանի մտավորականության ներկայացուցիչներով և հայ ձևաազրական մշակույթի երկրպագուներով: Մատենադարանի գիտական խորհրդի նիստում է արտասահմանից հայրենադարձված 10 ձևաազիր մատայանների հանձնման հանդիսավոր արարողությունն է տեղի ունենում: Նրախին ներկա են այդ օրերին Իրանից ներգաղթած Թևան Հովսեփյանն ու Գրիգոր Քնիշչյանը, որոնք հայրենիք են բերել թե՛ իրենց զերդաստաններին պատկանող և թե՛ մի քանի այլ նվիրատուների 9 ձևաազիր մատայաններ, 10-րդ ձևաազիրը Հովհաննես Պոստայանինն է: Ներկա է նաև ինքը՝ Նըվիրատուն:

Մատենադարանի տնօրեն, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ, պրոֆ. Լևոն Խաչիկյանը բացում է նրա և բարձր գնահատական է տալիս մեր սփյուռքահայ եղբայրների հայրենասիրության այս գեղեցիկ արտահայտությանը: Անչափանոն նվիրաբերված ձևաազրերի գիտական արժեքի և ձևաազրերի հայրենադարձման երևույթի մեծ

խորհրդի մասին իրենց խոսքն են ասում ծերունազարդ հայագետ, պրոֆ. Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Մատենադարանի ձևաազրերի գիտական պահպանության բաժնի վարիչ, պրոֆ. Ասատուր Մեսցակյանը: Պատասխան խոսքով հանդես են գալիս նվիրատուները:

Հուլիսը էր Հովհաննես Պոստայանի իլույթը 1915 թ. հայրենի Անթեզ քաղաքի տեղահան է արվում նաև Պոստայանների ընտանիքը, բայց երանց անմիջապես եղծին ճամփա չեն հանում. հայր Պոստայանը հացագործ էր, իսկ չարադարաներին հաց էր պիտը. նրանց մեջ լավ հացթխույններ էին: Պոստայաններին պահում են Ուրֆայում: Պատանի Հովհաննեսը անային ծառա է վերցրվում տեղի իշխանավորներից մեկի մոտ, որի տան անկյուններով մեկում Հովհաննեսը մի օր տեսնում է հայերեն գրքեր՝ արժաթապատ կազմերով ու խաշերով: Պարզ է թալանված են հայազկան եկեղեցիներից, դարձրեցին իր ու տներին: Այդ օրերին Պոստայանի մայրը ծանր հիվանդանում է: Բուրբը համոզված են, որ սիրելի մայրիկը պիտի մահանա: Ոչ մի կը չկա: Հայրը աղոթում է, և տենցիներին բույրին առաջարկում է աղոթել, թերևս ամենաբարձրայլ օրին: Պատանի Հովհաննեսը և բուրբը հեծվալում են ու աղոթում: Մի՞թե իրենց ամենակարող հայրիկը այդքան անզոր է: Հովհաննեսի մոտ հանկարծ մի մխր է փայլատակում. հիշում է, որ իրենց քաղաքում ծանր հիվանդների զլխի տակ բահահանակը սուրը գրքեր էին դնում, և շատ շատերը ապաքինվում էին: Նա անմիջապես վազում է աղայի մոտ և խնդրում այդ գրքերից մեկը՝ հիվանդ մոր զլխի տակ դնելու համար: Անհավատ աղան մի պահ վարանում է, բայց չի մերժում իր ծառային, որի քաղցր երբը հաճախ էր նրա դառնացած հոգին սփոփել: Իսկ վերջերս նա հաճախ էր այդպիսի վիճակի մեջ բնիկում: Պատանի էին, որ նրա փախցրած գեղեցիկուհի հայուհին, լպզովելու համար, կարիվ էր ննջանալու: Աղան չէր կարողանում հասկանալ հայուհու արարքը. ի՞նչ էր արել նրան, ուրիշները կոտորում, չարացում էին, իսկ ինքը փրկել էր նրա կյանքը. հիմար գեղեցիկուհի, լավությունն անդամ չհասկացավ: Աղան մոտենում է գրքերի կույտին, վերցնում է գր-

բանցից մեկը, պոկում արծաթյա կազմը, խալը և ամբարտա-
վանորեն, իբր մեծ լավություն, մեկնում է գիրքը Հովհաննե-
սին: Սուրբ գիրքը ևս անզոր է լինում փրկելու մտքը: Այնու-
հետև գալիս են ավելի դատան օրեր, Ուրֆայի հայերը ապս-
տամբում են Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի դիմադրությունը: Հակառակորդի ուժերը գերակշռող էին, սակայն հայերի կամքն
էլ անկասկած չէր, նրանք կովչեցին մինչև վերջին փամփուշտը:
Ինքը Պոստանյանը շատ կռիվ է հիշում, թե ինչպես օրհասա-
կան պահին հայ կանայք, արյունարբու ասկյաների ձեռքը
լրկնեկու համար, իրենց նետում էին ջրհորները, կախում
այուներից, պատշգամբներից:

Որոշ ժամանակ հետո Պոստանյաններին էլ են քշում
Տեք-Ջորի անապատներ: Հովհաննեք ահավոր սպանդից
փրկվում է հրաշքով: Նա քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ է
շրջում, աշուղություն անելով մի կտոր հաց է մտրում: Այնու-
հետև Սիրիս, Կրանահա, Կրանահա: Հիսունմեկ եր-
կար տարիներ որպես մասունք մեծ սիրով ու գուրգուրանքով
նա պահել է այն մատյանը, որի հուշը կապված է եղել իր
գերդաստանի ու ժողովրդի ողբերգություն հետ: Իսկ այսօր,
այսօր ինքը լափազանց երջանիկ է, ցնծում է և իստ իր ժողո-
վրդի այպանով ու ժողկույն կյանքի, և նա կարող է իր հա-
մար մասունք դարձած գրչագիրը նվիրել հայրենի Մատենա-
դարանին:

Պոստանյանի ձեռագրերը, որ 17-րդ դարի գրչություն էր,
ու միայն արժեքավոր էր իր մանրանկարներով, հիշատակա-
րանով, այլև իր պատմությունը, մատյանի վրա գտնվող կնի-
քից ու թվահամարից, ստաշին անգամ լինելով, տեղեկանում
էր, որ եղեմիայի (Ուրֆայի) թաղական խորհրդի մատենա-
դարանում եղել են շուրջ հարյուր հայերեն գրչագրեր, որոնցից,
ավագ, շատ աննշան օրինակներ են փրկվել:

Այս ուրախառիթ հանդիպումից մի քանի օր հետո Ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի միջոցով Մատենագա-
րանը ստացավ եղևիպի թաղական խորհրդի կնիքը կրող մի
երկրորդ մատյան էս, այս անգամ արդեն մենտերակ Կ. Փա-
փազանից: Այս երկու ձեռագրերը՝ որպես նդեօխայի երկեմեհի

հարուստ գրադարանի խոսուն հիշատակներ, բարեհաջող դու-
զագիպությունը կանգնեցին իրար մոտ և հերթականորեն ստա-
ցան Մաշտոցյան Մատենագարանի 10336 և 10337 թվահա-
մարները:

Պոստանյանի նվիրաբերած ձեռագրի ընդօրինակողը Վար-
դան Բալուեցի գրիչն է եղել: Ուրախայի է արձանագրել, որ
այսօր, երբ հարյուրամյա բաժանումից հետո, Մատենագարա-
նի գրապահոցի գարակների վրա իրար մոտ են եկել երեք
գրչագիր մատյանների՝ գրված նույն ինքն Վարդան Բալուեցու
գրչով: Խղճողաշունական է փաստը. հայրենի երկրում նորա-
բըր գտնում է եղորբը, մայրը՝ որդուն, դավակը՝ ծնողին, նույն
գրչատեղից, նույն գրչի տակից գուրս եկած ձեռագրերը՝ իրար:

ԿՍԱԿԸ Ի ԿՍՏՆՐ Է ԱՄԳՈՒՄ 45 ՏԱՐԻ ԼՆՏՈ

Երևան, 1969, մայիս

Փարիզարնակ Ռաֆայել Մարկոսյանը 1922 թվականին,
մահվանից քիչ առաջ, 36 միավորից բաղկացած իր հին գրչա-
նագրի հավաքածուն կտակած է եղել Հայաստանին, բայց հաս-
գույցյալի կամքը 45 երկար տարիներ մնացել էր անիրագոր-
ծելի: Հավանաբար այս կտակը մոռացության կենթարկվի,
եթև մի առիթով Մաշտոցյան Մատենագարանի տնօրինու-
թյունը լրկնեներ դրա հետքի վրա:

1966 թ. վերջերին Մատենագարանի գիտական աշխատա-
կից Արտաշես Մաթևոսյանը, երբ ուսումնասիրում էր հայերեն
ամենախոշոր ձեռագրի՝ Մշո Ճաղընտրի գրչության հանգա-
մանքները, գեմ հանգիման էր եկել Փարիզի Նուպարյան մա-
տենագարանում պահվող 1201 թ. Դարանադաջց գավառի Ա-
վագ վանքում Մուսիֆանոս գրչի կողմից ընդօրինակված մի ձե-
ռագիր մատյանի, որի մասին հակիրճ տեղեկություններ էին
սպրդել գրականության մեջ: Մշո Ճաղընտրի և Նուպարյան
մատենագարանի սովյալ ձեռագրի աննշանությունները պարզե-

չու համար Մաթևոսյանին անհրաժեշտ էր ունենալ 1201 թ. այդ ձևագրի գեթ մի քանի էջերի լուսանկարները:

Մատենադարանի տնօրինությունը այս կապակցությամբ անհապաղ դիմեց Նուպարյան մատենադարանի այն ժամանակվա տնօրեն պրն. Արմենակ Սալմասյանին: Պատմախանը շուշացավ. 1967 թ. հունվարի 24 թվակեր իր նամակով հարգելի մատենադարանագետը հայտնում էր, որ Մաշտոցյան Մատենադարանը շուտով կստանա ոչ թե պահանջված մատյանի լուսանկարները, այլ ձևագրեր, ավելի՛ք նաև այն բոլոր 36 ձևագրերը, որոնք մեզայնիկ Մարկոսյանը կտակել էր Հայաստանին՝ առանց նշելու նվեր ստացող հաստատությունը: Ա. Սալմասյանը հայտնում էր նաև, որ այդ հավաքածուն իբրև ավանդ, ժամանակավոր կերպով, տարիների առաջ ի պահ է տրվել Նուպարյան մատենադարանին, ուստի ինքը բանակցություններ է վարել կտակակատար պրն. Վահան էսմերյանի հետ այդ ձևագրերը նվիրելու Հայաստանի մատենադարանին, որտեղ և դրանք կլինեն «իրենց բնական տեղում», միայն, ավելացնում էր Սալմասյանը, «քիչ մը» համբերություն է պետք, և ժաման ինչ պետի կարգադրվու: Նամակի վերջում միաժամանակ խնդրվում էր ուղիներ նշել ձևագրերը սպահով հայրենիք առաքելու համար:

Մարկոսյան հավաքածուն Երևան փոխադրելու բանակցությունները փոքր-ինչ ձգողվեցին: Գործի ընթացքը արագացնելու համար օգնություն կանչվեց նաև Ֆրանսուհայ մշակութային միության նախագահ պրն. Ադաֆ Գարբիլյանը և նամակներ գրվեցին կտակակատար պրն. Վահան էսմերյանին:

Իր հերթական նամակներից մեկում Սալմասյանը օրացուցել տեղեկացրեց, որ Մարկոսյան հավաքածուից 14 մատյան ցուցադրման նպատակով պայմանագրով հանձնված է Փարիզի հայկական թանգարանին, ուստի առաջին հերթին պետի կարգադրվի 22 մատյանների առաքումը, իսկ 1967 թ. մարտին լրանա պայմանագրի ժամկետը, դրանք ևս կուղարկվեն: Տարին արդեն լրանում էր, բայց ձևագրերի առաքման մասին լուր չկար: 1968 թ. հունվարի 24-ին, բանակցություններ սկսվելուց ճիշտ և ճիշտ մեկ տարի հետո, Երևան հասան

Մարկոսյան հավաքածուի 22 ձևագրերը: Մատենադարանում ցնծությամբ էր, վերջին տարիներին հայրենի ձևագրերի այսպիսի խոշոր ու արժեքավոր հավաքածո չէր ստացվել: Մատենադարանի տնօրինությունը անմիջապես շնորհակալագրեր ուղարկեց Արմենակ Սալմասյանին, Վահան էսմերյանին ու Ադաֆ Գարբիլյանին՝ նրանց պարգևատրելով նորևս ստեղծված «Մեծարյա Մաշտոց» հուշամեդալով՝ ի նշան շնորհակալության հայ ձևագրական մշակույթին մատուցած անզնահատելի ծառայությունների:

Փարիզի հայկական թանգարանին պահ տրված Մարկոսյան հավաքածուի մնացյալ 14 մատյանները ստացվեցին նույն տարվա օգոստոսի 3-ին:

Այս բոլոր մատյանները Մատենադարանի գրադահուցում դասավորվեցին հասուն պահպանում, որը ստացավ «Մեզայնիկ Մարկոսյան հավաքածո» վերնառությունը:

Սկսվեցին ստացված ձևագրերի պիտակայն մանրամասն նկարագրությունն ու ուսումնասիրությունը: Հավաքածուի պատմությունը ունենալու համար ձևոր տակ շկային Ռաֆայել Մարկոսյանի վերաբերյալ տվյալներ, նվիրատվության հանդամանքների մասին տեղեկություններ: Սալմասյանը ինքը ունի շրիտեր, իսկ կտակակատար Վահան էսմերյանին ուղարկված նամակները անպատասխան էին մնում:

* * *

«Մարկոսյան հավաքածուի» գրադարերից յուրաքանչյուրը մեր ժողովրդի ու երկրի, նրա հարուստ մշակույթի խոտուն վկան է. այստեղ կան է՝ Ավետարան ու Մաշտոց և՛ Տոնացույց ու Մանրուսունք, և՛ այլ բովանդակությամբ մատյաններ, այստեղ դուք կհանդիպեք Անանիա Շիրակացու ինքնակենսագրությանն ու թվարանական խնդիրների գրքերին, Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու բանաստեղծություններին, Մխիթար Հերացու աշխատություններից կատարված բաղվածքներին, Մխիթար Երզնկացու թվարանական խնդիրներին, կրժանթանաք մեր համեստ գրիչների ու ժողովուրդների, վարպետ արժաթագործների նորանոր անունները:

Չևագրերն ընդօրինակված են հայ մշակույթի երբեմնի շեն կենարտենք Սրզնկայում ու Խարբերում, Ջեյթունում ու Եվդոկիայում (Քոթոսթ), Շոտթում ու Կաֆայում: Ըստ ժամանակի դրանք զբված են 12—19-րդ դարերում: Հնագույնը թվագրված է 1160 թ., իսկ Խորազույնը՝ 1822 թ.: 36 ձևագրերից 14-ը մագաղաթյա են, իսկ 22-ը՝ թղթյա: Գրանցից 11-ը արժանիքի զրկված կազմեր ունեն: Մագաղաթյա ձևագրերից 2-ը կրկնագիր է (պալմուսյեստ—կրկնակի օջտագործված մագաղաթ, երբ հին բնագիրը բերված է և նորն է զրկված):

Չևագրերից շատերը ունեն արձեքավոր մանրանկարներ, (նկ. 1) որոնց ուսումնասիրությունը մի նոր էջ կավելացնի հայկական գրքային գեղանկարչության պատմության մեջ: Մեր առջև է 1201 թվականին Երզնկայի Ավագ վանքում Մտեհանես պրի ընդօրինակած Ավուարանը, որի խորաններն ու անվանաթերթերը արտակարգ հետաքրքրություն են ներկայացնում թե՛ զարդանկարների պարզությունը և թե՛ գունների հստակությամբ (նկ. 2): Ուշադրության արժանի է ձևագրի սկզբում ամբողջ էջով մեկ տրված խաչը իր պատվանդանով և հիմքի երկու կողմերում տեղադրված հավերժության խորհրդանշաններով. այստեղ ակնհայտ է մեր կոթողային քանդակագործության անմիջական ազդեցությունը և՛ ոճական, և՛ կատարողական առումով:

Միանգամայն այլ պատկեր է գծագրվում, երբ դիտում ենք շատ ավելի ուշ, 1661 թվականին, Եվդոկիայում Մկրտիչ Զահանկալի ընդօրինակված ու ծաղկած մատյանը. նա, հեռավելով հանգերձ իր նախորդների ավանդներին, հեռանում է նրանցից՝ միանգամայն ինքնուրույն հորինվածքային լուծումների տալով տերունական նկարներին և յուրովի մեկնաբանելով դրություններն ու կերպարների հոգեբանությունը: Այս իսկ տեսակետից բնորոշ են նրա «Մուտքը Երուսաղեմ» և «Խորհրդագլուխը ընթրիք» պատկերները:

Մանրանկարներով հարուստ 1675 թ. ծաղկած «Շարակ-նոցը» ուշադրություն է գրավում թե՛ զմանկարի վարպետությամբ ու յուրահատուկ հորինվածքներով և թե՛ գունաշարի արտակարգ մեղմությունը:

Համելի անպակնայ էր, երբ ձևագրերը ըննելիս Մատենադարանի դիրեկտոր, պրոֆ. Լ. Խաչիկյանը դիտեց, որ 1591 թ. վարագա վանքում ընդօրինակված Ավուարանի պատկերները պատկանում են անվանի մանրանկարիչ Հակոբ Քուրաչեցուն (16—17-րդ դդ.):

Պետք է մասնավորապես նշել, որ Մարկոսյան հավաքածոյի ձևագրերը, սակայն բացառությամբ, գտնվում են շատ լավ վիճակում, ունեն կազմի և արծաթի կազմեր: Արծաթապատ զրվածված նրբագեղ կազմերից մի քանիսը ունեն արձեքագրություններ և հիմնականում պատրաստված են 17—18-րդ դարերում Եվդոկիայում. մի հանգամանք, որ վկայում է հայ արծաթագործության երբեմնի ծաղկուն օջախի գոյության մասին:

Սլազգրավ է, որ 1636 թվականին Կոստանդնուպոլսում ընդօրինակված արծաթապատ կազմը զրվածված է ոչ թե տերունական թեմաներով, ինչպես ընդունված է եղել, այլ մեր պատմության կարևորագույն իրադարձությունների պատկերներով. կազմի վերևի փեղկի վրա Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատ թագավորին և Աշխեն տիկնոջը, իսկ ներքևի փեղկի վրա պատկերված են հայոց զորքի անմահ ստեղծողներ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը:

Հավաքածոյի երեք արծաթյա կազմեր արձնապատված են: Մատենադարանում սակավաթիվ են նման կազմերը. ստացված այս նոր միավորները նշանակալիորեն համարում են մեր հավաքածուները:

Կազմերի մասին խոսելիս պետք է հիշատակել այս մատյանների մագաղաթյա պահպանակների հնագրական որոշակի կարևորությունը. դրանց հետությամբ հավանորեն պետք է տանել ավելի վաղ ժամանակներ, թեքես մինչև 7—9-րդ դարեր: Այս պահպանակները բնեկիտ դիտվեց, որ դրանցից մեկում Խ և Վ տառերի գրությունները որոշակիորեն շեղվում են մեսրոպյան երկաթագրի հայտնի ձևերից. առաջին դեպքում լուսալի փոքր-ինչ երկարացումով դեպի ներքև Խ-ն մոտենում է ժամանակակից արամյան և տառին, առանց վերի ոլորանի,

իսկ երկրորդ դեպքում՝ Էլուտի երկարացումով զեպի վեր-
վն մտնենում է ժամանակակից զ ատանակին՝ առանց վերի
ժածկի:

Քննադրերի հիշատակարաններն ու հիշատակագրություն-
ները մեզ տալիս են նրանց ստեղծման ժամանակ Հայաստանի
զեղրակ պայմանների, ժողովրդի ծանր առօրյայի և, ի վերջո,
հենց ձեռագրերի հետաքրքիր պատմությունը: Այս առումով
արժեքավոր են մասնավորապես 1591 թվականին Վարազա-
վանքում ընդօրինակված Ալեւտարանի հիշատակարանը, գրիչ
Քարսեղ Վարազեցին մանրամասն նկարագրում է դարավեր-
ջի Քուրբ-պարսկական պատերազմների հետևանքով Հայաս-
տանում տիրող ծանր վիճակը. «Իսկ ի վերջին դարուս և ի նը-
սեմ ժամանակս մեր եղև բաղութին և պատուհաս ի վերայ
աշխարհիս հայոց,— այսպես է սկսում իր հիշատակարանը
գրիչը՝ նկարագրելով օսմանցիների արշավանքները զեպի
էրզրում ու Քավրիջ,— ...Եւ զօրքն խոնգբարին, որ ի շտ
դարձան յուղձ շարիս գործեցին, բազում զեղ և դաւառ ան-
բնակ արարին, կար ի չիբրեանց հարկատուացն գերի վա-
րեցին և յլստամբոլ հասուցին: Եւ դարձաւ յայնում ամի զօրք
կաղնեցին անթիւ, և շեալ գեացին յօգնականութիւն նեղը-
լոցն որ ի Դավրէժ, և էր զուրս զօրացն ոմն Յահրատ փաշա,
և էր անզ կոխ սաստիկ, և մեր ոչ կարեմք պատմել զաղէս և
զկսիթ, զողբում և զլալում, զարժանութիւն, զօղձ և զգերու-
թիւն, և զսասանութիւն, և զայլ ազգի պատուհաս որ եկն ի վն-
բայ մեր վասն ծովացեալ մեղաց միտոց Երեւնայ աշխարհն,
բաղաքն և երկիրն, և ամենան շուրջակալ դաւառին, ի յա-
նօրն աղբացն պարսից և բաստակարանաց զօրացն. սրբայնիչ
եղև ամենայն աշխարհն բրիստոնէիցն: Եվ այս բոլորից հետո
ավելացնում է. «Զվերջ և զկատարածն ոչ գիտեմք...»: 1656
թվականին վերը հիշված Մկրտիչ Զահանկար իր ընդօրին-
ակած Հայսմավորքի հիշատակարանում շարժազան ժլատ
խոսքերով արձանագրել է օտար նվաճողների դեմ ժողովրդի
մղած պայքարը. «Դրեցայ սա ի դառն և ի դիժար ժամանա-
կիս, յորում հարարացիքն բազմացեալ են և ազգի ազգի
տանջանօք կու շարչարեն զմեզ: Որ անցեալ ամին Սէլյոի

Ահմատ փաշան զնացեալ է Դոնէան՝ որ Քազաւորն իւրն վի-
ճակ էր ստեալ՝ զոր քաղաքացիքն ոչ ընկալան. Գ օր կուռե-
ցուս և բազում արինհնդութիւն եղև: Յետոյ գնաց ի Հայպալ,
Եւ անզ ևս ոչ Քողին. մտան ի քաղաքն, զփանձիչ եղան
միինչ Բ ամիր: Եւ անզ բազում և անթիւ շարիս գործեաց,
զոր ոչ կարեմ գրով արկանել: Յետոյ եկաւ ի Քուխաթ ԲՅՈՒ
(200.000) զոտչ ստաւ և սպա գնաց: Եւ այսպիսի նեղութիւնս
կու կրեմք ի յանօրինաց...»:

1491 թվականին ընդօրինակված Ավետարանի հետագա
հիշատակագրություններից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը
ինչ-որ ժամանակ գտնվելիս է եղել օտար ձեռքում և 10
ֆլորինով (ոսկեդրամ) էտ է գնվել. «Այս սուրբ Աւետարանիս
համբաւ ելաւ Արզրումու քաղաքն: Եւ ևս տեր Մկրտիչս եկալ
գնացի ի Կլվար: Առի զՄկիչն ու գնացի Ա[ր]զ[ր]ումու քա-
ղաք և գնացար ի ոսկերիս: Միքան (ոսկերչի ևս դիմել, որով-
հետև ձեռագիրը արձանագրու է եղել. այժմ միայն գամերի
հետքերն են մնացել): Առաք և զնացար ի խոճալ Մթանդար...
Առին և գին դրին Ժ ֆլոր. ի անօրինաց ձեռաց առին: Արդ և
ևս հայալ հնչիցս գնեցի և բերի իշխատակ ինձ և իմ ծնողաց
խմբց...»:

Եվզոդիկայում 1636 թվականից առաջ գրված այն ժողո-
վածուի մեջ, որտեղ կան Շիրակացու երկերը, ընդօրինակված
են նաև Միխիլան Երզնկացու (14-րդ դար) 15 թվարանական
խնդիրները և անանուն մի հեղինակի 7 այլ խնդիրներ: Վեր-
ջիններս, որոնք հավանաբար միինչ այժմ շն հրապարակված,
անուշտ, կարող են հետաքրքրական լինել. այս խնդիրներից
մի երկուսը ընդհանրություն ունեն Զաքարիա Սարկավա-
զին (17-րդ դար) վերագրվող խնդիրների հետ:

Ձեռագրերի հետ Մատենադարանը Փարիզից ստացել էր
նաև դրանց ցուցակը. 23 մատյան 1910 թվականին նկարա-
գրել է Կ. Սերբուր Ապտուլչան, իսկ մնացյալ մեղ անհայտ մի
այլ անձնավորություն: Յուցակում եղած նշումներից տեղեկա-
նում ենք, որ Ռ. Մարկոսյանը 17 ձեռագիր գնել է Ինճիբյան
եղբայրներից և 2-ը Նիկողոս Պրիմո անունով մեկից: Վերջի-
կից գնված 1651 թվականին կաթայում ընդօրինակված մատ-

յանի մասին նկարագրող Հետևյալ ծանոթությունն է ավել-
անիկողոս Պրինս Կովկասու Չանակչի և Կեղեցիցի զնած. քե-
րած է Ի Բարիզ և ծախած է Մարկոսեանիս: Պրինսից 1890
թվականին Մարկոսյանի զնած մշտու ձևազրի մասին, որը
1676 թվականից ստաց ընդօրինակել է գրչի Հեռագետ Հոսմ-
կյալցիցին և «Մարգարտաշար, սովեզօձակ թղչնազրերով գե-
ղչցիկ» Աղզմու է եղել, նկարագրող գրել է. «Ինձ թուի, որ
սոն մարգարտաշար Մաղմոսին գրիչն է գրողն Վիեննայի
Միխիլանսեզ ձևազրատան թիվ 433 Մաղմոսին ևս, վասն
զի նոն ժամանակներու ևն երկուրին ալ թուականը: Գիրն
նոյն է և Մաղմոսարանի մեծութիւնն ալ նոյնպէս: Մերիննին
մէջ տնտեր կալ գրողին, բայց տարին չկալ, անոնցին մէջ
տարին կալ, բայց գրչին, տեղադն և տիրոջ անունները բեր-
ցած ևն»: Քն մնացալ ձևազրերը Մարկոսյանը որտեղից է
է ձևը բերել՝ առայժմ մեղ հայտնի չէ: Հավաքածոյի ձևազրերի
նախկին հասցեները ճշտելու համար, անկասկած, օգտակար
կլինեն այն հիշատակագրությունները, որոնք հղում ևն մեղ
զեպի Եվզոսիայի հայկական եկեղեցիները. պետք է ննթազ-
րել, որ այստեղ եղել ևն հայկական ձևազրերի հարուստ հա-
վաքածոներ, որոնց բեկորները այսօր վերագրանում ևն հայ-
րենիք:

***

1968 թ. հոկտեմբերին Երևան ժամանեց Մարկոսյանի
կտակակաւար Վահան էամերյանը, բարձրահասակ, իր տարի-
քից ավելի երիտասարդ երևացող մի անձնավորություն. նա
Նազնված էր արտակարգ վայելուչ ու ճարտակով, ծպտում էր ի-
րեն ճանաչելով ողորնող Մատենադարանի աշխատակիցներին,
արված հարցերին շատ հակիրճ պատասխաններ էր տալիս,
երբեմն էլ խոսում էր Փարիզի գործերից, ինչ-որ տասնյակ
տարիներ առաջ, իրեն հայտնի, անտարականներն ու հասա-
րակական գործիչներին մասին, հիշում էր Մարկոսյանին ու
նրա գործընկերներին, իրեն թվում էր, որ մենք ևս ճանաչում
էինք նրանց, իսկ մենք բողոքավարությունից զրոյված լուծմ
էինք, զգում էինք, որ ձերնուպակ հիշողությունը զավանհա-

նում է, խոսափում էինք շատ հարցերից՝ հիշելով Սալմաս-
յանի նախազրույցացումը, որ էամերյանը փուլ բաներից կա-
րող է վրզովվել:

Մատենադարանը կազմակերպեց նրա շրջագայությունը
Հայաստանում, ընայած եղանակները ցրտել էին ու աննպատ-
էին Հեռավոր վայրեր զնար համար:

էամերյանը հաճախ էր դալիս Մատենադարան և իջնում
էր գրապահոց, նայում էր գրադարանների վրա շարված հա-
գարավոր հատորներին, որտե՞ն ծպտում էր, ինչ-որ բաներ էր
ստամ քթի տակ, մի օր էլ զուլթը թափ տվեց ու ասաց.

— Սո, աւ մեր նախնիները որքան աչք ևն բացուցած
այս գիրքերը գրելու համար: Եթէ աստեք շրվային, մեր ազգն
ալ հայ լպիի մնար: Աս գրիչները, թե որ ֆալախս կերած
ըլլային, ասակի գեղեցիկ մարգարտաշար լպիտի կընձային
գրել: Թաֆալի Մարկոսյանը կպատմեր, որ Պապա Համբար-
ձումին՝ թով սրովելիս ֆալախայի շատ ևն բաշած, թե դիւ-
նար՝ ինքն ալ գրոց-բրոց կդառնար:

Ճալախկալի պատմությունից էլ կարծեք էամերյանի լե-
զուն սկսեց բացվել:

Մարկոսյանի ձևազրերի հավաքածոյի վերը հիշված հ.
Աերոն Ապտուլայի կազմած ցուցակը ստուգելիս մեր ուշա-
դրությունը գրավել էր մի «Աղմոսարան», որի ծանոթագրու-
թյան մէջ ասված էր, որ այդ մատյանը 1912 թվականին նվեր
է սրվել Դենի Քոչնե անունով մեկին: Ծպովելով էամերյանի
ներկայությունից, Հեռաբրդեկցիքը Քոչնեի մասին:

— Քոչնեը ուրիշ՝ գիտնա: Բարկիւսն եղած է Ակազն-
միային և Յրանսային փառլամենին անզամ էր: Հայ դատը
միշտ պաշտպանած է:

Եւ նրան պատմեցիք Քոչնեին նվիրված ձևազրի մասին,
Հեռաբրդեկիլով միւսժամանակ, թե արդոք կարելի է դանել
նրա ժառանգներին և իմանալ ներկայումս որտեղ է աչք
մատյանը:

— Դուրիս է,— շատ հանգիստ պատասխանեց էամեր-
յանը:— Թողը՝ Դենի Քոչնե կտտերը լավ կը ճանչնամ, ան

*Չգիտի չգիտե՞լ նոր հայկական ձևազրութեան անգղոց Պոպա Համ-
բարձումի (Վոսնեճան Համբարձումի) հետ:

ալ լամ բարեկամն է, Փարիզի մոնիսիփալին մեջ կը պաշտօնավարէ: Դռն լամ նամակ մը գրն իրեն, ես կերթամ քովը: Քեզի անմիջապէս թել մը կը բաշենմ:

Երբ մի քանի որ հետո գնացի Վահան էսմերյանին ճանապարհ գնելու, նկատեցի, որ նրա եկրոպական ճամբորդի կողքին մի գյուղական տոպրակ էր դրված: Ճարտրիկակ էր: Հիշեցի Պերճ Պոռչյանի մասին Երբմանգաղի պատճառը, թի կնայեա նա Փարիզ էր ժամանել թեի տակ մի մեծ բողւա: Չիկի հիճա էլ ողջ կայանք Փարիզում բնակված արեւելցին գյուղական տոպրակից ձեռք իր բաշելը: Կարծես կոստանով իմ մտքերը, էսմերյանը ասաց.

— Կը գարմանա՞ս. ոչխարի բուրդ է, վրային ալ շիշին մեջ ընկուղի անուշ դրած են: Պարտի ատեն մայրս բուրդն անկողին կըխնէր: Այս բուրդը հին-հին հուշեր կարթնին հոգիս մեջ, մայրիկիս հոտը կանոնէ անկէ: Փարիզ պիտի անկողին շինել տամ: Իսկ այդ անուշը, զոր զուր մուրաբա կըբեք, շատ կախորժեմ: — Այս խոսքերը արձան զգացված արջան մեղմ ու անմիջական ավելցին, որ նրան ճամփու գնորդները չկարողացան որեւէ բան ակնայացնել:

Երբ էսմերյանը վերադարձել Փարիզ, ես անմիջապէս հետագրեցի իր բարեհաջող տեղ հասնելու մասին: Բայց զարմանալին այն էր, որ ես միաժամանակ խնդրում էր հաջորդ տարվա մայիս ամսվա ճամար տեղ պատվիրել հյուրանոցում, որովհետև նորից պիտի գա Հայաստան:

էսմերյանի հետագրին հաջորդեց բարի լուրի նրա նամակը, գնացել է Դենի Քոչնէ կրտսերի մոտ, մանրամասն պատմել է նորհրդային Հայաստանի հաջողութիւններին, թանգարաններին, մասնավորապէս Մատենադարանի մասին և թեկազորն է նրան իր մոտ գտնվող հայերին գրչակիր նվիրել Հայաստանին, որպէսզի ամբողջանա Մարիտյան հավաքածուն, իսկ պրն. Քոչնէր չի մեծով, որովհետև դրանով շիր մեծ հոր փափագին գոհացում տված կլլաւ:

1969 թ. հունվարի 15-ին Փարիզից ստացված հետագիրը հայտնում էր, որ Երևանի 2750-ամյակի առթիվ հրավիրված հանդիսավոր հավաքի ժամանակ Դենի Քոչնէր իրենց գերդաստանում պահվող «Սաղմոսարանը» պաշտոնապէս հանձ-

նել է այդ օրերին Փարիզում հյուրընկալվող Երևանի Քաղաքային խորհրդի նախագահի տեղակալ ընկ. Արամ Արամյանին:

Դենի Քոչնէ կրտսերի նվիրած գրչակիրը 322 թերթից բաղկացած փոքրագիր (8,5×6 սմ)՝ թղթյա Սաղմոսարան է, ընդօրինակված 1636 թվականին: Արտակարգ արժեքավոր և արծաթյա դրվագված կազմը, որ 1704 թվականին Կեսարիայում պատրաստել են արծաթագործ Մալխասը և Մահանի Կարապետը: Կազմի կողի վրա պահպանված արձանաչառութիւն մեջ ասվում է, օՍաղմոսարանն այս Մուրաբ որդի Տէր Արուստամին, զոր ինքն բառացաւ և զարդարեց արծաթա [ի] Կեսարիա բաղարին, ձեռամբ արծաթագործ Մալխասին, Մ. Կարապետին, թիին ՌՃԾԳ (1153+551=1704), (նկ. 3):

1969 թ. մայիս ամսին Վահան էսմերյանը նորից Երևանում էր: Պայծառ ու զեղեցիկ գարուն էր բացվել մեր մայրաքաղաքում: էսմերյանը ցանկութիւն հայտնեց մի քանի տեսարժան մայրերում լինել, հանդիպել Մարտիրոս Սարգսանին, նրա հետ ծանոթացել էր 20-ական թվականներին Փարիզում: Երկու վաղեմի բարեկամներ խոսում էին հին օրերի մասին, Սարյանը մի քանի անուններ տվեց, էսմերյանը պատասխանեց, որ նրանք վաղուց մահացած են: Սարյանը տրամեց.

— Արեւմտ մեքը երկու ծերունիներս ենք մեացել այս մեծ աշխարհում:

— Ոչ, անոնցմե ոմանք կապրին. Արշակ Չոպանյան, էակար Շահին: Դռն ալ հալեմք պիտի ըլլաւ, իսկ մենք ասով մահկանացունք ենք,— գրեցաւ ու վստահ իր խոսքերին, առանց զուլն ինչ հանձնախոսութեան, առարկեց էսմերյանը:

— Իմ գալելիին մեջ կտավներ ունիմ էսկար Շահինէն, Զարար Զարարյաննէ, Ըովոսի Փոչմաննն, դժբախտաբար, ձեզմէ չունիմ: Ուսիայլ Մարիտյանը էտկարին հետ միշտ կը սակարկէր, իսկ ես կուտայի ինչ ուղեր: Ատոնք պիտի Հայաստան բերնմ: Կտով մ'ալ Գոյայնն կըրնանք ձեռք գցել: Ինչ մը սուղ է, բայց հող չէ:

Մեկ ալլ օր ժամադրվել էինք Անան գնալ: Որոշույլ ժամին Մատենադարանի աշխատակից Սամսոն Լալաֆարյանի հետ գնացինք «Արմենիա» հյուրանոց, որտեղ իշխանի էր էսմերյանը:

լանք, սակայն առավել բան մեկ ժամ նրան փնտրելուց հետո, օտարաված վերադարձանք: Երեկոյան, երբ հանդիպեցինք նրան, բարի ժպիտով ասաց.

— Դուրս նա հոֆեյիին առնէ, բոյի քիչ մը օդ անձնւմ, տեսա հրապարակին վրա մանչեր կը քայլեն, թմբուկ կը զարնեն, ֆանֆառ կը հնչեցունեն, բոյի ժամանակ դեռ ունիմ, ժողովուրդս կարմիր փողկապ ունեցող աղջնակներուն, անուշ-անուշ հայերեն կը խոսեն, հոգիս թունդ էլալ: Երբնն պիտի պամ Հայաստան, նրանի աջին շուտ եկած ըլլալի է՝ խորհեցա Սևանի ջուրերը լպփաի փախին, իոյ սա ասոանհանգեար ինծի համար նորն լպփաի կրիննու ներող կըլլար:

Հաջորդ օրը գնացինք Սևան, եղանակը բավական ցուրտ էր, քայլ էամերչանք իրեն լալ էր դգում, հանգիստ, առանց դժվարութեան, բարձրացալով դիտեց վայրերը, մի քանի ժամ վառնց: Ոյնն չէր խոսում, նայում էր հեռուները, ծովը մնկմ էր, սակայն երկինքը ամպամած էր, քիչ հետո երկինքը մի քանի վայրկեան պարզվեց.

— Նայ՛, նայ՛, ծովը ինչպիսի գոյնեքը կը փոխի:

Սիկ մտավայտութիւն շունենայի, որ ծերունիին կարող է մրսել, նրա հետ ժամերով կկանգնի Աստուղ և նրա կարոտած աչքերով երկար-երկար կնայի ի սպանին: Առաջարկում եմ գնալ Եկոթամարս ճաշարան: Զի մերժում: Ըշարի սեղանի շուրջ մեկ-մեկ հացքեր եմ տալիս Մարկոյանի մասին. ի վերջո մի բան պիտի իմանա՞նք մի կը նվիրատուի մասին, անցյալ գալստյան ևս ոչինչ չպատմեց: Առաջարկեցի մի բաժակ հայկական գինիով հարգել Մարկոյանի հիշատակը: Զատակնց: Բաժակը վերցրեց մի կում խմեց, ներողութիւն խնդրեց, որ չի կարող վերջացնել. բո՛ղջկները թույլ չեն տալիս: Հետո դարձավ ինձ, հարցրեց, թե արդար մոտս թուղթ ու գրելու ունեմ, ևս հանեցի իմ փորձիկ տետրը:

— Գո՛ր, — ասաց էամերչանք, — Ռաֆայելը ծնած է 1844-ին, մահացած է 1922: Իր գերեզմանը Փնո լաշեզին մեջ է, 96-րդ թաժամունդը: Գերեզմանին շինելուն ժամանակ հոն ներկա էի: Մանուկ աստեր Պալաթ եկեղեցիին քով երկու տնայակ կար և Պապա Համբարձում այրենեզմանն մինչև Սաղ-մաս, նարեկ, դաս կուտար: Օր մը Ռաֆայելին անանկ ֆուա-

խա մը կը բաշէ, որ տղան ոտքերը արշուճով տուն կը բերեն հետննելու ծնողքին: Տղան կուտ և մորը՝ Ծուլիկ հանձնի կր-տի. Սո ալ դպրոց չեմ երթար, որիչ ինչ կուղեք՝ կընձնի:

Ռաֆայելի հայրը, Հակոբ արտան, պատմում էր էամերչանք, կիսով չափ զործից բաշված դերձակ էր, մայրը որ-գուն խորհուրդ է առալիս աշխարհ ընդդմովն իրենց դրացի սպամանդագործ խոպալիս վարպետի մոտ: Ռաֆայելը մեկ տարի սովորում է քարերի անուններն ու առանձնահատկու-թիւնները, սովորում է դրանց հեռախորդներին ցույց տալու կերպը: Երեք տարի ծառայելուց հետո փոխադրվում է Պոլսի չարշին՝ շուկա, այստեղից էլ Փարիզ:

— Զլումբլոթ՞՝ կանաչ, յարթ՞՞ կարմիր, սաֆիթ՞՞ մազի՞, — պատմում էր էամերչանք, — սա խոտքերը առաջին հերթին պիտի սորվեր ամեն մի սպամանդագործը: Քարերը ինք խառնացին կը տաշեր, իսկ կտորին փակցունելը Ռաֆայելին կիյնար: Երբ Պոլսեն մենք եկանք Փարիզ, Ռաֆայելը արգեն իր գործը ուներ: Այդ անունները ինձի ալ սորվեցուց: Այլ քար չէր տաշեր, ոչ ալ կը հզկեր, եղբայրս Պողոս էամերչանք, որ իր քով աշխատանքի սկսած էր, իր վրա առած էր աղ գործը, և ինք գիտեր, որ իրմէ աղեն կը տաշեր: Ակնահատի գործը գլուրին չէ, ձեռքը թեթև պիտի ըլլա տաշողին, մանավանդ զլումբլոթին համար: — էամերչանք այսպես ընկալով հուշերի գիրկը և սկսեց պատմել այս ու այն սպամանդագործի, իր քնտանիքի անդամների, փարիզյան իր մի քանի արկածների մասին և մոտացավ Ռաֆայել Մարկոյանին:

Մի քանի օր հետո Զվարթնոցի ավերակները դիտելուց հետո նորից պայժառացալով էամերչանի միտքը: Մերենայով տուն էինք վերադառնում:

— Տնարկից քո՞վդ է, գրե՞, — ուրախ դիմեց ինձ: — Մարկոյանք մեծնեկեն առաջ կտակակատար հանձնախումբ նշանակած էր՝ կղբայրս Պողոս էամերչան, գանձապահ, որին կատարչալ կը վստահեր, իր նոտարը, պրն. Պերճ, երբորդ պրն. Գուլիե, շորորգը ես՝ Վահան էամերչան: Հիմակ երեքը

*Զլումբլոթ՝ կանաչ, հակիթ՞՞ կարմիր, սաֆիթո՞՞ կապույտ:

մեռած են, ևս միևեզ մնացի և այդ գործը կը շարունակեն: Մազազաթները Մարիտայանին ուզածին պես Հայաստանի մայրաքաղաքը կը դանդիկն: Եթե անոր 4 միլիոն բափթթալը կամ անոր մեկ մասը ձեզի կը հետաքրքրե, ևս պատրաստ եմ զայն ուղիւս Քափիթթալը պահ արված է Հայ Բարեգործականին քով:— Այնուհետև նորից ամեն ինչ խառնվեց, շահակացա այդ կապիտալը Եվլեյաբաղան բանկից ինչպես փոխադրվեց Ամերիկա, հետո Պողոս Նուպար Փաշային հիշեց, որ Վահան Մալեդյանին հանձնարարում է դրազվել Մարիտայանի թողած հարստութեամբ, իսկ Մալեդյանը, որ բնակվում էր Կիցցայում, միայն տարին մեկ անգամ էր դալիս Փարիզ, անարդյունք ժողով էր անում ու վերադառնում:

Փարիզ վերադառնալու նախօրին էամերլյանը նորից կարգադրեց իմ ծոցատետրը հանել:

— Գրե՛, Եղբորս զավակը, Ռափայիկ էամերլյան, այժմ Նյու-Յորք կը բնակի, իր անունը ի հիշատակ Ռափայիկ Մարիտայանի դրած են, բանի մը հեռութուններ ունի, հատ մ'աչ Քորոս Ռոսլին, թե որ Նյու-Յորք երթաս, գնա իրեն քով, գրե՛ հասցեն:— էամերլյանը, ի զարմանս իմ, շատ մաքուր անզվեթով թելադրեց հասցեն և շարունակեց:— շքես, որ իր հասցեն ևս տված եմ, կրնա նեղանալ, թիշ մը հայտնությունն հեռացած է, անունն ալ կրճատած է, շինած է Ռաֆ, իր ամերիկացիները երկաթ անուններ չեն սիրեր: Անոց խեղճ ալ անիծեմ, չեն սիրեր՝ թող շարեն, ինչո՞ւ հայ անունդ կը մտունաս Ալ հանգիստ պիտի Փարիզ վերադառնամ: Քափիթթային խնդրով մտտ առնենն պիտի զբաղիմ:

Երկու տարի հետո, երբ Նյու-Յորքում էի, զանգահարեցի Ռաֆ էամերլյանին, հետաքրքրվեցի ձեռագրով, պատասխանեց, որ ինքը Ռոսլին չի ունեցել, իր մտտ անզվածը 17-րդ դարի մատյան է եղել և այն էլ ուղարկել է Փարիզ, որտեղ, պրոֆ. Սիլարֆի Տեր-Նիսրիսյանի քննութունից հետո, հանձնված է վաճառքի մի աճուրդային բնկերութեանն: Ես ուշացել էի:

Մայիսի 19-ին պարոն Վահան էամերլյանին ճանապարհ-հեցինք Փարիզ, նա ինչպես միշտ, ևս կուտայումը հազած, գլխարկը ձեռքին, ուրախ ու ժպտուն մեկ առ մեկ հրաժեշտ

տվեց ճանապարհ դնողներին և շարժեց զեպի օդանավը, ասելով:

— Նորեն պիտի գամ:

Երկու օր հետո Փարիզից սահմակեցուցիլ հեռագիր ստացվեց. Վահան էամերլյանը օգանազակայանից տուն զնալու ճանապարհին մահացել էր մեքսիկայի մեջ: Ծիշտ է, նա իննսուներե մտտ մարդ էր, բայց այդպիսի ուրախ օրերից հետո նման ցավայի լուր չէինք սպասում: Կուցե նա զգացել էր իր վախճանը, որ այդքան կարճ ժամանակում երկու անգամ էկավ հայրենի երկիրը տեսնելու և կամ զուցե հողի կանչ էր նրան բերել հայրենիք: Մ'ով դիտես: Բայց որ նա տարիներ առաջ իրեն վատահամ ճայ մշակույթի նշխարները իրենց իսկական տիրոջը հանձնած ու զոհ զնայ աշխարհից, դա էլ ծերունազարդ Վահան էամերլյանի երջանկությունն էր:

ՀՈՂՍՈՒՎ ՍԵՐԱՍԱՅՅՈՒ ԻՆՔՆԵՂԻՄ ԱՄՏՅԱՆԸ

Բնովն. 1973, նոյեմբերի 26

Արևելյան հնագիտության պրոֆեսոր, դոկտ. Բուրխարդ Բրենտչուեր երբ 1969 թվականին առաջին անգամ եղավ Հայաստանում, այնպես հրապարակեց մեր երկրով ու մշակութթով, որ անմիջապես որոշեց իր առաջիկա աշխատությունը նվիրել Հայաստանին:

Հավատարմեք:— ասում էր հարգելի պրոֆեսորը Մատենադարանի ձեռագրերին ծանոթանալուց հետո, — ևս և կինս՝ ֆրաու Հելզան, շատ երկրներում ենք եղել, շատ թանգարաններ ենք այցելել, բայց այսպիսի արտակարգ ու ինքնատիպ մանրանկարչական հուշարձաններ հազվագիպ ենք տեսել: Ծիշտ է, մենք նախքան Հայաստան գալը ձեր երկրի մասին տեղեկություններ ունեինք, բայց այն ինչ որ տեսանք, վեր է մեր անկեպտություններից:

Պրոֆ. Բրենտչուեր նախախաձայնական և իսլամական շրջանի պատմության ու արվեստների վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերի հեղինակ էր, իսկ կինը՝ լեզվաբան արարազեան, հետևաբար և նրանց զնահատականը ստեղծուցիկ տպավորու-

Քյան արդյունք կամ բազմաբազմությունից դրդված ասված խոսք չէր:

Հետագա տարիներին նրանք մի քանի անգամ ևս այցելեցին Հայաստան՝ բերելով նաև իրենց երկու զուտորբրին՝ Սոնյային, որ արևելյան մաթեմատիկայի պատմության ապիրանտ էր, և Դալմարին: Բրենտլերը սերտ կապեր ստեղծեց Մատենադարանի և Պատմության Բանգարանի աշխատակիցների հետ, անձամբ եղավ մեր հանրապետության տարբեր քրչաններում, նկարահանեց հայկական ճարտարապետության շատ կոթողներ, ուսումնասիրեց մեր ծեսերն ու սովորությունները: Այս բոլորի արդյունքը եղավ այն, որ 1973 թ. նա հրատարակի վրա դեց «Drei Jahrtausende Armenien» («Հայաստանի 3000 տարին») խորագրով եռու ձեռագրված ու պատկերազարդ իր աշխատությունը: Գիրքը շատ լավ ընդունելություն գտավ ոչ միայն Գերմանական Գեոմոխրատական Հանրապետության մեջ, այլև նրա սահմաններից դուրս, և երկրորդ հրատարակություն արժանացավ ավստրիացի հետաքրքրասեր քննիչըղի համար:

Հայտնի է, որ առաջին աշխարհամարտից հետո Հայաստանի և հայերի նկատմամբ եվրոպական արևելագիտության հետաքրքրությունները նվազեցին 19-րդ դարի հանուն մատուցամբ: Նահանջեցին, եթե շատնք ընդհատվեցին, նաև գերմանական դասական հայագիտության ավանդները, համարյա մոռացության տրվեցին իրենց իսկ մեծանուն հայագետներ Հյուբշմանի, Վինդիշմանի, Մարկվարտի ու Կարտեի և այլոց աշխատությունները: Սովետական Հայաստանի աննախադեպ վերելքը, գիտության ու մշակույթի բուռն զարգացումը նոր խնդիրներ և նոր հարցեր թելադրեցին արևմտաեվրոպական արևելագիտությանը, և 60-ական թվականներին հետո հայագիտությունը այդ երկրներում նոր փուլի մեջ մտավ: Հաճելի էր, որ պրոֆ. Բրենտլայի գիրքը և անձամբ ինքը խթան հանդիսացան արևելագիտմանական պատմաբանների ու արվեստաբանների նոր սերնդի հայացքը ուղղելու դեպի հինավուրց Արարատյան արտաբնու, նրանց հիշեցնելու գերմանական հայագիտության կրթման փառքի մասին:

1973 թ. նոյեմբեր ամսի վերջերին մի խումբ ասվառա-

կան արևելագիտների հետ հրավիրվել էի մասնակցելու Հայկ բազաբի Մարտին կուտերի անվան Համալսարանում կայանակերպված «Հունանդիմը և մարդու կերպարը անտիկ և արևելյան մշակույթների մեջ» թեմայով կոնֆերանսին:

Ես Բեռլին ժամանեցի կոնֆերանսի բացումից երկու օր առաջ և, օգտվելով ազատ ժամանակից, առաջին օրը՝ նոյեմբերի 26-ին, այցելեցի Բեռլինի ազգային (նախկին արքայական) գրադարան, որի հետ Մատենադարանը գրափոխանական կապի մեջ էր և որտեղ հայերեն ձեռագրեր էին պահվում: Գերմանիայի հայերեն գրադարը զենուս 19-րդ դարի վերջերից իրենց վրա են գրավել հայագետների ուղադրությունը: Բեռլինի ձեռագրերը մանրամասն նկարագրել և հրատարակել է Ն. Բարսամյանցը 1886 և 1888 թվականներին, նախ հայերեն, ապա գերմաներեն, ցուցակագրված է ընդամենը 99 մատյան, փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ 1907 թ., Ֆ. Ն. Ֆինկը և է. Գյանջեցյանը հրատարակում են Տյուպինգենի համալսարանի գրադարանի ձեռագրացուցակը, որտեղ նրանք նկարագրում են 109 մատյան: Գերմանական այլևայլ գրադարաններում առկա և նոր ստացված 38 հայերեն ձեռագրեր նկարագրել և առանձին գրքով հրատարակել են Հ. Ասֆադյն ու Հ. Մոլիտորը 1962 թ.:

Բեռլինի ազգային գրադարանի հայկական թանկարժեք հուշարձաններից է 16-րդ դարի րանաստղծ Հովաստի Սևբաստացու ինքնագիր մատյանը, որը ժամանակին գրավել է հայ և օտար անվանի շատ հայագետների ուղադրությունը: Իրականահիշատակ Գարեգին Հովսեփյանը այդ մատյանից 1918 թ. հրատարակել է 18 րանաստղծություն:

Բեռլինի ազգային գրադարանի աշխատակցուհին մեր խնդրանքով բերում է այդ գոյություն գրչագիրը և մենք դեմ հանդիման հաղորդվում ենք հայոց 16-րդ դարին, ողորկ, հաստ թղթի վրա շղչափում ենք սերաստացի րանաստղծի մատնահետքերը:

Որքան ենք մենք կարոտ մեր անցյալի մեծերի ինքնագրերին: Ժամանակը դաժան է եղել մեր նկատմամբ. այդպիսի ինքնագրեր շատ սակավ են: Իսկ մեզ, հին ժառանգության գիտական հրատարակությունները պատրաստողներին,

որքան են դրանք պետք: Մեր Մասնեկագրանի վաղամեռիկ աշխատակից Վախթանգ Գեորգյանը անշափ ոգևորված էր, որ այն մատչանի լուսանկարների հիման վրա տպագրության է պատրաստում Հովասափի բանաստեղծությունները, Ոգևորված աշխատեց, բայց չունեավ իր երջանիկ տքնության արդյունքը. վաստակաշատ ձեռագրագետ Ասատուր Մնացականյանը սիրով ավարտեց իր կրտսեր զորքերիկերոջ աշխատանքը, որ լույս տեսավ 1964-ին: Շոշափում եմ Հովասափի ինքնագիր մատյանը և ի բարին հիշում սիրելի Վախթանգին:

ՀԱՆՆ ԺՊՏՈՒՄ Է ՄԵՁ

Հախ. 1973, Եղեմբեր 27

Հաջորդ օրը Հայտնում ենք: Ինչ լավ է, որ պահպանվել է հին բազարը: Քվում է, գտնվում ևս Գրիմ եղբայրների հեքիաթների աշխարհում, զոթական ոճի զոզորիկ հուշարձաններ, սրածայր զմբեխներով շենքեր, սալահատակված եկղիկ ու սյուրապուլուտ փողոցներ, խնամքով պահվող փոքրիկ հրապարակներ:

Այսօր ևս կոնֆերանսի հետ կապված ծրագիր չունենք, ուտի պրոֆ. Բրենտյուք ծրագրել է ինձ ցույց տալ Հայկի արևելագիտական և բաղաբաշխի զրազարաններում պահվող հայերեն կրքեր զըշարհորը: Իջամական արվեստների նրա ասպիրանտ Կարին Ռուհանյանը, որ իմ թարգմանչուհին էր, և Բրենտյուքի դուստրը՝ Սոնյան, ինձ առաջնորդում են արևելագիտական զրազարան: Այստեղ երկու ձեռագիր կան, որոնք նկարագրված էին Անֆուլի և Մուխոտի ցուցակում, և ևս առանձնապես նոր բան չէի ակնկալում: Թերևս ավելի լավ կլիներ որևէ թանգարան այցելել կամ ճարտարապետական հուշարձան դիտել: Բրենտյուք իր գերմաներեն ունդ ստուգանությամբ անդերեն ինչ-որ բաներ է առում: Մի կերպ հասկանում եմ, վստահեցնում է, որ դա ևս կլինի:

Գրադարանավարուհին, ի զարմանս Բրենտյուքի, չէլյում է մի հայերեն մատյան, որ ոչ որի կողմից մինչ այդ չէր

նկարագրված: 16 կամ 17-րդ դարի Սաղմոսարան էր: Լավ է, շատ լավ. աշխարհում առկա հայերեն ձեռագրերի թիվը մեկ միավորով ևս ավելացավ:

Հետո զրազարանավարուհին սեղանին է դնում մի ստվար մատյան, մի շատ հին Ավետարան: Բրենտյուքը նայում է իր ձեռքում գտնվող ձեռագրացուցակը և շտապում է հայտնել, որ այն ընդօրինակված է հայոց ՈՉԶ թվականին՝ 673+551=1224, պահպանված է անգամ Սարգիս զըշի հիշատակաբանը: Հարգելի պրոֆեսորը գերմաներեն ինչ-որ բաներ է առում, որ Կարինը թարգմանում է մերթ անդերենով և մերթ էլ տեսերենով:

— Այս զրազարանի հայտնին երկու ձեռագրերը 1865 թ. նվթր է ստացված Հյուպատոս Օ. Բլաունից, իսկ նա զրանք ձեռք է բերել Պարսկաստանում շրջադաշնիս:

Երբ սկսեցի թերթել մատյանը, առաջին իսկ խորաններից նկատեցի զրանց կատարման արտակարգ ինքնատիպ տեք. Պահպանվել էին 7 խորաններ, մի բանիսը վնասված, կաշին է ծաղկազորի, երբեմն ամբողջ էջի երկայնքով գլխատուեր և 3 մանրանկար՝ «Չորս ավետարանիչներ», «Միլրտություն», «Ետրհրապար ընթերթ», որոնց զմանկաները պարզ էին, զունաչարք մեղմ ու հանգիստ, կերպարները ընդհանրացված:

Շատ հետաքրքիր է, կարծես թե նման ոճի մանրանկարներ տեսել եմ ինչ-որ տեղ, նա արվեստաներ չեմ, բայց, նկատելով այդ ընդհանրությունը, անպայման ուղում եմ մտադրել զրանց նմանակները: Մի քանի անգամ ետ ու առաջ եմ տալիս մազազաթյա թերթերը և հիշողութամբ հասնում եմ Ախալցխայի Մարտուզ գյուղ, որտեղ տարիներ առաջ տեսել էի 1943 թ. հուլիսիցիս Ավետարանը. խորանների զմագրությունը շատ նման է: Հետո Բալ-Թիմորի (ԱՄՆ) Ուոլթերի պատեկությամբ հի 966 թ. Ավետարանը հիշեցի, ինչպես և կենդանուրդի էրմիտաժի վաստակավոր արվեստարան Տաստյանս Բլումսթրիտյի հողմածներում քննված 11-րդ դարի հայկական մի երկու մատյան, որտեղ արվեստարանիչները նույնպես պատեկելոված են մի էջի վրա, իբրև մտա կանգնած. խոստն վկայություն այդ ձեռագրերի հնություն:

Իմ ուշադրությունը ավելի գամվում է «Նորհրդավոր ընթերցի» յուրահատուկ պատկերազրույթյան վրա: Հայ և օտար միջնադարյան որմնակարչության ու մանրակարչության մեջ այս տեսարանը որոշ տարբերակներով պատկերում է Քրիստոսին և իր 12 աշակերտներին սեղանի շուրջ նստած: Քրիստոսը արգեն հասնել է, որ այս գիշեր Կրանցից մեկը պետք է իրեն մատնի, բայցը հասնելից նա և ժամ առաջ ուզում են իմանալ ով է դավաճանը: Հայտի օրինակում Քրիստոսը կանգնած և սեղանի աջ կողմում իր ողջ կերպարանքով, նրա դեմ հանդիման, սեղանից դուրս, պատկերված է Հուզան՝ նույնպես ողջ հասակով, բայց ավելի փոքրամարմին, կարծես ծաղիկող ուզում է հուշել գավաճանի ով լինելը, իսկ մնացյալ աշակերտները սեղանի շուրջ ներկայացված են ավելի խորհրդանշանակ հերթով՝ միայն զուգուրներով: Առանց վարանելու մտաբերում եմ Մատենադարանի եղպի մատյաններից մեկի՝ Ձ 316-ի նույն տեսարանը: Դժբախտաբար սրա ո՛չ գրիչն է հայտնի, ո՛չ ծաղիկողը, ո՛չ ժամանակը և ո՛չ էլ գրչության վայրը: Մեր արվեստագետները ձեռագրի ժամանակը դնում են 14-րդ դար, իսկ մանրակարների ընդհանուր ոճից երևելով՝ այն վերագրում են Վաստյուրակյանի զգլորցիին: Իսկ ինչու հետո գնալ, այս մանրակարի լուսապատկերը (սլաշը) բարձրաստիկ դուռադուրկայից Մատենադարանի մի շարք այլ մանրակարների լուսապատկերների հետ իմ պայտասկում է և այդ նույն օրը երեկոյան, կոնֆերանսի օրագրից դուրս, պետք է ցուցադրել Հայի համալսարանում՝ Մատենադարանին նվիրված իմ դասխոսության ժամանակ: Առանց հապաղելու լուսապատկերը դուրս եմ բերում և սկսում համեմատել Հայի տարբերակի հետ: Միայն վերջինիս կատարումը ավելի պարզունակ է թվում: Արդյո՞ք վաղ վասպուրակյանցի մանրակարչության նմուշ է: Այստեղ մեր ուշադրությունն է գրավում նաև այս «Նորհրդավոր ընթերցի» և «Չորս ավետարանիչներ» նկարների ընդլայնակի տեղադրումը խորանների մեջ, որով խորանները ձախ կողմից բաց շրջանակի տեք են ընդունում: Ձեռագրի սկզբում նման գծագրերով երկու խորաններ ևս կան, որոնց

մեջ, արդեն ըստ կանոնի, տեղադրված են համարաբարաներ: Պետք է ենթադրել, որ մատյանի ծաղիկողը թյուրիմացաբար երկու ավելորդ խորան է պատաստել և իր աշխատանքը կամ թերևս մագաղաթը ղուր չկորցնելու համար, նկարները տեղադրել է այդ թերթերի վրա: Մանրակարների նման շրջանակում մեզ այլուր հայտնի չէ: Երբորդ, մանրակարը, «Մկրտության տեսարանը» արդեն շրջանակված է, որի զարդանախշերը նույնն են, ինչ խորաններին: Հաճելի է նոր հուշարձան տեսնել, այն էլ այդպես հասած: Մտորումներս կրում եմ իմ ուղիկիցների հետ: Նրանք ևս ուրախ են, որ իրենց հուրը դո՛՛՛՛՛՛՛՛ է:

— Տեսնում եք մեր Հային ինչպիսի ծպիտով է դիմավորում մեզ,— հրվածքով վրա է տալիս աշխույժ և արագաշարժ Սոնյա Բրենտյուսը:

Անցան մի քանի տարիներ: Բանասիրական ավելի հրատապ աշխատանքները անընդհատ խանգարում էին անդրադասնալու գերմանական իմ շրջագալության արդյունքների: Եվ չնայած որոշ ժամանակ անց ստացա վերոհիշյալ մանրակարների լուսապատկերները, այդուհանդերձ նորից չկարողացա դրանց մասին որևէ հազորդում կատարել Պրոֆ. Բրենտյուսը, հավանաբար արդարացյալ չհամարելով իմ հուշագրերը, 1977 թ. փոքրիկ հազորդումով հանդես եկավ «Հայի համալսարանի տեղեկագրում» և, վկայակոչելով մեր քանակոր հղրակացությունը, սև ու սպիտակ լուսանկարներով ներկայացրեց Հայի արևելագիտական զրգարանի Ձ 1 ձեռագրի մանրակարները:

ԳՈՒՅՑԻ ԱՅՑԻՆԵՆ ՊԱՏԱՌԻՆԵՐԸ

Գրքա, 1973, դեկտեմբեր 1

Հայի համալսարանի կադմակերպած կոնֆերանսը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 28—30-ը, իսկ հաջորդ օրվանից սկսվեցին շրջագալությունները՝ զեղի Գոթա, Գրեկոն, Ենա և Պոստոլամ:

Գերմանական Տնամյա Գոթաք բաղադրի անունը չուրաքանչյուր սովետական մտավորականի ծանոթ է Կարլ Մարքսի հայտնի «Գոթայի ծրագրի բնագրատեսիլունը» դասական երկից և ինքնբարձրացման հետաքրքիր պիտի լինեն մեզ, կոնֆիրմացիայի սովետական մասնակիցներին, նամանավանդ, որ մենք պետք է ծանոթանայինք Ֆրիդրիխստայն միջնադարյան զգալի գերմանական արվեստի ու կենցաղի թանգարանային ցուցանմունքներին և հարուստ զրազարանին:

Թանգարանում մեզ ուղեվար նշանակեցին մի պատանու, ու ավել քան 15—16 տարեկան Կուսակառուցար շատ զարմացած էինք և թերահավատ, բայց պատանի Մատյաս Կուեը ասելովսի վարձ ուսուցիչներով և բանիմացությունը սկսեց բացատրություններ տալ, որ մեր զարմանքը փոխվեց հիացմունքի: Նա ոգևորված պատմական շեղումներ էր կատարում, մեզ մի սրահից մյուսն էր առաջնորդում, մեր ուշադրությունը հրավիրում այս կամ այն ցուցանմունքի բնորոշ կարևոր մասերումանի վրա: Մեր հիացմունքը Մատյասի նկատմամբ ավելի մեծ եղավ, երբ նա հայտնեց, որ սկսել է ինքնուրույնաբար հայերեն ուսումնասիրել, չէ՞ որ որոշել է արևելագետ դառնալ, իսկ առանց հայերենի իր գիտելիքները շատ թերի կլինեին: Այդպես էր Տամուզված պապաղա արևելագետը: Ժամանակը սպառվում էր, ուստի մեր շքեղությունները թուզարանում ավարտեցինք զրազարանի հավաքածուների թուղիկ ծանոթությունը: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին թանգարանն ու գրադարանը շէին տուժել, որովհետև, ինչպես մեզ պատմեց գլխավոր ավանդապահ՝ Հանս Իտախիմ Իոկուբը, կարմիր բանակի մարտիկները մեծ հողատարություն և ուշադրություն էին վերաբերվել մշակութային այս հարստությունների նկատմամբ:

— Երևակայեցեք, — սուզված պատմում էր Հանս Իտախիմը, — ահավոր պատերազմ, ուժրակոծություններ, մշակութային արժեքների բազում տեղափոխություններ, և ոչ իսկ մեկ հատորի ու նմուշի կորուստ: Սա հրաշք է, անհավատալի, բայց իրողություն է:

Գրադարանը ուներ նաև արևելյան ձևագրերի հավաքա-

ծու. ցուցադրեցինք որովա՞մ էին մի բանի արարական ու պարզական մատչաններ:

Երբ արդեն ուզում էինք հրածնալ տալ մեր հյուրընկալներին, Հանս Իտախիմը իմ առջև դրեց կրկնապատիկ հայերենով երկու պատառիկ, որոնք զբաղված էին արարական ձևագրերի շարքում 1707 թվահամարի ներքո:

— Սրանք էլ մեր հայերեն հարստություններն են: Ինչդրև, վայելեցեք. — հպարտ իրենց ունեցվածքով, ասում է պրն. Հանսը:

Իսկապես որ դրանք հետձառա տրված հաճելի աղանդերի տպավորություն թողեցին: Ընդամենը երկու մազազաթ թերթի, բայց մի ողջ մշակույթի նմուշներ այս փորձիկ քաղաքում:

— Է՛, այտտեղ էլ ծանոթների հանդիպեցի՞ք, — կատակով զիմում է ինձ Ուլբեկաստի Գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի ձևագրատան վարիչ տիկին Ալիմյանովան:

Պատասխանելը շատ և շատ հին, բոտ երևույթին 9 կամ 10-րդ դարի, մատչանից կտրված թերթեր էին, որ հետագայում մի այլ մատչանի համար պահպանակներ էին ծառայել, գրություններ երկնապատիկ էր և զրված էր այն ժամանակներում, երբ զենու հայերեն է հնչումը Ղ-ով էր պատահալվում (այդ-այլ, աղեղու-ալելու): Այս պատասխանները 15,3 X 20,8 սմ չափսի էին, յուրաքանչյուր էրում 12 սոր: Իհարկե էչերը ամբողջական չէին՝ կտրված էին վերևից ու ներքեցի: Պարզ է հարմարեցված են եղել նոր մատչանի չափսերին:

Ազետրված մեր հյուրընկալների ուշադրությունից, տալիս էմ իմ հասցեն և ինչդրև, իթև կարելի է, նրան ուղարկել դրանց մանրաժապավենը:

Ինչդրև շատ շուտով կատարվեց:

Երևան, 1974, սեպտեմբերի 1

Հայրս սերաստացի է եղել, մայրս թավրիզեցի: Ես ծնվել եմ թավրիզում: Սերաստացիները ինձ իրենց հայրենակիցոն են համարում, իսկ թավրիզիցիներն էլ՝ իրենց: Ես հաժախաբազու սիրում և հարգում եմ թե՛ հորս և թե՛ իմ հայրենակիցներին:

Մանկուց հորիցս շատ եմ լսել Սերաստիա քաղաքի, երա վանքերի, դպրոցների և անձնվոր ուսուցիչների մասին: Հայրս այնպես սիրո՞ւմ ու շքմոջամբ է պատմել իր ծննդավայրի, ժողովրդի, բարքերի ու սովորութիւնների, համազամ խորտիկների ու ճաշերի մասին, որ ինձ հաճախ թվում է, թե ես հիրավի մանկութիւնս օրերը անց եմ կացրել այդ քաղաքում:

Թավրիզում՝ բացի իմ հորից ուրիշ սերաստացի չէր բնակվում, բայց մեր տանը միշտ սերաստացի հյուրեր են եղել: 1930 թվականներից, երբ Պարսկաստանի միջազգային տարանցիկ ձանապարհների վրա ավտոմեքենաները սկսեցին իշխող դեր կատարել, մեր օջախը փաստորեն դարձավ արևմտահայ, մասնավորապես սերաստացի վարորդների իջևանատուն: Մայրս սիրով, առանց դուշոն ինչ արտունջի, նրանց ընդունում, սեղան էր բացում, անկողնի հարդարում: Զե՛ որ հայրս այս քաղաքում ոչ մի ազգական չունէր:

— Թող սիրաբը թեթեւաւ, մենակ է,— կրքեմն ասում էր մայրս իր հարազատներին, երբ երանք մեզմ կշտամբում էին նրան շատ շարժարկելու համար:

Սրբ փորը էի, ինձ թվում էր, որ այս մարդկանցից կրքանիկ մարդ չկա աշխարհի երևաին. ձանապարհորդում են, երկրներ են տեսնում, կրդում են, ուրախանում: Սեպակն տարիների հետ նրանց խոսքի մեջ սկսում էի որսով պան կակիժի ու ցավի երանգներ, ուրախութիւն պահերին հաճախ էի տեսնում նրանց արցունքները, նրանց երկիրն էլ առաջվա պէս ուրախ չէին թվում: Կամաց-կամաց ծանոթանում էի նրանց զանն ձակապարհին. նրանք կտորածներէրց, ինչպէս

իրենք էին ասում, ազատված տղաներ էին, ամեն մեկը ահա՜ վոր ողբերգութիւնների ականատես:

Յոթ թե ութ տարեկան էի, երբ մի գիշեր արթնացա ծնողներս նեղարանից լավով լացի ձայնից, մտռեցա կիսաբաց դռանը, հայրս նստած սեղանի մոտ հոնգուր-հոնգուր լաց էր լինում, իսկ մայրս էլ անկողնում կուլ կկամ լուռ արտապնում էր: Ի տես ինձ անհասկանալի այս ծանր տեսարանի՝ ես խեղճացած ու դիտիկոր մտռեցա հորս: Նա շքմորեն գրկեց ինձ և ցույց տալով սեղանին բացված գիրքը, ասաց.

— Մե՛ծ պապիդ ու տատիդ չես տեսել, նրանց նկարն էլ, տպված «Եղևնապատում» գրքի մեջ. մի քանի տարի տուռ նձերիկայից հորեղբայրդ է ուղարկել: Բոլորին կտորեցին, չարճեցին: Մեր շնն տնից այս մեկ հատիկ պատկերն է մնացել:— Այնուհետև գիրքը փակեց և կազմի վրայից հատիկ-հատիկ կարդաց, — «Եղևնապատում», մեր Սերաստիո հայտնի ուսուցիչը Կարապետ Գարիկյանն է գրի տեսել:— Հետո նա նորից բացեց գիրքը և առաջին լջի վրա ցույց տվեց հեղինակի պատկանելի նկարը:— Հերոս մարդ է եղել, արտորի ողջ ձանապարհը անցել է ծաղրված՝ կնոջ հազուստով:

Հայկական կտորածների մասին մեր տանը շատ էի լսել, բայց այսպես որդալի, այսքան շոշափելի չէի դպացել նրա ահագորութիւնը: Հորս պատմածից սարսափած զոգում էի. ինչպէ՛ս թն երա ծնողներին ու ազգականներին, ողջ գերդաստանը կտորելի են: Հետագայում հորս շատ ավելի խղճացի ու ավելի խանգաղատանքով լցվեցի դեպի նա, երբ տեղեկացա, որ նրա տաշին կինն ու զավակը զո՛հ են գնացել ահա՜ վոր պատերին:

Հայտնութիւնս այդ գիշերից հետո ես կրքեմն վերցնում էի «Եղևնապատում»-ը, կարդում էի, բայց շատ բան չէի հասկանում, հետո բացում էի հորս ծնողների նկարը և երկար նայում նրանց ժպտուն ու զորովալի դձմերթին, նորից կարդում էի մահվան կարագրութիւններն և սարսափած կիսատ էի թռչնում բնթերցում: Երկուր ժամանակ երեխայի պարզ մտածողութիւնը գրքի վերնագիրը թարգմանում էի «Եղևն», որ տեղի է ունեցել անապատում»։ Է՛՛ որ անապատներն էին

եղի արտոյայտերի վերջին հանգրվանը: Շատ ավելի ուշ հասկացա գրքի վերնագրի ճշգրիտ իմաստը, բայց մինչև այսօր էլ իմ ուղեղում դամբված է «եղեռն անապատում» արտասպառնիկ միտքը: Կարապետ Գարիկյանի, հայագիտության այդ անխոչ մշակի, գիրքը մեր բնտանեկան գրադարանի ամենավերական մատուցներից է, որի պահպանակի մրա հորեղորոտ ձևերով հետևելու մակագրությունն է արված:

«Մեր ազգային անտարանն է այս, զոր հը նորիքն բորբորած սիրով, այրող լիշատակներով ու անվերջ կարօտներով:

Միրելի եղբայրս, Լեոն.

Մեր հայրենիքի, մեր արենակիցներու ու բոլոր պատանան սիրելիներու խաչկտուրիներն ու Գողգոթան ալքէ անուցած սահուղ, կարօտակղ, հոգհատոր իմ եղբայր, պէտք է ուխտան անգամ մը սիրելիներու համախմբումի, աէր հայրենիքի վերաշինութեան համար ուժ տալ միութեան ոգոյն հայ կեանքի մէջ:

Վահան Չուգաբըղեան

Շիրակո, 26 ապրիլի 1925»

Անցան երկար տարիներ: Ավարտվել էր կրթող աշխարհամարտը: Սկզբն վաղուց սպասված հայրենազարմոթյունը Մեր բնտանիքը մերգամիթ ասուլիս կարամաններով հայրենիք կկալ: Երևանում մեր բնակարանը նորից սեբաստացիների ժամադրությամբ դուրձավ: Հայրս այստեղ գտավ արդէն ձեռնուկները դարձած իր դպրոցական բնկերներից մի բանիսին:

Մեր բնտանիքի երջանկոթյունը կատարյալ եղավ, երբ 1959 թվականին Ամերիկայից մեղ այցելութան եկավ հորեղբայրս, անվանի հասարակական գործիչ, լրագրող Վահան Չուգաբըղեանը: Յնտութան մեջ էր բաղմանչուղ ու բաղմամարդ դարձած մեր բնտանիքը, առավել երջանիկ էին երկու եղբայրները, որ 49 տարվա անչառտմից հետո հանդիպում էին իրար: Եորից թարմացան անցյալի բաղդը ու

գառն հիշողությունները. Սերաստիան վերակենդանացավ մեր հարկն տակ:

Հետագա տարիներին և մինչև այսօր հայական տարրեր գաղթորչականերից հաճախ որպես ուխտավոր դրոսաշրջիկներ հայրենիք են գալիս Համասերաստահայ վերաշինաց միութան անդամները և, ընայած հայրս վաղուց հրածնշտ է տվել կյանքին, նրանք լինում են մեղ մտ ու իրենց հոգսերն ու մատրումները կիսում են մեղ հետ՝ որպիս հարազատ սերաստացու:

Այս միութան մի բանի վարչությունները տանյակ տարիներ սփյուռում աշխատել էին մի որեւ պատմարան գտնել, որպնագի գրի առնի իրենց կորցրած ձեռնգալայրի պատմությունը. բայց նրանց ջանքերը հաջողությամբ չէին պսակվել: Ի վերջո այդ աշխատանքը հանձնարարում է երևանաբան բնիկ սեբաստացի պատմարան-ազգագրագետ Առաքել Մատրիկին, իսկ ինձ պատիվ է վիճակվում լինել ձերունագարդ մտավորականի մերձավոր խորհրդականն ու նրա աշխատանքի իմնազգիրը:

Հրեմացա այս աշխատանքների ևս ավելի մանրամասն էի ծանոթանում Արծրունյաց երբեմնի մայրաքաղաք Սեբաստիայի հին ու նոր հարտաս պատմությանը: Ինձ համար, որպես հայագետի, մեր ժողովրդի կրած ծանր տառապանքների հետ մեկտեղ, աճավոր ջուղ էր պատճառում նաև Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի դրազարանի 300-ից ավելի ձեռագրերի կորուստը, ընայած գիտի, որ դրանցից մի բանիսը, այդ թվում նաև Քորոս Ռոսլինի ձագված մի մատյանը, ինչինը հանգամանքներում փրկվել է վաճառքի էին հանվել Արևմտարի աճորդային շուկաներում:

Առաքել Պատրիկի կազմած Սերաստիայի Հուշամատյանը իմնազգրելիս ևս տեղեկացա, որ Սերաստիայի միջնադարյան պատմութան վերաբերյալ գոյություն է ունեցի մի արժեքավոր ձևադիր ազբուր, որը 1825—1829 թվականներին կազմած է եղել տեղի հոգեոր տապիրոջ Հովհաննես Սերաստացին: 19-րդ դարի որոշ պատմություններ ժամանակին օգտվել էին այս պատմությունից, բայց մատյանը կորել էր եղևոնի տարիներին Ս. Նշան վանքի մյուս արժեքների հետ

միասին: Նույն այդ օրերին, երբ Ա. Պատրիկի աշխատության որոշ հատվածներ ստուգվում էին նպատակով՝ թերթում էի «Նոր Սերաստիա» պարբերականի հին համարները, իմ ուշադրությունը դրավեց Սերաստիայի ամերիկյան նախկին բուխի տնօրեն միստր Փարթիչի հուշերը: Ամերիկացի այս ուսուցչին, որպես հայերի բարեկամի, 1915 թ. վտարել էին Քուրբեքայից: Զինադպարից հետո նա վերադարձել էր Սերաստիա և պահանջել բուխում թողած իր գրքերը: Բուխը այդ ժամանակ թուրքական զորանոցի էր վերածված: Ինչպես պատմում է իր հուշերում միստր Էրնեստ Փարթիչը, նա հանձնարեց զարմանում է և ուրախանում, երբ գրագրարանից մնացած մի քանի գրքերի հետ իրեն ևս տալիս հայերեն ձեռագիր մատյաններ, որոնք կոչվում էին Ս. Նշան վանքի:

Հետագայում միստր Փարթիչը Հայկումս հանդիպում է Սերաստիայի նախկին առաջնորդ, տնօրենի քուստեր Քորզում արք. Գուշակյանին և նրան է վստահում իր փրկած մատյանները, իսկ Գուշակյանն էլ իր հերթին դրանք ի պահ է դնում Նրուսազեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարանում: Այս արժեքավոր տեղեկությունից հետո որոշեցի պարզել թե արդյոք պատահաբար այդ մատյանների հետ չի՞ եղել նաև Հովհաննես Սերաստացու մեկ հետաքրքրող «Սերաստիա պատմություն»:

Իմ կասկածները շուտով հաստատվեցին. 1972 թ. սկզբներին Համասերաստացու վերաշինաց միության միջոցով Նրուսազեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանից շնորհակալությամբ ստացան իմ ակնյայտ մատյանի մասեր՝ «Մատյաններ» այն էլ երկու ընդօրինակությամբ: Երկրորդ օրինակը ուներ նաև քաղաքի եկեղեցական տարրեր ծուխերում 1827 թ. ընդգրկված հայ լուսավորչական բնակչության ցուցակները:

Հովհաննես Սերաստացու «Պատմություն» ընձեռած էյուլթը պատմագրական տեսակետից այնքան կարևոր ու հետաքրքիր էր, որ Մաշտոցյան մեր մատենադարանի տնօրենությունն նպատակահարմար գտավ արանձին գրքով հրատարակել այն:

Երբ մեր մատուցում այս պատմության հայտնաբերումս

մասին տեղեկություններ հրատարակվեցին, վաստակաշատ քանակեր Գանակի Ստեփանյանը մեզ ամփրպակես տեղեկացրեց, որ իր անձնական զրազարանում ունի այդ պատմության մի ուրիշ ձեռագիր ընդօրինակությունը և սիրահոժար այն նվիրեց Մատենադարանին: Այս օրինակի դրվել Պատմության վերջին կցել էր նաև 1830 թվականից հետո ընկած ժամանակաշրջանի Սերաստիայի պատմության համառոտ պատմություն, որը զմբխտաբար ընդհատվում էր 1857 թվականով: Որոշ ժամանակ անց մի նոր արձագանք ստացվեց նաև Փարիզից. անվանի պատմաբան Հայկ Պերպիլյանը հայտնում էր, որ Սերաստիայի պատմության երկու այլ ընդօրինակություններ պահվում են Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում: Կարճ ժամանակից հետո ստացա նաև այս ձեռագրերի մանրամասնությունները: Այս բոլոր հինգ ընդօրինակությունների քննական բաղադրությունը 1974 թ. լույս ընծայվեց Հովհաննես Սերաստացու «Պատմություն Սերաստիոյ» պատմագրական արժեքավոր երկի:

* * *

Հովհաննես Սերաստացին միջնադարյան հայ պատմագրության վերջին ներկայացուցիչներից է եղել: 1809—1829 թվականներին զբաղեցրել է Սերաստիայի առաջնորդական աթոռը և հուշակվել իր ծավալած լուսավորական ու շինարարական աշխատանքներով. երա չանբերով Սերաստիայում բացվել են նոր դպրոցներ, վերակառուցվել են ճարտարապետական հուշարձաններ:

19-րդ դարի առաջին տասնամյակները ծանր ժամանակներ էին ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանի, այնպես նաև Փոքր Հայքի համար: Թուս-թուրքական, թուրք-պարսկական պատերազմները, Օսմանյան կայսրության մեջ ֆեոդալական հակամարտությունների օրումը, տնտեսական անկայուն վիճակը, ինչպես նաև հայ եկեղեցու ներսում գաղություն ունեցող հակատեթևները ծանր իրավիճակ էին ստեղծել երկրի հայ բնակչության համար: Պատմական այսպիսի

դայմանկերում է դործել Հովհաննես Սերաստացին՝ արժանա-
նայով մեծ հարգանքի և յայն ճանաչման:

Մեծ չէ նրա դրական ժառանգությունը. ոտանավորների
մի շարք, որ տպագրվել է 1825 թ. Քիֆլիսում՝ «Ներքուկական
նուագրություններ» խորագրով, մի անտիպ բարեզգիբք և
ամենակարևորն ու արժեքավորը՝ «Սերաստիայի պատմու-
թյունը»:

Պատմության սկզբի հատվածը շարադրելու համար
պատմիչը օգտագործել է Աղաթանգեղոսի, Գրիգոր Մազինու-
թյանի, Մասիեսու Սուհանյեցու, Մամիկ Անեցու և այլ պատմու-
թյուններում Սերաստիա բաղադրի մասին պահպանված տե-
ղեկությունները, իսկ ուշ շրջանի համար, որ «Պատմության»
ստավել կարևոր մասն է, զավազանադրեր, ձևադարական
հիշատակարաններ, կոնդակներ, ժանարտակներ (համախո-
սականներ), տապանադրեր, մասնատուփերի արձանագրու-
թյուններ ու ավանդություններ: Աղբյուրներ, որոնց մեծ
մասը ոչնչացել է:

Հովհաննես Սերաստացու Պատմության չուրաբանչույր
էջը մեր ժողովրդի ծանր առօրյայի, օսմանյան բռնակալու-
թյան դեմ նրա ընդվզումների կենդանի պատկերումն է:

Սերաստիան, ինչպես կայսրություն շատ այլ նահանգ-
ներ, 18-րդ դարում և 19-րդ դարի սկզբում միջֆեոդալական
հակասությունների և, դրանցով պայմանավորված, ներքին
դասերազմների թատերաբեմ էր: Երկրում տիրող անիշխա-
նություն հետևանքով բռնակալ փաշաները Սերաստիայում
համախառն փոխարինում էին իրար, ընդ որում ամեն մեկը
իր հերթին անառնի կեղծքում էր աշխատավոր խավերին՝
անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից: Եվ այնու-
ամենայնիվ հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների վիճա-
կը կայսրության մեջ ավելի ծանր էր: Հետաքրքիր է, որ իրա-
վական այս անհավասար պայմաններում իսկ հայ ու թուրք
քնակությունը առանձին ղեկավարում համատեղ պայքարի է
ելել օսմանյան իշխանավորների դեմ: Պատմական նման
փաստեր մեր աղբյուրներում քիչ են պահպանվել: Այն իսկ
ստումով շատ արժեքավոր են Հովհաննես Սերաստացու
աված տեղեկությունները 1790 թ. Սերաստիայի կուսակալ

Թորոնեճողլի, 1802 թ. Հուսեյին փաշայի և 1808 թ. Չա-
փառողլի Մուհամեա բըրչլիի դեմ հայ ու թուրք ազգաբնակ-
չության համատեղ մղած պայքարի մասին:

Սերաստացու պատմության մեջ հետաքրքիր մանրա-
մասներ կան 12—16-րդ դարերի հայ կեղեցու ներքին
հակասություններ բացահայտելու առումով:

Արևմտահայության և մասնավորապես Սերաստիայի
ընկերային-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասի-
րման անհավտից արժեքավոր են Սերաստացու այն հա-
զրդումները, որոնք վերաբերում են սերաստացի ջրկրկնե-
րի 1714 թ. Պոսում գոյություն անեցած «համարվեսա» կազ-
մակերպությանը, ինչպես և փոքր-ինչ ուշ Սերաստիայում
գործած համաբարթյուններին: Արժեքավոր է նաև Ս. Նշան
փոքրի մանրամասն նկարագրությունը, որ կցված է «Պատ-
մությանը» և լայն պատկերացում է տալիս վանքի տնտեսա-
կան գործունեության մասին: Ուշագործյան են արժանի նաև
տարբեր դարերում կյանքի թանկացման, սոփի ու հրդեհների
վերաբերյալ «Պատմության» տարբեր էջերում գրանցված
փաստերը:

***

Փոքր Հայքի երբեմնի շին ու ժողովուն բազմամայր
Սերաստիայի պատմության հրապարակումով աշխատել էմ
իմ որդիական պարտքը հասուցել՝ հոգուս խորքում ոգեկո-
չելով ինչպես մեր դերբաստանի բազում նահատակների,
այնպես նաև իմ մանկությունն ու պատանեկությունը իմօ-
տավորող ու շնչավորող բոլոր ազնիվ ու պայծառ, բայց
ստատապյալ սերաստացիների խնկելի հիշատակը:

900 ՏԱԲԵԱՆ ԱՎԵՏԱԲԱՆԸ

Երևան, 1974, սեպտեմբերի 25

Նրբ տեղեկացա, որ Տաճատ բաժանա Մարկոսյանի բն-
տանիքը արդեն հասել է էջմիածին, շտապեցի նրանց մոտ՝
բարի գալուստ մտախելու և շնորհակալություն հայանելու
իրենց ընտանիքում պատվող բացառիկ սովբե ինկլայանցող

Ավետարանը հինգ տարի առաջ Մատենադարանին եղիք ուղարկելու համար:

Դարգուն զոյգը Իրանի Արաճանի նահանգում է գրա-
նվում, Փերիայի գրավառում: Մինչև խոր ծիրաթյուն այսուհ
է տպրել Տաճատ Մարկոսյանը: Մեծերից լսել, գրքերում
կարգացել է ինքն էլ զավակներին է հաղորդել, որ իրենց նա-
խապագարին Շահ Աբասի մեծ սյուրբյունի (բանազայթի)
ժամանակ են տեղահան արել Ավետայց երկրից ու բշել
Փարսկաստանի խորքերը: Այդ դժբախտ օրերի միակ վիպն
հենց այդ սուրբ գիրքն է եղել: Ինչպես իրեն էլ մեծերը
ամանաթ (ավանդ) թողել, ինքն էլ տարիներ շարունակ իր
փոքրիկ հոսիկ է քարտզել՝ երբը շոտանալ պատկանական
երկիրը՝ Հայկ նահապետի աշխարհը, աստված մեծ է, գուցե
մի օր լույս կբացվի մեր ժողովուրդի համար և մենք էլ
կրանենք մեր երկրի համահան:

Տաճատ քահանան Երզնանի է, որ Մարկոսյան տունից
իրեն բաժին բնկավ իր խղճանին (զավակներին ու ընտանիքի
անդամներին)՝ հայրենիք առաջնորդելու բախտը: Հիմա նա
էջմիածնում, իրեն հատկացված բնակարանում, ծաղկատիկ
նստած, սաթե մեծ հատիկներով համրվող զցկելով, դանդաղ ու
հանգիստ անցած ու զննած օրերի մասին է պատմում:
Ճիշտ է, երբևէ խառնում է զիպերն ու զիմերից, բայց
ոչինչ, նրա շուրջը հավաքված տնեցիները, մասնավորապես
եղիա որդին, ուղղում են ծերունու ակամա վրիպումները:

— Ներող եղբ, հայրիկը շատ էլ ծերացել: Գիտե՞ք քանի
տարեկան է: Ինծուհի հիշող: Զատ քան է մտացել, բայց մեր
Ավետարանի պատմությունը շատ լավ է հիշում, — նոր Զու-
ղայի բնգծված բարբառով մեզ բացատրություն է տալիս
եղիան: Իսկ հայրը անկենդան հույսերով նայում է որդուն,
զգիտես զայրանում է իր խուրը կարելու, թե հպարտանում
իր խոր ծերությունը մաստնաշելու համար:

Տաճատ Մարկոսյանին խնդրեցի մի քանի տեղեկություն-
ներ տալ իրենց գերդաստանի այս հինավուրց հուշարձանի
մասին:

— Աղա ջուն (սիրելի պարոն), թե մեր սուրբ գիրքը
տեսել ու կարգացել էս, էլ գո՞ր ես հարցնում, — մեղծ կըշ-

տամբում է ինձ, բայց ստանց պատասխանի սպասելու դան-
դաղ ու ծանր, բռնեղը հաս-հատ արտասանելով, սկսում է
պատմել:— Կարողեմ մեր Ավետարանը ողջ Պարսկաստա-
նում մի հատ է եղել, հայրաթի (թերև) Հայաստանում էլ դրա
նությամբ մի երկու գիրք լինի, թե լինի: Ճիշտ է, Ավետա-
րանը ձերացել է, ինք անգամ հայրու տարեկան է, բայց էլի
բուրբից երխասարդ է, ինչքան էլ պիտի տեսնի, Շահ Աբա-
սի օրերում ինքն էլ է գաղթել, հայրաթի ու հայրաթի խնդ-
րել են մայր Աբարսի ջերբում, բայց ինքը ազատվել, զնացել
գուր է եկել Շոշ՝ Սպահան: Պարսիկները այդ քաղաքի մա-
սին ասում են՝ «Եփանահան Եսաֆը ջահան», այսինքն՝ «Սպա-
հան» աշխարհի կեն», դու հասկացիր, որ աշխարհի կեսը
արժե: Բայի՛ (այո), աշխարհի կեսը արժեք, բայց մեր ժո-
ղովուրդի հերք հանեց, մի աշխարհ՝ հարստություն ունեցող
մեր հայերը ժաշվեցին, ժաշվեցին, խեղճացան, բայց աստու-
տված շնորհով նորից ոտիկ այնպեցին: Ավետարանը դե-
մացավ, մեր պաղոբըրը աչքի լույսի պես պահեցին, վերջում էլ
ինձ ժառանգություն թողին: Ժողովուրդը հավատում էր
նրա զորությանը, բայց չգիտեր. նրա տարիքը Որտեղի՞ց
իմանար, կարգավ գիտե՞ր ի՞նչ՝ քահանա, նույնպես չգիտե-
նրա տարիքը: Գիրքը տարիներ չէինք բացում, պահում էինք
մետաքսի մեջ, այդ մետաքսի գործվածքը հետն եմ ուղարկել-
տեսնել՝ եք, չէ՞:

Սրբ ծերունու հարցին զրական պատասխանեցի, նա ավե-
լացրեց. արձաթի կազմն էլ մերոնք են պատրաստել տվել:
Կազմը շուտ տաս, գրված է. «Ի յանդատոց գերդաստանի
Մարկոսի, Անտոնի և Յարութիի Միրզաբանեհան Կուրբեցու
Ս. Անտարանս Ս. Յակոբ Եկեղեցուն Ղարգուն գեղը»: Մար-
կոսը հայրս էր: Ողա Շահի ժամանակ սելջուխի (անձնագրի)
հրաման ելավ, ես էլ նրա անունով արձանագրվեցի. ասացի՝
թող ազգանունս հայկական լինի:

Այնուհետև Տաճատ քահանան պատմում է, թե ինչպես
զեռես պարսից Մագաֆարեղոսին շահի ժամանակ, մաշրու-
թիաթի (պարսկական նոր սահմանադրություն) օրերին, Լո-
րեստանի ցեղերը համախ էին հարձակվում Փերիայի գյուղերի
վրա, հայ ու պարսիկ չէին նայում, այան-թայան էին անում,

ալչիկ ու քանկ հարսներ էին փախցնում: Խաղաղ օրերին նրանց կանայք հասնալո էին ուխտի գալիս մեր սուրբ գրերին, իրենք մասնակցական էին, մեր հավատքին էին մատուցանում: Ընեց երկիրը խառնվում էր, լորերը նորից էին գալիս, գայլի պես ամպոս օրվա էին սպասում, որ շքարի (որսի) էլենև: Մեկ օր էլ նորից թափվեցին մեր գլուղը: Տոնական օրեր էին, Ավետարանը եկեղեցում էր, շահաբերից թարցնել, փախցրեցին: Հայերը գնացին լորերի կտերից, անգամ կոճվ եղավ, այդ ժամանակ խաչիկ հորեղբայրս սպանվեց: Հետո անցավ ժամանակ, մեր ժողովուրդը գնաց խանի մոտ, բերանը քայքայեցրին, մեր Ավետարանի դարբան (շարժաթական առանի կողմից վաճառքված սեփականություն թողթ) մեղեղ հանեցին և ի վերջո Ավետարանը հետ բերին: Մատուց արհնը, որ այս անգամ էլ չար խախտեցին:

Մերունի Մարկոսյանը, փորթ-ինը դաղար տվեց, անկցի-ներին կարգազրեց իրեն ու հյուրերին թե առ և շարունակեց իր պատմությունը: Ողա Շահճը դեռ չկար, դեռ գահի վրա էլ չէր բարձրացել, մեր նոր Ջուզան մի գիտուն վարժապետ էր եկել, լուսահոգի Գարեգին բաճառայի հյուրն էր: Սա վարժապետին պատմում է մեր զրբի մասին: Նա է՛ թե գնաց անտեսներ: Եկան: Վարժապետը նայեց-նայեց, շուտ տվեց աչ, շուտ տվեց ձախ, մի քանի քան կարգաց և մեկ էլ ոտքի կանգնեց, Պոսի լեզվով ինչ-որ բաներ ասաց և ուրախությունից զգվեց ինձ, թե՛ ծո, Տեր Տաճա՛ս, դու աշխարհի ամենախաբուսա ու երջանիկ մարդն ես, գիտե՛ս քանի տարեկան է քո Ավետարանը: Ասացի՛ մի երեք-չորս հարյուր տարեկան կլինի: Ասաց՝ ոչ, ութհարյուր հիսուն, մի քանի անգամ կրկնեց՝ ութհարյուր հիսուն, պրփավ է հայաց Տա ժե՛ Լ՛ թե թվականին: Հիմա, աղա ջո՛ւն, դու հաշվիր, 1974 փրկական թվականն է, տես Ավետարանը քանի տարեկան է. ինհարյուր և մի խորդա (փորթ) էլ ավելի (նկ. 4):

Մի ծերունի զրուցակցի անարտահայտելի զեմը արդեն փոխվել էր, մարդը աչբերում մի խորը բավականություն էր հիպսավում: Ծնեցիներն էլ շատ ուրախ էին, մեծերը հպարտությամբ մերթ պապին էին նայում, մերթ ինձ:

Ես դիմում եմ ծերունուն:

— Արցախը ձեր հիշած Գարեգին բաճառան պարսկերեն-հայերեն բառարանի հեղինակ Գարեգին կիրակոսյանը չէ՞ր: — Այո՛, այո՛, հենց էդ մարդը:

— Նշանակում է դուք հանդիպել եք հայտնի լեզվաբան պրոֆ. Աճառյանին: Նա է այդ թվականներին նոր Ջուզանում եղել և կիրակոսյանի բառարանի համար առաջարկան գրել:

— Վալլահ, անուր չեմ հիշում, բայց երևում էր շատ գիտուն մարդ էր, մեր Փեխրիակ լեզվից բառեր էր հարցնում, մեկ-մեկ էլ համարներն էր անում:

Ըստ երևույթին, իմ այս փորթիկ միջամտությունը խանգարեց Տեր Տաճառին. նա սկսեց ուրիշ զեպրերի մասին պատմել, բայց նդիան թույլ չտվեց ծավալվել և Ամերիկայից եկած հայի մասին հիշեցրեց:

— Բա՛լի (այո), երկարացնելով ա ճեշտներ, մի նոր պատմություն սկսեց Տաճառն Մարկոսյանը.— Ողա շահճը նոր էր Իրանի գահից վրա բարձրացել, դեռ մեր հայկական զբաղյուցները չէր փակել, մի օր էլ մի օտարական հայ մարդ երևաց, թե ես Ամերիկայից եմ, հայերեն զրբեր եմ անունում: Մեր մատչանը ցույց չտվի: Բայց խարար ուներ Ասաց 10 թուման կտամ, ասացի՛ ծախս դիրք շունենր: Շուտ եկավ, թե 20 կտամ, հետո հասցրեց 50 թումանի: Այն ժամանակ թումանը ոսկու գին ուներ, հիմա է, որ մի շահուն էլ գին չուներ: Ասացի՛ խե՛չր, խե՛չր (ո՛չ, ո՛ւշ): Բարկացավ, ասաց զու ին՛չ և հասկանում, սուր տանեմ Ամերիկա, քո անունն էլ թերթերում կգցնեմ: Էդ մարդը շատ խոստումներ արավ, բայց անօգուտ: Ասացի՛ սրա զիբը Շահճ Արստի սյուրդյունի ժամանակ Արստ գետի պղտոր ջրերին մատուց եղած մեր ձեբալարներն ու քոչերիկն եմ կարե՞ղ և դարս փոխարինել: Ասացի՛ իմ հայրը ինձ ասել է, նրան էլ իր պապն էլ ասել, թե մեր Ավետարանը մեր սուրբ երկրից եկել, այնտեղ էլ պիտի վերադառնա: Ամերիկացին քոս ու փոշուն գնաց: Բայց մեկ շտուպայ: Իրանից մի տասը տարի անաչ նորից էր եկել, արզեն շատ էր ձերբացել: Ինձ տեսավ, զարմացավ: Բան չասաց, հայեց, նայեց և հարցրեց, թե՛ քանի տարեկան ե՛ս: Էդ փաղար սուխթի (շան որդու) միտքը հանգացա, ուղում էր ասած իննել, թե դու դեռ կենցաղան ե՛ս: Ասացի՛ ինչքան

որ քո բեֆո ուղի՝ 50, 100, կուզես 200 տարեկան եմ: Այնքան պիտի ապրեմ, մինչև որ Ավետարանը հասցնեմ իր հսկական տեղը:

Հետո տեղեցիները խնդրեցին պատմել նաև բժիշկ Կարո Միրևայանի մասին: Այս բժիշկի անունը ինձ վաղուց էր ծանոթ: Նա իր բարձրագույն կրթությունը ստացել էր Անգլիայում և իր ծննդավայրը վերադառնալուց հետո զբաղվել էր բժշկությամբ, եղել է մեծ գրքասեր, բանասիրական հողվածներ էր ստացրել անգլիական արևելագիտական պարերկրականներում: Շատ լավ իմանալով, թե ինչ մեծ մշակութային արժեք են ներկայացնում հին գրազգիր մատյանները, լինեն դրանք հայերեն, պարսկերեն թե արաբերեն, նա իր բժշկական գործունեության ընթացքում հայ ու պարսիկ ընտանեկաններից բազմաթիվ արժեքավոր ձևազարդ ձեռագրեր ու գիվանական փաստաթղթեր է հավաքել: Կյանքի վերջին տարիներին այդ բոլորը նա փանոսել է Կաթիճոտնիայի համալսարանին: Այս հավաքածուն ես տեսել էի 1972 թվականին:

— Բալի՞ (այո) .— շարունակում է իր խոսքը Տաճատ Մարկոսյանը, — հենց այդ պարուն բժիշկը մի օր եկավ, թե էսնեց ու էսնեց, ես քո եղիս որդուն բուժել եմ, իմ վարձը պիտի ստա, բայց փող չեմ ուզում, քո Ավետարանը տուր, դու ի՞նչ պիտի անես, ես քեզ տպադրեց կամար, և կեսն եկեղեցում: Ասացի, պարուն բժիշկ, ավալան (նախ և ստաջ)՝ ինչ դու ստում ես, ճիշտ է, բայց իմ եղիս որդուս փրկողը ասոված էր, սանիան (երկրորդ)՝ դու չլինեիր՝ մեկ ուրիշ բժիշկ ձար կաներ: Սրան էլ շատ բաներ ստացի ու ճամփու գրի:

Այնուհետև Տաճատ Մարկոսյանը սկսեց Պարսկաստանի հայերի ներգաղթի մասին պատմել: Ռեզա շահը թախտից ընկնելուց մի քանի տարի հետո, երբ մեր հայոց կարմիր բանակը Քեդուլը առավ, ներգաղթի հրամանը զուրս եկավ: Ասացինք՝ վախճը եկել է, որ մենք էլ մեր պապերի երազը կատարենք, բայց ստաջին տարին մեր անունը դուրս չեկավ: Երկրորդ տարին էլ էզ Ղավամբ (Իրանի ժամանակի վարչական Ղավամբ այ-Ասթանեն) մեր Տամֆին արգելք դրավ: Այսպես մի քան տարի էլ անցավ, շատերը փարիշան դարձան (Յըվատության մատնվեցին), ախր տուն-տեղ ժողի:

գիացել թափվել էին Թեհրան, թե էս է Հայաստան պիտի գնան: Մենք նույնպես հույսով ապրում էինք: Այնին օր հաշվում էի, թե Ավետարանս բանի տարեկան է դառնում, ես էլ երա հետ էի ծերանում: Հասավ 1969 թիվը, մեր գիրքը դարձավ ուղիղ 900 տարեկան, ես էլ 90 տարեկան: Կամայ-կամայ ձեռքից-տարից ընկնում էի, հետո Ավետարանիս մուշթարիներն էլ գնալով շատանում էին: Շատ ու շատ էի մտածում. էս է, ես կմտնեմ մուրազը սրտիս, իսկ գիրքը անտեր կմնա: Մեր եղիս որդին էլ դիմետուն էր բացել, հաց էր վաստակում: Ինքը խուրը էր, չէր խումս, չէր ծխում, չէր շուայում, բայց կապած ուներ, թե մարդ է, ո՞վ գիտե, կարող է մի օր նեղություն մեջ ընկնել, սատանան էլ խափի և մեր սուրբ գիրքը շան ու զեխ բաժին դառնա: Շատ գիշերներ լուսացրի և վերջը եղիս որդուս ու ազգականներիս հետ խորհրդի նստեցի: Որոշեցինք Ավետարանը մի կերպ Հայաստան հասցրել: Էս գործում ինձ շատ օգնեցին մեր Հարություն և Ղազար Մարկոսյանները: Որոշեցինք և աղպկես էլ արեցինք: Երբ ձեզնից ստացական եկավ, նոր դուրս հանգիստ դրի բարձին, ստացի՞ Տաճատ քահանա՞, դու քո պարտքը կատարեցիր, հիմա կարող ես աշխարհից հանգիստ գնալ: Բայց արի տես, որ Ավետարանը քեցաց հայրենիք, ազաւովեց պերտությունից, մենք չազատվեցինք նեղություններից: Պարսիկները հոտը առել էին, հա գեմու-գալիս էին, թե ուխտի ենք եկել, Ինչըրը (Ավետարանը) հանիր: Մի մահանալով (պատրվակով), մի գավաթի գինիով կամ օդիով մի կերպ պրծնում էինք: Ինքզաղթը նորից սկսվել էր, իսկ մեր անունը ցուցակներում դուրս չէր գալիս ու չէր գալիս: Մի օր էլ Սպասանից մի ոստիկանապետ եկավ, հետև էլ մաչլիսի հայ նոմալեղեն (պառլամենտի հայ ներկայացուցիչը), թե Ավետարանը մեղտեղ հանիր, թե չէ հերզ կհանենք: Արյունը դիխիս խփեց, էլ վախ չունեի, բայց ինք ինձ ստացի՞ Տաճատ քահանա, հանգիստ կաջ: Շուռ եկա ոստիկանապետին, թե՞ դորբան (մատաղ), էդ գիրքը Տահ Աբասի ժամանակ Աբասի էն ափից էր եկել, այնտեղ էլ վերադարձավ: Հետո ձեր ոստիզը (ստացականը) հանցից: Հայ մարդ կարողաց, կարծես աշքերում ուրախություն երևաց, թարգմանեց ոստիկանապետին: Նա

էլ կատարեց, մի ուժեղ քաշիցա (այստակ) տվեց ինձ, ես բնկա գետին, շուտ եկաւ Շահ Արսէր Տոբն ու մտրք, ինձ էլ հետեւերը մի լալ հայհուցի ու թողց հետագալ: Խրիզանս դոզում ու լացում էր: Ինձ բարձրացրին: Ասացի՝ թե սրանով պրծնենք, փասք պիտի տանք աստծուն: Հետո էս ամենի մասին գրեցի ձեզ: Շնորհակալ եմ, ներգաղթի մեծազորը Երևանից գրել էր սաֆարաթխանա (ղեկավարուն), մեզ հերթից դուրս Հայաստան ուղարկեցին: Էլ հիմա դարձ չունեմ, էս սուրբ հողում աչքերս կարող եմ հանդուս փակել:

Երբ Տաճատ Մարտիոյանը վերջացրեց իր պատմութիւնը, ես ոտքի կանգնեցի, շնորհակալութիւն հայտնեցի 95-ամյա ծերունուն և հրափրեցի ընտանիքով հանդերձ գալ Մատենադարան, տեսնել թի ինչպես ենք պաճում իր մասունքը: Սերունին ձեռքով հակադրեց իր փոքր ես նստելու — Լիհ՛, որդի՛ս, դու ինձ ասա՛, կարդացե՛ր էս մեր Ավետարանի միջի տեղեկութունները, ախր էն պոլսեցի գիտուն վարժապետը ասում էր, որ մեր գիրքը սուրբ Անանիա նարեկացուն է պատկանել: Մինչև այսօր չեմ մտազել: Ասում եմ՝ չիբի մենք նարեկացու ազգ ու ջեղից ենք. թե չէ Ավետարանը ինչո՛ւ էւրօքան տարի մեր ընտանիքում պիտի մնար: Մեր Ավետարանի մասին պարոն Անու Միհնաչանն էլ է իր գրքում գրել:

Երբ տեսա միամիտ ու գեղջուկ ծերունին Ավետարանի հիշատակարանի տվյալների հիման վրա ինչ-որ պարտաքննոր է հյուսել, հայտնեցի, որ իսկապես Անանիա նարեկացու ասունք կա այդ մասայնում, բայց դա զայն էլ այն հիմքով վավետարանից, որից բնօրինակվել է Մարկոսյանների ավետարանը, իսկ նախազաղարիտը օրինակը ենթադրվում է: օր Մկրտչայ Մաշտոցի ձեռքով է արտագրվել:

— Այ բարա՛, — օրբայցած Ժոյ տվեց Տաճատ Մարկոսյանը, — շատն մենք սուրբ Մկրտչոյի գերդատանից ենք: — Իմ բացատրութիւնը յուրովի ընկալելով, ամբողջ հողով հրձվում էր ծերունին: — Լսեցի՛ր, Եղիա որդի, բո խրիզանին կպատմես էս ամենը. էլ մեկի մասին ես խաբար չէի: Օրերը որ տարանան ոտքերն էր էլ մի թիւ պնդանան, էս անպայման կգամ մեր Ավետարանին տեսութիւն:

Մեր ավտոմեքենան գյուլի ասֆալտապատ ոլորապտույտ փողոցներից անցնելով՝ դուրս եկավ Խորակառույց շէնքերի շրջանը, որը տեղացիները ուղղակի «Միկրո» են անվանում, կրճատելով Հրազդանի միկրոշրջան անվանումը:

Մեզ առաջնորդում է Մելիքսեթ Պողոսյանը, որին բոլորը շրջանում հարգանքով «Ապրե» են անվանում:

Մելիքսեթ Ապրեը յոթնամասնի մոտ մտրդ է, շրջանի բոլոր անկյուններին ծանոթ. ինքն էլ չի հիշում, թե բանի դասարանի կրթութիւն ունի, բայց գրի ու գրականութեան սիրահար է, խոսում է հյութեղ բարբառով՝ մեկ ընդ մեկ գրական խորթին բառերով համեմելով իր խոսքը: Մի բանի տարի առաջ ես եկել էր Մատենադարան պարզելու իր հայրենակից ընդամացինների ծննդարանութունը: Եվ հերավի, Մատենադարանի արխիվային բաժնի աշխատակիցների զգոթիամբ նա պարզեց, որ 1828 թ. Պարսկաստանի Աւստասի շրջանից Հայաստան տեղափոխված ո՛ր գերդատաններն են ընտելութիւն հաստատել Ախտաի շրջանի Թնդամալ գյուղում (ներկայումս Հրազդանի շրջանի Զրառատ թաղամաս): Մելիքսեթ Ապրեը Երիտասարդի ավտոնով շրջում է գյուղերում, հետախուզում փնտրում Երևանի պարզելու համար, Հայաստանի գրաստների ընկերութեան ցուցումներով հաշվառման է վերցնում առանձին ընտանիքներում պահող հնատիպ գրքերը, ծրարներ է մշակում Հրազդանում գավառագիտական թանգարան ստեղծելու համար:

Օգոստոսյան մի շոգ օր Մելիքսեթ Ապրեի հետ ճամփա էլանք ձեռագրերի հետքեր որոնելու Ամբոջ օրը շրջեցինք շրջանի գյուղերում, բայց ձեռագիր մատայններ չգտանք. որով մարդկանց մոտ միայն մի բանի հնատիպ գրքեր կային: Երեկոյան կողմ մտանք Հրազդանի «Միկրո» կողմը թաղամասը Այստեղ վերջին տասնամյակներում ընտելութիւն են հաստատել Երանից հայրենագրավում շատ ընտանիքներ: Հինգհարկանի շէնքերից մեկի մոտ Մելիքսեթ Ապրեը վարորդին խնդրեց մեքենան կանգնեցնել:

— Մտիկ ստ' ր,— դարձավ նա ինձ, կեսն էտանդ Պարսկաստանից մի մարդ կա, կուշոր մի խին գիրք տե՛ր, բայց չիղև գրուկ ի, թե սպուկ: Կեսն մարդը շանց չի տար: Բարձրանում եմ մատնանշված բնակարանը: Դրան վրա փակցված պղնձն ախտառակի վրա կարգում եմ՝ Կարապետյան Ե.: Դուր բացում է 14—15 տարիկն մի աղբիկ, դարձացած մի պահ՝ նայում է անձանոթին և սպա բողբոջավարի հրովիրում է ներս: Տանը մեծերից ոչ որ չկա. ծնողները՝ հյուր են գնացել, էթն շատ անհրաժեշտ գործ ունեն, նարոզ եմ սպասել: Այդ օրը երեսնուն մամադրություն ունե՛ր՝ պետք է շուտ վերադառնալի:

Մեկ շաբաթ հետո նորից Հրազդանում եմ. այս անգամ ինձ զինավորում է տանտիրոջ մեծ աղբիկը՝ Անահիտը: Բացատրում եմ իմ գալու նպատակը: Պետք է մայրիկին կանչել, հարևանուհու մոտ է: Քիչ հետո ներս է մտնում միջին տարիքի մի կին՝ քիչ մտածոց ու անհանգիստ:

— Ձեզ ինչու՞ է հետաքրքրում այդ գիրքը: Հին է, մեր պապերից մնացած, իմ հանգուցյալ կնարարին էր: Հին, սուրբ գիրք է: Պարսիկներին մոտ գերի է եղել, յուսամտոգի կետարա ու իր կերայրը մի տուրակ փոջ են տվել ու ետ առել: Արժվանում ապրող Դավթի մոտ պահվող «Քուռ մանուկ» ավետարանն էլ փերեայից են բերել:

Տիկին Սալբին, առանց սպասելու իմ բացատրություններին ու հարցումներին, մի բանի լուպեում նոր Զուղայի շեշտված խոսվածքով ավել ձեռագրի ողջ պատմությամբ, ավելին՝ ձեռագրի մի նոր հասցի էլ նշել: Զավզավ ներքին հրճվանքով աշխատում եմ փարատել տանտիրուհու տարակուսանքները, ջուլց եմ տալիս Մատենադարանի պաշտոնական փայականը, որով թուշատրվում է անհատ բաղբոջարների մոտ գտնվող հին ձեռագրերը ուսումնասիրել ու հաշվառման վերցնել, պատմում եմ մեր աշխատանքների, Մատենադարանում պահվող նման բազմաթիվ ձեռագրերի ճակատագրի մասին: Այստեղ Անահիտը հասնում է ինձ օգնության. ասանամյակը ավարտելու տարին ես իր դրոջբանակ ընկերների հետ այցելել է Մատենադարան, հիացել հին ձեռագրերով:

Քիչ հետո Անահիտը իմ առջև է դնում մետաքսե թաշկինակի մեջ փաթաթված Ավետարանը: Տիկին Սալբին խաշակերում է երեսը: Երեխաները հավաքվել և ակնդեա ու ակնածանքով նայում են սեղանի վրա գտնվող կապոցին. բռտ երեսույթին նրանք կապոցը բաց վիճակում չեն տեսել, չէ՞ որ ծնողները այն պահում են փակի տակ: Բացում եմ թաշկինակը, իմ առջև է կանգնի կեսը և սկզբի թերթերը այրված մի մատյան: Ախտո՛ս, շատ ափսո՛ս, ս՛վ է անգործութայան այրել այս հուշարձանը, հավանաբար սրա մոտ մոմ է վառվել: Այրվածքը շատ հին չէ:

— Քե՛հանում կհօրաքս սուրբ գիրքը պահ էր ավել Հեշմաթիյե թաղամասի Նարախան եկեղեցուն: Կրակ ընկավ, ամեն ինչ վառվեց, միայն մեր գիրքը փրկվեց. մոռնեմ դրա դրությանը: Հնեց իր անունն էլ «Զորավոր» է, — խորը հավատով պատմում է տանտիրուհին:

Ահում եմ ձեռագրերը նկարագրել, տանտերերին բացատրելով, որ այն ոչ թե մազազաթի վրա է գրված, ինչպես իրենք են կարծում, այլ որդրեկ հաստ ամբիթի, որ էթե նորից անգլոյշ լինեն՝ ձեռագիրը կարող է մտրոչությամբ այրվել:

Ընդօրինակում եմ Զարբախան վանքի գրչի 1614 թ. հիշատակարանը շահաբաշյան բռնազաղթի մասին. թվում է ինձ, որ այս տողերը ինչ-որ սուղ կաղաղացել եմ: Մի բանի օր հետո Մատենադարանում կատարած ստուգումներից պարզում եմ, որ 50-ական թվականներին այս ձեռագիրը տեսել և նկարագրել է Արևնայի Մխիթարյան միաբանության անդամ վաստակաշատ Զ. Ռայանը. նկարագրությունը սպազբված է «Հանդես ամսօրյալի» 1953 թվականի համարներում: Զ. Ռայանը այստեղ բաց է թողել 1946—48 թթ. ձեռագրի տերերի թիզած նոր հիշատակագրությունները, որոնք հետաքրքիր են այն առումով, որ աշխատավոր գլուղացուցու պարզ խոսքերով ցուցադրում են վարանդի մեր ժողովրդի դարավոր երգանքներն ու դրանց իրադրությունը:

Ձեռագրի գրչի Զարբախան 1614 թ. ընդօրինակված այս Ավետարանում արտագրված է մի բանի տարի առաջ մի այլ մատյանում իր իսկ գրած ընդարձակ հիշատակարանը Շահ Աբասի կառավարչության հուների բռնազաղթի մասին (ի դեպ

այդ մատչանք ներկայումս պահւում է Մատենադարանում), Անուգորի էջերում նորից ու նորից խորք կսկիծով, պարզ ու անպաճառնի խոսքերով արձանագրում է հայրենի երկրից տեղահան արված անօթեան ու անպատասան իր հայրենակիցների ծանր կյանքը. «Գրեցաւ, նկարեցաւ, կազմեցաւ... Անտարանս ի ՌԿԿ հայկազեան տամարի (1614)... Ի դառն և ի նեղ ժամանակն, որ Թաղտար իր պարտից կեղև Շահ Աբաս անուն և զաշխարհս հայոց անրեոց և այլելով, անբեւշտ, գերայցոցանկելով: Այսպէս եմք ի տառապանս, և զապագայիցն Աստուծոյ է միայն դիտելալ»:

Աստուծոն հայտնի այս ապական տեսմ է ոչ ավելի, ոչ պակաս, քան Երեք դար և 64 տարի: Չնուգորի էջերը լռում են այս ահա՛վոր երկար պանդխտութեան մասին, միայն 1946 թ., էրբ սկսվում է զանգվածային հայրենադարձությունը, ձևազրի վերջին Ստրիբր՝ Թովմաս և Սարգիս Կարապետյանները քորնում են մի հիշատակագրութիւն, որից պարզվում է, որ 1916 թ. նոր Զուղայի շրջանի Փեհրիայի հայական գյուղերի Բալանի ժամանակ դերվում է այս «Զորավոր» կոչվող Ավժատարանը և երկու եղբայրները մեծ դրամաբով ետ են գնում Միրզական անունով մի բախտիարացու: (Բախտիարցիները Իրանի Ֆարս նահանգում բնակվող բովոր ցեղեր էին, որոնք հաճախ ապստամբում էին կենտրոնական իշխանութեան դեմ, սուան-թալանի նմանբրկում Սպահան քաղաքն ու նրա շրջակա հայ ու պարսիկ գյուղերը):

Կարապետյան կղալայրների հիշատակագրութիւնը շարունակվում է. «Շահարաշայն գաղթի բերած հսկերս Պարսկաստան 1605 թ. մեր նախինքն սարքին պանդուխտ, հայաժայլ վիճակում, թեկուզ հայրենիքի վառ կարոտով մեռան ու Թաղվեցին օտար հորիզոնում, բայց իրենց հայրենակեղ ս. ավանդը մեզ ստորեցրին, թե շնոանաք հայորդիներ ձեր Մայր Հայրենիք ու կղա ալնտալց մի օր ներգաղթը զեպի մայր երկիր: Ահա անցնելով որդուց որդի մինչև օրս, արժանացան: Թեև նոքա նրազեցին, ափսոս շտեսան ս. ներգաղթը: Իսկ 1945 թվականի հոկ. (պետք է լինի ղեկավարներ—Բ. Զ.) հնչեց մայր հայրենի հրավերը յուր պանդուխտ զավակներին:

Օ՛ հ թե ինչ անպատում պրախ առիթ տվեց նեղին՝ սրտերիս և 1946 թ. բացվեց ս. ներգաղթի ճամպան...»:

Հիշատակարանում այնուհետև պատմվում է, թե ո՞ր գյուղերի բնակչութիւնը մեկնեց Հայրենիք, որոնք մնացին: Կարապետյան կղալայրների բնտանիքները փոխադրվում են Թեհրան՝ կարթումաններով Հայրենիք մեկնելուս Այս կապակցութիւնը ձևագրի մեջ մի նոր հիշատակագրութիւն է արվում.

«Վճ ահա այսպէս մտտ երեսուն տարի ծառայել ու պահել ս. Ավժատարանս մինչև ս. ներգաղթին զեպի Մայր Հայրենիք 1947 թ., որ և հիշյալներս մեր բնտանիքով, սերտ սիրով ու մեծ զերգաստանով զնացինք Հայաստան»:

Թովմասն ու Սարգիսը գրում են այս տողերը, բայց ավա՛ղ ջաղաքական դեպքերը փոխվում են, ներգաղթը Իրանից դադարում է, եվ ահա ձևագրի էջերում երևան է գալիս մի նոր արձանագրութիւն.

«Ներգաղթի պատճառ, որ Հաչողվեց Բուրվարուց մնացալ 6 գյուղն զեպի Մայր Հայրենիք ներգաղթելու, Բուրվարուց լվեցին Թովմաս և Սարգիս Կարապետյանք. Թովմասն զեպի Բաղաղ գավառն Աբասբաղ գյուղն բնակվեց մինչև մեկ տարի. 1947 թ. մայիս 22-ին: Աբասբաղից լվեց Թեհրան 1949 մարտի 22-ին: Նաև Սարգիս լվեց զեպի Չափաղ Չառնա գյուղն 1947 օգոստոսի 6-ին: Չառնուց լվեց Թեհրան 48-ի ապրիլի 6-ին: Մեծ տառապանքով ու շարքաբեկով զբաղվեցին իրենց ապրուստին, որ իրենց նախկին ապրուստն զուրգատեստեցնուն բոլորովին ձեռնից կրած: Այդ շարքարանքին զիմեցին»:

Անցնում է մի ամբողջ տասնամյակ ևս: Չնուգորի գատարի էջերից մեկի վրա 1961 թ. ապրիլի 14-ին Թովմաս և Սարգիս Կարապետյանների զավակները հետնյալ հիշատակագրութիւնն են արել և ստորագրել. «Թովմաս և Սարգիս Կարապետյանները ավանդ դրան Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Թեհրան Հեշմաթիչն Բաղամասում, բայց գծրախառար սնկգուշուշանում պատմեցալ վաղեցեց»:

Անցնում են ևս մի քանի տարիներ, Թովմաս և Սարգիս կղալայրները, իրենց նախնիների պես չեն արժանանում Հայ-

րենիքի տեսութեան, սակայն նրանց որդիները՝ համատարիմ փետրեանի պատգամին՝ 1968 թ. ներգրգալովում են Հայրենիքը: Եվ ա՛հան ձեռագրի վրա երևան է գալիս մի նոր արձանագրութիւն:

«1968 թ. ապրիլի 29: Սուրբ Զորավոր Ավետարանը բախտ վիճակովեց Հայրենիք վերագրեաւ... Դա մեր անձնական պարտքն է Հայրենիքին»:

***

Տիկին Սալբիի հիշած «Քուխ Մանուկ Ավետարանը» գրուելու նպատակով մի քանի ժամանակ Հետո գնացի Արտվյան քաղաք: Այստեղ իմ առաջնորդը եղավ Կարապետյանների ազգականներից տիկին Լուսինը:

Արտվյան քաղաքը շատ նոր լինելով հանգրձո՞ւ ունի մի թաղամաս, որ «նոր» է կոչվում: Այստեղ է բնակվում «Քուխ Մանուկի» տեղը՝ Դավիթ Մեխիբյանը (նախկինում՝ Մելիքսեթյան): Տանտերը բարյացակամորեն մեզ ներս է հրավիրում: Առաջին իսկ պահից աչքի է զարնում տան արտակարգ մարքոսիւյունը, կահույքի խնամքով դասավորվածութիւնը: Երեք սենյակից բաղկացած բնակարանի լայն միջանցքում դրված են գրքերով լի պահարաններ: Տիկին Լուսինը աննպարհին արդեն ինձ հայտնել էր, որ մի քանի ամիս առաջ վախճանվել էր խնամի Դավիթ կինը, և որ նա լավագոյնց ծանր է տանում կնոջ կորուստը:

Դավիթ Մեխիբյանը մասնագիտութեամբ հյուան է, գրքաներ ու ավանդագահ, Պարսկաստանի իրենց գլուխում հազիվ է գրածանաչ դարձել, իսկ այստեղ, հայրենիքում մի քանի տարում արդեն տղաները ավարտել են տասնամյակը, թող խելոք լինեն, շարձարվին և բարձրադաս կրթութիւն տանաւան, ամեն մի պայման ունեն տուն, տեղ, ապրուստ: Բայց արքի տես, զանգատվում է խնամի Դավիթը, որ տղան՝ Ժորժը, ուղում է բնցքամարտիկ դառնալ: Դա հոր սրտով չէ. մտաղ պետք է մի արձեատ ունենա, մեր սրբում գիտութիւնն էլ արհեստ է, մի կտոր ապահով հաց, թե չէ դեա բնցքամարտիկ դառնա, խփեն քիթ մտութը շարդեն: Հետո ողորմածիկ մայրն էլ դրան համաձայն չէր:

Ինչ վերաբերում է «Քուխ Մանուկին», ապա այն շատ-շատ հին գիրք է, իր պոպոկը Հայաստանից են այն Սպահան տարել, աչքի լույսի պես են պահել, ինքն էլ են է բերել Հայաստան, ուխտ է արել նվիրել էջմիածնին: Մաշտոցի գիրք է այստեղ, սա նո միայն սուրբ գիրք չէ: Սա մեր հայութեան վկայականն է: Լեզվ Պարսկաստանում: Մի դիշեր, երբ ինքը նրեխա է եղել, անձանթ պարսիկներ են իրեանել իրենց տանը, մայրը կարծել է նրանք եկել են Ավետարանը տանելու, կես գիշերին ձեռագրեր տվել է մանուկ Դավիթին, որպեսզի տանի հարկան զուղ և պահ տան տեղեղ ապրող իրենց հարգատեաններին: Մոտք գիշերով, երբ ամեն մի բայ անահալատ երեխայի աչքին մի զն է թվում, Դավիթը մատանը տեղ է հացքրել: Իսկ հիմա նա երկուղ շունի, ա՛հա հարգատեանի որոշումը՝ արձանագրված ձեռագրին կցված զարոցական տետրի թղթերի վրա, «Քուխ Մանուկը» պետք է հանձնվի էջմիածնի մատենադարանին:

Յերթում եմ ձեռագիրը, գործախաբար հիշատակարան լուսին, հնագրական ավանդերը 16 կամ 17-րդ դար են հուշում, սկզբի թերթերը ինչ-որ ոչ ճմտան մեկը ետ ու առաջ է դասավորել ու կաղմուկ: Այս մատանը նույնպես տեսել ու նկարագրել է Հ. Հ. Ոսկանը, բայց նրա նկարագրութեան մեջ մի փոքրիկ հիշատակագրութեան կար, որ ես այժմ չի գտնում: Երբ այդ սպանի հարցրի տանտիրոջը, նա հանգիստ ժպտաց, այդ հիշատակագրութիւնը ձեռագրի պատռված վերջին թերթի վրա է եղել, որպեսզի չկորչի ինքը այն տեղադրել է կենտրոնական թերթերի միջև: Ի՞ որ այնտեղ իր պայերի պակսի անունն է արձանագրված՝ «Յոշա Դավիթ»:

Որոշ ժամանակ անց հանգիպեցի էջմիածնի նորաստեղծ ձեռագրատան վարչի Նուպար Տեր-Միքայելյանին և հետաքրքրվեցի, թե ինչ նորութիւններ կան, ասաց, որ նվիր է ստացվել «Քուխ Մանուկ» կողմով մի Ավետարան:

Դավիթ Մեխիբյանը կատարել էր իր և իր նախնիների տխարը:

հրեան, 1977, հուլիսի 15

1977 թ. Հուլիսյան այդ օրը Մատենադարանում արտակարգ աշխատություն էր տրվում, աշխատակիցները անհանգիստ դուրս ու ներս էին անում, իսկ նրանց մի մասը համարվել էր շքամուտքի մոտ։ Սպասողական դրություն էր նման աշխատություն Մատենադարանում ընդհանրապես նկատվում է բարձրատեման Հյուրերի ընդունելության ժամանակ։ Բայց այս անգամ Մատենադարանում սպասում էին Մոսկվայի կենդանյան գրագրանի երկու աշխատակիցներին, որոնք հատուկ առաքելությամբ Երևան էին ժամանել։ Նրանք իրենց հետ բերել էին հայերեն ամենախոշոր ձևագիր՝ «Մշո ճառքներ»-Տանկանի» երկու թերթերը։

Մատենադարան այցելած յուրաքանչյուր օր ակնածանքով է ծանոթացել 1200—1202 թվականներին նրդնկա գաժառի Ավագ վանքում գրագրված այս հսկա մատյանին, հոգեկան մեծ խուճրով է ունկերել ութհարյուրամյա այս ձևագրի ողբերգական, միաժամանակ հերոսական պատմությունը, թե ինչպես մատյանը դեռևս չհաղված գրվել է նյաթի ամիրայից և այս Մուշի ու շրջակա դուռերի բնակիչների 4000 արժամքի գրամի զոհողություններով փրկազնվել է, թե ինչպես մեծ եղևնի տարիներին երկու փախտական զեղչկուհիների շաններով փրկվել է կոտորեց և ի վերջո հիվանդ ու վիրավոր, 61 թերթեր կորցրած, հանգրվանել է Մաշտոցյան մատենադարանում։ Մշո այս ձևագրերի մասին այլևայլ գրույցներ են ստեղծվել, այն բանաստեղծների ու արվեստագետների համար ոգեշնչման աղբյուր է եղել, գրվել են բանաստեղծություններ, ստեղծվել արձաններ։ Նմ դեռ բանի ու բանի սերունդներ մեր ժողովրդի կրած մեծ ողբերգության մասին պիտի տեղեկանան այս բազմաշարյա մատյանից։

«Մշո ճառքներ» ընդօրինակությունը տեղ է երեք տարի Դժվարին ու ծանր է եղել գրիչ Վարդան բահանայի գործը, արտակարգ մեծ են եղել մատյանի չափսերը՝ 70,5×55,3 սմ, յուրաքանչյուր էջում երեք սյունակ։ Մատենադարանի ավագ ձևագրաբաններից Արտաշես Մաթևոսյանի մանրակրկիտ

հաշվումներով ձևագիրը նախնական վիճակով ունեցել է 661 թերթ, որոնցից 16-ը ներկայումս պահպանվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում, իսկ մեկը Վենեցիայի Մխիթարյանների մոտ, վերջինիս մի արտակարգ վարպետությամբ կատարված նմանաձևությունը ստացվել է Վենետիկից և կցվել համապատասխան կտրված տեղում։

Իսկ Հուլիսյան այդ շոգ օրը հայերենի էին փրագառնում նրա երկու թերթերը, սրանելիք մանրակրկներով զարդարված երկու մատենները, որոնք կենդի սովան զրազարան էին մտադ եղել 1958 թվականին։ Ըստ Ա. Մաթևոսյանի՝ այդ թերթերը զետև կտրված են եղել մինչև 1912 թ., երբ մեկ անգամ ևս համարակալվել է ձևագիրը։

Թանգարանից թանգարան, գրադարանից գրադարան նյութական մշակույթի եզակի նմուշների հանձնման փաստերը հաղորդակ են։ Մակայն կենդան սովան զրազարանի անօրինությունը զիմեց արդյաթի բայի։

1976 թվականի վերջերին բելգիացի հայազետ Միշել վան Էսթրուքը Մատենադարանի աշխատակիցներին տեղեկացրել էր, որ կենդի անվան զրազարանում նյութեր ուսումնասիրելու ժամանակ հանդիպել է հայերեն երկու ձևագիր պատմագիտության, որոնք իրենց շափերով հիշեցնում էին «Մշո ճառքներ»։

Այս հաղորդումը բնության անովեց Մատենադարանի անօրինության հերթական նիստում և բանի որ այդ եույն օրերին տողերիս դրող գործույզման պիտի գնար Մոսկվա, Մատենադարանի անօրեն պրոֆ. Խաչիկյանի հանձնարարությամբ պիտի բանակցություններ վարել կենդի անվան զրազարանի անօրեն պրոֆ. Սիկորսկու հետ, ո՞վ գիտի, թե ես համաձայնեին այդ մաղաղաթյա թերթերը հանձնել Մատենադարանին։

Մոսկվա հասնելուն պես եղա կենդանյան գրագրանի ձևագրական բաժնում։ Նշխարները բերվեցին սեզանի վրա։ Գրությունը, գրազաշտի չափսերը, սյունակները, 19-րդ դարում թերթերի վրա կատարված համարակալումները, երկրների հաջորդականությունը հաստատում էին վան Էսթրուքի

կասկածները, այդ երկու թերթերը Մշո մատչանի անբախտելի մասերն էին:

Այդ նույն օրը հանդիպեցի իմ լավ բարեկամ, որս գրող ու կինոսցենարիստ, Մատենադարանին նվիրված «Մուր» ու «Երթիվ» գրքի հեղինակ Կիմ Բազիշին, պատմեցի հայտնաբերված թերթերի մասին: Կիմը, որ հայ ձեռագրերի հետ կապված բոլոր հորցերը իր սրտին շատ մոտ է ընդունում, այս անգամ ևս ոգևորությունից ցնծում էր.

— Լո՛ւր, վաղեմ իսկ միասին դեմ էնք գրագրանի տնօրենի մոտ,— պատրաստահամարին առաջարկում է Կիմը,— չէ՞ որ ևս նրա հետ լավ ծանոթ եմ, կի՞ն շատեմ լավ բարեկամներ ենք: Ի վերջո ևս էլ, այսպես ասած, մի բիշ երախտիք ունեմ գրագրանի նկատմամբ. իմ սցենարով հասուկ ֆիլմ է նկարահանված Լեինիանցի գրագրանի մասին: Յս ևս կմիջնորդեմ: Տեսնենք ինչ կստացվի:

Բանակցությունները ընթացան առանց դուլզն ինչ բարդությունների: Գրագրանի գերեկտոր պրոֆ. Միկորսին ուշադիր լսեց մեր պատմածները: Հետաքրքրվեց Մատենադարանի առօրյա գործերով, ցավ հայտնեց, որ մեկ անգամ է միայն հնարավորություն ունեցել մեկ մոտ լինելու.

— Երկու կարծիք լինել չի կարող,— շարունակեց հարգելի պրոֆեսորը,— թերթերը պիտի վերագրանան իրենց մայր մատչանի գիրքը: Զափազանց ուրախ եմ, որ մեք հիշավորաց գրչագիրը պիտի վերագրանի իր կորցրած զավակներին: Դուք հանգիստ վերագրա՞՞՞ք Երևան, մեք հարցք կընենք մեկ մոտ, և վստահ է հղեք, որ ամեն ինչ զրական կլուծվի: Թերթերը մեր աշխատակիցների միջոցով կուղարկենք Երևան:

Հուլիսյան այդ օրը Մատենադարանի նիստերի զահլիճում սովետական ժողովուրդների բարեկամության մի նոր ու զեղչելի դրսևորման փաստն էր արձանագրվում. Լեինի անվան գրագրանի աշխատակիցները Ելնտինա Կուզբլևան ու Տամարա Գերենիան Մատչոցյան մատենադարանի գիտական խորհրդի արտակարգ նիստում ի կատար էին ածում ՍՄԶ խորհրդագրույն մշակութային կենտրոններից մեկի, Լեինիանց գրագրանի տնօրինության որոշումը և Մատենա-

դարանին էին հանձնում իրենց մոտ պահվող «Մշո ձագրնաբիք» նրկու մանրակարգված թերթերը (նկ. 5, 6): 100-ամյա բաժանումից հետո թերթերը իրենց սուրը գրավեցին մայր մատչանում:

«ԱՄԵՆ ԲԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՊԻՏԻ ԸՆԵՆ»

Կեղո՛ւ, 1977. հայերեկ 29

Լոնդոն հասնելուց մի քանի օր հետո հանդիպեցի պարոն Հարութչյան Գայաճյանին: Մատենադարանում էինք ծանոթացել մոտ տասը տարի առաջ և լավ բարեկամներ էինք դարձել:

— Է՛, Լոնդոնի մեջ ու՞ր եղար:

— Դուք չգիտե՞ք մատենադարանցիին ձեք երկուսը առաջին հերթին ուր պիտի գնա: Բրիտանական թանգարան: Չէ՞ որ հայերեն ձեռագրերի ամենամեծ հավաքածուն Անգլիայում այդտեղ է գտնվում: Հավանաբար լսած պիտի լինեք, որ Բրիտանական թանգարանի գրքային ու ձեռագրական հարուստ հավաքածուների հիման վրա 1973 թ. մի նոր հաստատություն է ստեղծվել, որ կոչվում է Բրիտանական գրագրան: Ահա ուրեմն օրվա մեծ մասը այնտեղ եմ անցկացնում:

— Իսկ Վիկտորիա և Ալյեքսա թանգարան գաջի՞ր:

— Այ՛ն, մեկ ամբողջ օր շրջել եմ այդ թանգարանի արահներում:

— Է՛, մեկ անգամով թանգարան կըրես՞ս տեսնել: Հարկավ ժամանակդ սուղ է, բայց կուզեմ անգամ մ'ալ ինձի հետ երթա՞ս. բաներ մք բեզի ցույց պիտի տամ. որ ուրիշը չի կըրնար:

— Եման պատրաստակամությունից հետո ևս միայն կարող էի շնորհակալ լինել պ. Հարութչյանին, Լոնդոնի հնագույն հայ քննակիչներից մեկին, որ ընայած իր առաջացած տարիքին, լի էր ավյանով ու խինդով: Այսպիսի մարդիկ մեզ հայկական ձեռագրերի հոտերը որսնողներին, շատ օգտակար են: Տասնյակ տարիներ պարկերով միենույն վայրում, մոտ կանգնած լինելով հայ գաղութի կյանքին, միաժամանակ մեծ շփում ունենալով երկրի զոքոթարք շրջանների հետ, նրանք գիտեն իրենց միջավայրի ամեն մի անկյունը, անցու-

դարձը, ստորյան: Հարություն Գալաճյանը եղև է զորքի վաճառական: Ճիշտ է ներկայումս, ինչպես ինքն է ասում Գալաճյանը, բայց դա երևութապես է միայն, մեր մի քանի հանդիպումների ժամանակ համոզվեցի, որ նա շարունակում է աղբյի իր գործով, որը նա սիրում է արվեստագետի սիրով:

— Քարամ, ես չեմ ուզեր, բայց բարեկամներս հանդիսա չեն տար, երբեմն անանկ աղջիկ զորքի դիմառնելու համար կը կանչեն, որ կը ցավիմ երիտասարդ լրվալուս համար: Ես չեմ կանչում ամենևն յախելու տեսած եմ, հաճախ այ, ցավի սիրտ, ծախած եմ է, ի՞նչ պիտի ընեի, մեկ մարդ է՛մ, մեկ զուխ: Եղևենն վնը հովը փշեր հոս է ձգը զիս, թե չէ Անզիտ մեջ ի՞նչ գործ ունեի: Քալե՞, բալե՞ երթանք թանգարան: Անագործուն մասին հարց կը խոսինք:

Վիտորիա և Ալբերտ թանգարանում պարոն Հարությունը ինքն շատ ազատ էր զգում, տանտիրոջ պես զիտեր լուրաբանչյուր սրահ, ամենայն մանրամասնութիամբ ծանոթ էր ցուցանմուշների մեծ մասի պատմութիանը:

— Ես հոս հաճախ կու գամ: Եստ կը սիրեմ սա պատկերները, հնությունները, սա գործիչներն ու խալիները:

Երբում ենք թանգարանի սրահներում, հիանում հազար ու մի ցուցանմուշներով և ի վերջո հասնում զորգների հովա ու լալանքանկ սրահները, որտեղ կախված են մեծ ու փոքր բազմաթիվ գորգեր՝ պարսկական, հնդկական, կովկասյան, թուրքական:

— Հոս հայկական խալիներ այ կան, բայց որպես թուրքական կամ ընդհանրապես որպես կովկասյան կը ներկայացվին: Կը պատճառարանեն, թե Պարսի կամ կովկասի տարածքներուն վրա գտնվող բնակավայրերն են ձևը բերած: Եստ անգամներ եմ բողոքած, որիչներն այ ըսած են, բայց կոտավարիչները իրենց չգիտնալու կը զարնեն: Ուշադրություն բրն սա խալիներ. հարյուր մղոնն այ հայերն կը խոսի. սա զարգերն ու գույները, սա վիշապները միայն հայ վարպետը կը շինե: Անանկ խալիներ ժամանակ մը հոս շատ կալին, բայց հավաքած են: Քալե՞ ասոց, ուրիշ, ուրիշ քան այ պիտի տեսնես:

Պ. Գալաճյանը ակնհայտորեն շատ էր հուզված. վրդովմունքից հեռւմ էր Մոսկնում ենք մի ցուցապահարան:

— Կարգա՞, լավ կարգա՞՝ սա նեկապալա պիտեին անգլիերեն բացատրադիրը. «Պարսկական—Հայկական թվականութեան՝ 1719»: Է՛, բան մը կը հասկցվի՞: Զավալը (խեղճ) հայ վարպետը թե որ դիտար երկու-երեք հարյուր տարի նաք իրեն պիտի օտարցնեն, ձևեր կոտորի պիտի ու Մեալուպին գիրերով ափսեին վրա լպիտի դրոշմի հայկական թիվը՝ ՈճԿԻ (=1719): Ամո՞թ, ամոթ ասոց զիտութիամբ: Հունգարացի Գուրոշին անտր լսած կա՞ս. զինքը չեմ անշնար, բայց խորապես կը հարթեն: Է՛Ֆիբնի տգալ: Բուսապիշտին մեջ հայկական խալիներու ցուցահանգես կազմակերպած էր և զիրը այ հրատարակած էր: Ճշմարտութիամբ սրբանալ լրվար. որ մեր ուշ, որ մը կանոն երեան կ'ըլլե:

Մեկ շարքով հեռու նորից անգլիացի այ. Գալաճյանին. այս անգամ արգեն իր տանը: Նա միայնակ էր ապրում. ծամանակին բնտանիք չէր կաղնի և շատ էր ախտոտում զրա համար:

— Հանգուցյալ հայրս Կեսարիային մեջ կըսեր. ամեն բան ժամանակին պիտի ընես, այլապես հավեր պես ձեռքդ զորս կը թռչի: Ե՛րբ ձերպաց, ես այ չգիտցա: Ստիպված պատալ անգուցի սպասուհիս բնահանուրի պիտի ենթարկվիմ. երբ ուզե՞ կուգա, երբ ուզե՞ իր կար: Մի՛ ինչար, երբեմն այ, երբ կը հիվանդանա՞՝ ես ինչ կը սպասարկեմ: Զոր օրինակ այսօր բիշ մը պաղ տնե՞՝ կերակուրը ես եխած եմ. հավով փիլավ շինած եմ: Տեսեմ պիտի հավե՞նս:

Պ. Գալաճյանի տան հիմնական կահավորանքը սրտակարգ զեղեցիկ, շքեղ զորգերն ու կարպետներն էին:

— Խալիները պարսկական են: Դուն Պարսկաստան ապրած ես. Քաշանի խալիներ պիտի շատ տեսած ըլլաս: Ասոնք սիրեցի՞ր: Կարպետներ հայկական են: Աս մեկը հնագույնն է. 250—300 տարվա հնություն ունի. Ղարսի շրջանի գործ է: Ես թեղի կըսեմ, դուն ինձի հավատա՞՝ բացառիկ կարպետ է, գործվածքին ուշադրություն բրն, գույներուն, նախշերուն: Մի՛ որ Հայաստան պիտի բերեն, կըրնաս վտատ՞ ըլլալ:

Հիրավի, ես հավատում էր այ. Հարությունին: Նա շատ

անմիջական, շիտակ ու խոստովանազան՝ անձնագրորոշյուն է. մտտապարտքի առաջ եկավ Հայաստան, տեսավ մեր երկրի աննախագահ պիւրբն ու դարգացումը և խոստացավ իր ումերին ներածին լափ սատար լինել նրա մշակույթի ստաբիլացման, այցելել Պատմության Քանդաքան՝ նվիրել սանդղագործ հայկական գործվածքներ, այցելել նոր կազմակերպվող Հայկական Սովետական Հանրապետության խմբագրություն՝ Լոնդոնից ուղարկել Բրիտանական հանրագիտարանի վերջին հրատարակության բոլոր հատորները, այցելել Մասնենադարան՝ ուղարկել միլենարդան փաստաթղթեր, ուխտի գնաց էջմիածին՝ նվիրել ձեռագրեր: Նրա բարեգործությունների մասին պատմում էին նաև անգղիահայերը:

— Բարձր, թող Մասնենադարանը ինձն ձեռանա, որ ձեռագիրներս նվիրեցի էջմիածին Քանդաքանին: Նրկերով անգամ երբ թուրքաբներու հետ Հայաստան եկա, առաջին օրն իսկ գերբերը թևս տակ դրի, բար տանիմ Մասնենադարան: Ինթուրքաբնին աղչելի բուսվ մրտորամը փոխած են, պիտի երթանք էջմիածին: Գացինք էջմիածին, տեսա հոն ալ հին ձեռագիրներով կը հետաքրքրվին, բար՝ առնք ստեղծ նվիրեմ, հետը Մասնենադարանի համար ալ բան մը թերևս խորհիմ: Առանկ ալ եղավ. բանի մը տարի առաջ անորդին մեզ ձեռագիր մը գնեցի: Արքայն էի, որ խոստումս պիտի կատարեին է՛, բանի զուն Լոնդոն են, հարմար է հանձնեմ քեզի՝ ո՞վ զիտե՛ կըրնամ՝ նորեն գալ Հայաստան:

Խորին շնորհակալությունը ընդունում եմ պ. Հարություն Քալայանի այս նոր նվիրատվությունը և հետաքրքրությունը թերթում եմ գրազգիրը, որ 1623 թ. Ս. Ստեփաննոս Նախավայի վանքում բնորոշեցանկավ ժողովածու է: Ձեռագրի գրչուներն են Գրիգոր Կողոնացին (Կևսարացին) և ոմն Մանվել: Ժողովածուում ընդգրկված են Դովան Լոնդոն քարոզները, Գրիգոր Նարեկացու մի քանի տաղերն ու մեղեդիները, վարդան Ալեկեցու առակները: Ձեռագիրը լավ վիճակում էր և ուներ ընդարձակ հիշատակարան:

Պարոն Հարությունը անշաղի ուրախ էր, որ ձեռագրի գրչուներից մեկը զուգահեռաբանում իր հայրենակիցն է եղել: Ուրախ էր նաև անգլուհի սպասուհին, որը, ճիշտ է, ոչինչ չէր

հասկանում մեր հայերեն խոսակցությունից, բայց իմանալով, որ պարոն Հարությունը նվիրատվություն է անում, և զանրան մեծ բավականություն է պատճառում, ինքն էլ սրտանց հրճվում էր: Այս բոլորից հետո, պարզ է, մեծ բավականությունը պետք է վայելիներ պ. Հարությունի պատրաստած սփիլավը:

ԱՅՆՈՐԵՆ ԶԵՆՈՎԻԳ ԳԱԿՍՏՈՆԻ ՀԱՎԱՔԱՆՈՅՈՒՄ

Հավարդե, 1977, դեկտեմբեր 2

Հավարդեն անունով քնակավայր Անգլիայի սովորական քարտեզների վրա զուր չեք գտնի, սակայն այն գոյություն ունի, գտնվում է Ուելզի կոմսությունում, Չեստեր քաղաքից ոչ շատ հեռու:

Հավարդենը մեզ համար գոյության իրավունք ստացավ այն օրից, երբ տեղեկացանք, որ 19-րդ դարի Անգլիայի նշանավոր պետական գործիչ Ուիլիամ Գլադստոնի հիմնադրած Սուրբ Դենիել գրադարանը գտնվում է այդ քնակավայրում: Գրադարանը գրադարան, բայց մեզ համար այն հետաքրքրություն էր ներկայացնում, որովհետև այնտեղ էր պահվում 1895 թ. Կովկասահայերի կողմից Գլադստոնին նվիրաբերված հայերեն գրադար մասույթը:

Մի քանի տարի առաջ ղեպեթի բերումով ժանդարացի էլիտատակաշատ բանակը Երվանդ Շահապիրի օժանդակությամբ Ռաֆայել Պատկանյանի նախաձեռնությամբ Գլադստոնին և զյա պատասխանը հողվածին՝ Շահապիր իր հողվածում, իմիջալսոց՝ հիշողությունների կարգով, պատմում է, թե ինչպես Գլադստոնը իր կյանքի վերջին տարիներին ղեկավարական նպատակներով զատապարտում էր հայերի նկատմամբ սուլթանական թուրքայի կիրառած բռնությունները, սուլթանի հասցեին նետելով «մեծ մարդասպան» որակումը: «Թեև Գլադստոնի հետին թվով թափած աշխատանքից ու ճիգերից ոչ մի դրական արդյունք չի ստացվել,— գրում է Շահապիրը,— բայց և այնպես նա արժանացել է ժամանակի հայտնիանալու հրախառնագրությունը հենց միայն յուր խիզախ ճշմարտա-

* Էջմիածին, 1945, նայեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 63—69:

խօսուիցան համար, յոր հայրենիքի կառավարութիւնն և մշտունքին իրենց ստանձնած պարտականութիւնները գիտակցելու և կատարելու հորդոր կարգալու համար»:

Այդ երախտագիտութիւնն արտահայտութիւններէջ մեկն է եղև, ինչպես դրամ է Շահադիզը, «մի հաւերն հին մագաղաթա, մանրանկարներով զարդարված թանկարժէք ձեռագիր ավետարանի նվիրումը Ու. Գլազտոնին, «մի հայկական արվեստի գեղեցիկ գործ, որ նա այնքան սիրելի, հաճանելու ու գեղեցատել է, որ պատվիրել է դնել այն յոր կրծքին, կըր ինքը վախճանվի»: Ե՛վ մենք,— շարունակում է Շահադիզը.— մեր շնորհալի թարգմանիչ Փիլիպոս Վարդանյանի գորբերի մէջ տեսել ենք մի անզկանի գիրք, նվիրված նրա (ի՛նձ) Գլազտոնի) կյանքին ու զործունէութիւնն, որի մեջ և նրա մի պատկերը զոգադի մէջ հիշով ձեռագիր կրճէթն: Որքան մենք գիտենք, Փիլիպոս Վարդանյանն է եղև, որ 1897 թվին, հատկապէս բաշ ուսած լինելով անգլերեն լեզուն, Բրիտիսից տարել է այդ ընտիր ընծան, ներկայացրել Հաւարդընում, ձեռքը համբուրել և մատուցել նրան»:

Հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր հայ մտավորականի, նամանակահոյ ձեռագրագետի համար արտակարգ հետաքրքրական ու զայնակիր է նա նման տեղեկութիւնները: Սկսվեցին փնտրութիւնը Մատենադարանն այնչիտ մի բանի անզկահայերի ու անզկացիների խնդրիցիք գտնել Գլազտոնի արխիւի կամ նրա զրագրաբան հետերը, զստա՛ լինելով, որ 20-րդ դարի շեմին կանգնած անզկացիք հազիվ թէ միջնադարյան մարդու նման ձեռագիրը թաղելի տիրույ ճեռ: Եստուրը խոստացան մեզ օգնել, բայց դրական ոչ մի արդուք: Եւրջ խնդրանքով գիմեցիք նաև 1875 թվականի աշնանը Մատենադարանն այնչեւ մի բանի անզկացի յրագրողների: Հյուրերից ամենախոստասարդ, խնդունի Ջըրնի-ճանս հրատարակութիւնյան վարիչ Փիթըր Սինքլերը խոստացավ մեզ օգնել: Անցան սպասման երկար ամիսներ, և ա՛հ 1976 թ. Յուլիանի Սինքլերը հաստատեց իրավիճակը Շահադիզի վկայութիւնը, հրապարակելով Գլազտոնի նվիրել նա մի ձեռագիր, որ ներկայումս պահվում է նրա իսկ հիմնադրած զրագրանում: Ուրախալի էր յուրքը հայերեն ձեռագրի մի

նոր հասցն ևս գտնվեց: Մատանի լուսանկարը կամ մանրագրագրվելը ստանալու մեր ջանքերը զօր էին անցնում, որովհետև զրագրաբանը ճեռու էր լոնզոնից, իսկ տեղում մանրագրագրվելն պատրաստելու հարաժողութիւններ չկային: Ստիպված պիտի բավարարվիրք Սինքլերի տված սուղ տեղեկութիւններով:

Հայկական ձեռագրերը անզկական զրագրաններում ուսումնասիրելու նպատակով 1977 թ. յուլիմբեր-գեկտեմբեր ամիսներին մեկ ամսով զործնուցան էի մեկնել Անզիլիս: Պարզ է, իմ ծրագրի մեջ սիրտի մտերն նաև Գլազտոնի հաճաքածոյում գտնվող հայերեն այս մատանի ուսումնասիրութիւնը: Ետից զիմում ևս պարուն Սինքլերին, նա խոստանում է ինձ առաջիորդել Համբուրգն, և թէ հարտ մի մեքենագտնէի: Այստեղ ինձ օգնութիւն կեպու իտալիկ թաղիղուհայ, իսկ այժմ խնդուն հաստատված տիկին էմմա խաչատրյան-Գիլը:

Գեկտեմբերի 2-ին մեկնեցիքը Համբուրգն: Սերենայում շուր հոգի էինք, տիկին էմմա Դիլը, Փիթըր Սինքլերը, ևս և Ժաքի Եամլլան անունով մի գեղատեսիլ երիտասարդ հայուհի, որ հանձն էր տաել ձեռքերս հայտնաբերութիւնը:

— Ժաքի ընկի լոնզոնահայ է,— ծանոթացնում է տիկին էմման,— այն երգի սիրահար, անսպիրտ սիրահար, որ հայերեն մի բառ չիմացող այս աղջիկը հատկապէս գիտցել է Իբրութ, հայերեն է տգորել, որպեսզի մայրենի լեզվով իրեն հոգնհարազատ երգերի իմաստն ու նշանակութիւնը հասկանա: Եվ ապա դառնալով Սինքլերին հարցրեց, թէ արդշոք նա երբեք հայկական երգ լսել է՞: Սինքլերը մի պահ վարանեց, հա՛վանաբար իր անտեղյակութիւնը չէր ուզում վերաբարել սոցալային երգով անքան հպարտ այդ հայուհին: Իրեն Քայլ մտ միայն մի պահ էր. նա դանդաղ հանեց իր սև ակնոցները և մեղմ ժպիտով սասց.

— Կներեք, ես այնքան քիչ բան գիտեմ Հայաստանի մասին, առաջիկա ևս հայ երգի: Հայաստան գտնված օրերին ինձ նվիրել են Կոմիտասի ձայնագրանկերը, այդ մեղեդիները ինձ դուր են գալիս:

— Եթէ Կոմիտաս անունը գիտեք,— որպիտութիւնը ու

ցնծութիւնը վրա բերեց ժաբին, — նշանակում է զոր կտիրէր հայկական ուրիշ կրգեր եւս: — Ժաբին անմիջապէս միացրեց մազիստոֆոնը:

25-ամյա սեւաշա հայուհին, որ աշխատում էր արաբական օգանակալին մի քնկերութեան մեջ, պարզվեց հմուտ մերենակար էր, սլանում էինք խելահեղ արագութեամբ. ուսուցը ջույց էր տալիս 150—160 կիլոմետր: Մերենակում մեղծ հնչում էր հայաստանյան երգը՝ ստոր արհերում իմաստաւորելով կարծես մեր փոքրիկ աւարելույունը: Փարոն Մինըլըրը հայկական մթնոլորտում իրեն վատ չէր զգում. ճամփորդութեան առաջին ժամին ուրախ գրուցում էինք, կատակներ անում, բայց երբ հոգեկեցինք, նա անզլիական գործնականութեամբ բացեց իր փոքրիկ ճակատուրը, հանեց ինչ-որ գործի տպագրված փորձաթերթեր և սկսեց կարդալ ու սրբագրել:

— Ճանապարհը երկար է: Երաժշտութեամբ ու աշխատանքով կարելի է կարճել:

Չորս ժամ անընդմեջ սլանալով, հասանք Հալաբոզին: Մեզ սպասում էին. Մինըլըրը նախապէս ժամադրութեան էր նշանակել զրազարանի վարիչ պարոն Զոգզերի հետ: Գրադարանը՝ իրար մտն կառուցված անզլիական ոճով մի քանի երկհարկանի տներ, բակը ծածկված նորը թաղմ կանաչով, գտնվում էր արտակարգ խաղաղ ու մեղրասպիտակ մի վայրում: Մեզ հրավիրում են ներս: Միջանցքներում քար լուսնիլուն է: Մտնում ենք մի փոքրիկ ընթերցարան: Քիչ հետո զաւիս է ինքը՝ զրազարանի վարիչը, ձեռքին կաշեպատ տուփ, բարեկամաբար ծագում է, ոչլուծում և սպա զգուշորեն տուփը գնում է սեղանին և, ինչ-որ բանից բաշվելով, աւում:

— Գիտե՞ք, սա մեր հնագույն գրքերն է, մենք շատ խրեւանքով ենք վաճառում ձեռագրերի հետ:

— Մի՛ անհանգստացեք, մի տասը, տասնհինգ հազար նման գրքեր էլ մենք ունենք Երևանում, — ավելացնում են ևս կատակով:

Սկսում են ուսումնասիրել ձեռագրերը: Կաշեպատ տուփը ներսից ծածկված է սպիտակ մետաքսով, որի վրա հայերեն գլխագիր տառերով տպագրված է «Վիրիամ Գլազուտներն կոպկասի հայերից: 1895, Տփլիս»: Կազմը կաշեպատ տախ-

տակ է, բայց զրված արծաթյա կազմի մեջ, նույն մակագրութեամբ փորագրված է նաև արծաթյա կողի վրա: Բացում են ձեռագիրը, իմ ուղեկիցներն ու զրազարանի մի քանի աշխատակիցներ, որ արդեն ներս էին կեկել, լուս ու ակեցես հետեւում են ինձ, հիանում մանրակարներով, շատ լավ մշակված ապիտակ մազազաթով, իսկ ևս պատում են այն եմփրատութեան հետ կազված պատմութեամբ:

Ձեռագրեր ունի 8 խորաններ՝ համարաբարտով, լորս անվտարանիչներով պատկերներ, 10 տերունական մանրանկար, թերթերի մեծ մասը զարդարված է թիմաստիկ ու բուսական լուսանցազարդերով: Ձեռագիրը շատ լավ պիճակում է. ու մի պակաս թերթ չունի, բայց, զմրախտաբար, զտրել է հիշատակարանից ու հիշատակագրութեանը ժամաց, ուստի հրատարակող չէ մտալայի ստեղծման ճշգրիտ մասնակեր որոշել, ձեռագրական տվյալները 16—17-րդ դարեր են թելագրում: Մի քանի էջերի վրա զրված է «Գիրքս սորը էջմիածնա էս կնիքը: Այսպիսի կնիք են ունեցել բոլոր այն մատյանները, որոնք էջմիածնի մատենադարանին են պատկանել մինչև 1813 թվականի ռուս-պարսկական պատերազմը, երբ մի վերջին անգամ կողուպտոնի եկեղեցիկցին էջմիածնի մատենադարանի հարստութեանը:

Անցնում են ձեռագրի մանրամասն նկարագրութեամբ: Գրադարանի վարիչը կաթոսակահարմար է գտնում ինձ մեծանակ թողնել հայերի հետ, որպեստի հակացես իմ գործով զբաղվեմ, իսկ ինքը իմ ուղեկիցներին առաջարկում է ծանոթանալ զրազարանին: Երբ արժանում են աշխատանքս, պարոն Զոգզերը բնձ ևս քույց է տալիս զրազարանը, որ ունի 80 հազար կտոր գիրք և 50 հազար նամակ: Ուրիշամ Գլազուտներ մահվանից (1898 թ.) մի քանի տարի առաջ իր 30 հազար գրքերը տրամազրեցով՝ հիմնադրել է այս զրազարանը: Հետագայում հավաքածուները համալրվել են և զրազարանը վերածվել է Գլազուտների տուն թանգարանի: Ներկայումս այն գիտահետազոտական ինստիտուտ է և ունի 25 գիտաշխատող: Կարճաները կան 30 լրացուցիչ ընթերցողները համար են:

Գրազարանում պահվող անհամակեր հիմնականում Ուրիշամ Գլազուտների անձնական նամակներն են, որոնք նա

տացել է իր ծնողներից, կնոջից և զավակներից, իսկ Նրա հարուստ բաղաբախական նամակահին ամբողջությամբ պահ-վում է Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանում: Այն գրա-դարանի հայկական բաժնի վարիչ դոկտ. Վրեմ Ներսիսյանը մեղ ցույց տվեց այն օրահը որտեղ պահվում են այդ նյութերը: Հավանաբար այստեղ պետք է լինեն 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին հայ գործիչների հետ Գլազգոստեի ունեցած նամակագրության նյութերը: Մեր նպատակից դուրս էր և, դժբախտաբար ժամանակն էլ չէ ներում, Քեթ-բելու այդ հարուստ ու հետաքրքիր թղթերը:

ՉԵՌԱԳՐԻՆ՝ ՎԱՃԱՌՈՒ ՊԱԳԻՎԸ

Լոնդոն, 1977, դեկտեմբեր 3

Բրիտանական գրադարանը կազմակերպվել է 1973 թվականին՝ աշխարհոչյակ Բրիտանական թանգարանի գրքա-լին ու ձեռագրական հարուստ հավաքածուների հիմքի վրա: Բրազդարանը իր աշխատանքները դեռևս շարունակում է թանգարանի շենքում: Մրադրում է առաջիկայում հասուն կենդանի գրագրարանի համար: Թանգարանից ոչ շատ հեռու արդեն իսկ գործում է մի գրապահոց, որտեղ կենտրո-նացվում են նոր օտազված գրքերը, ինչպես նաև հին հավա-քածուներից որոշ բաժիններ: Այստեղ են փոխադրված նաև հայերեն տպագրի գրքերը, իսկ ձեռագրերը պահվում են թանգարանի շենքում:

Բրիտանական գրադարանի հայկական բաժնի վարիչն է երիտասարդ բանասեր դոկտ. Վրեմ Ներսիսյանը: Նա գրքա-վում է բառի իսկական իմաստով: Ներսիսյանը մի քանի ան-գամ եղել է Հայաստանում, սերտ կապերի մեջ է ծրուանի Մլասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի, ինչպես նաև Մատենադարանի հետ: Այդ օրերին նա պատրաստում էր Անդրիայի տարրեր գրադարաններում պահվող 1512 — 1550 թթ. լույս տեսած հայերեն գրքերի ցուցակը՝ մանրա-մասն բացատրություններով: Ներսիսյանը իրեն արտակարգ երջանիկ էր գգում այս գրադարաններում մեր բանասիրու-

թյանը անծանոթ, շուրջ մեկ տասնյակ հայերեն գրքեր հայտնաբերելու համար: Երիտասարդ բանասեր վերջին ժա-նակակներում սկսել էր հետաքրքրվել նաև հայերեն գրագրի մատչաններով և դրանց նկարագրության առաջին փորձերն էր անում: Նրա ջանքերով Բրիտանական գրադարանը Լոն-դոնի ամբողջային բնկերություններից հայերեն մի քանի ար-ժեքավոր ձեռագրեր էր ձևար բերել:

Դեկտեմբերի 3-ի երեկոյան Բրիտանական գրադարա-նում մեր պարապմունքները վերջացնելուց հետո Վրեմի հետ գրքու եկանք Թանգարանից: Երանուտրի մոտ նա ժամա-գրություն էր նշանակել Քեթբանից եկած մի հայ մարդու հետ, որը հայերեն ձեռագրեր էր բերել վաճառքի: Վրեմը առաջար-կեց ինձ միասին ծանոթանալ այդ մատյաններին: Միրով հանձն ատա. ո՞վ գիտե զուցե մի հետաքրքիր նորություն լի-նեք գրանց մեջ, նամակներից որ դրանք Իրանից էին գալիս, որտեղ անհատների մոտ կրթման եղակի մատչաններ են պահ-ված լինում: Անհամբեր էի ժամ առաջ այդ ձեռագրերը տես-նելու, մանավանդ որ օգն էլ օտոն էր և հանելի լի գրում է կանգնել: Արդեն երեք շաբաթ էր Լոնդոնում էի, բայց հակա-տակ իմ սպասածի՝ եղանակները շատ լավ էին, Լոնդոնի հայտնի մտախոյապատ օրերը անհետացել էին, բայց այդ օրը մտայն էր, խոնավ ու ամպամած:

Բարեբախտաբար մենք երկար լուպակեցինք: Ահա և նա: Հայկական դիմագրերով մարդու փնտրող հայացքից անմի-ջապես հասկացանք, որ նա է Իրանից եկած անձնավորություն: Մտեցանք անծանոթին: Վրեմը զեռ չէր հասցրել ինձ ներկայացնել, հոր անծանոթը, շեշտակի նայելով ինձ, մի պահ հարմարացավ և ապա խլիով ձևոր, հրճվանքով սկսեց իմիջել: Եփօթիվեցի: Ի՞՞վ էր իմ դիմաց կանգնած մարդը. չէի ճանաչում:

— Լավ նայի՛, ես Գագիկն եմ, — նա տվեց նաև ազգա-նունը. — հանգուցյալ եղորդը՝ Մինասի դարսկիկը Քավրիզի Արամյան դպրոցում: Չե՛ս հիշք, ձեր փողոցք, ուսսական կոնսուլաթի մոտ ինք այլրք:

Նայում եմ, նայում. բայց չեմ կարողանում մտաբերել այդ դեմքը, շնորհ միշտ պարծեցիկ եմ, որ տեսողական հի-

դո՞ւթյունս ու՞նկ էլ կայանքից անժամանակ հնուացած եղբորս անկան հիշատակումը հնեամբ, շատ հնեամբ հուշեր արթնացրեց իմ հոգում: Այո՛, բառասուն, քիչտ բառասուն տարի առաջ, մեկ շաբաթվա մեջ, կորցրի՞րք իմ կրտսեր եղբորը: Քե ինչպե՞ս, ի՞նչ հիվանդությամբ՝ բժշկիններն իսկ դժվարացան որոշել, չնայած մեր քաղաքը հայտնի էր իր մի քանի անվանի ու փորձառու բժշկիներով: Իսկ այստեղ, լոնդոնում, անուկնդակ կերպով եղբորս ընկերն է ինձ ներկայանում: Հոգիս խռովվում և ամեն ինչ խառնվում է իմ մտաշխարհում: Աշնանային բուրումնավետ խրթղանթևներով ծածկված եղբորս թարմ գերիզմանի շուրջ խմբված նրա դարձկներին դեմքերն եմ հիշում, մեկիկ-մեկիկ մտքումս կրկնում եմ նրանց անունները՝ Աշոտ, Հայկազ, Ժորժ, Աննիկ, Բայջ ոչ Գագիկ, յ՛շ, չեմ հիշում, իսկ ազգանունը շատ ծանոթ է:

— Գուր Գուրգեն անունով հորեղբայր շունի՞ք,— երկմտանքով հարցնում եմ Գագիկին:

— Այո՛, այո՛,— վրա է տալիս իմ դիմաց կանգնած միջաշատակ մարդը, որսխանակով, որ ի վերջո հիշողությամս թելի ծայրը բռնված է:

Գրկախառնվում ենք, բոտ երևույթին նա իր մանկության օրերի հուշով, իսկ ես իմ եղբոր հանկարծապես կարտուի քսվից առաջացած հուզմունքը թարցնելու նպատակով:

— Քայլե՛նք,— հավանաբար ստեղծված ծանր իրավիճակը փարատելու համար առաջադրում է վրեժը:

Գանդաղ շարժվում ենք դեպի թանգարանի հինավուրց դարպասը: Երեքս էլ լուռ ենք. ամեն մեկը իր մտքերի հետ: Երբ դուրս եկանք փողոց, կից նրբանցքից մեկ անգամից մեր առաջ դուրս եկան երեք հեծյալ ոստիկաններ. նրանց ձիերը արտակարգ բարձր էին ու մկանուտ, ձգված բաշերով, իսկ իրենք՝ ոստիկանները աչքներին իջեցրած սաղարթաձևեր ունեին: Հեծյալները քառասմբակ դոփույնով սլացան փողոցն ի վեր: Միջնադարյան օրեր հիշեցնող այս տեսարանը ընդհատեց անցյալի իմ գառն հիշողությունները և անդադարձա, որ գտնվում եմ Բրիտանական երբեմնի հզոր կայսրության մարտադադարում: Նայեցի շուրջս: Գագիկը մի փոքր առաջ էր անցել և բռնուցքը վեր բարձրացրած կանգնել էր մայթի

կզրին. լոնդոնում դա տարսի կանգնեցնելու ընդունված ձև է: — Գրեմ ենք հոթիկ, գրքերը ընդեզ են,— թավրիզի շեշտված բարբառով և հարավային Իրանում ապրող հայերին բնորոշ ձևով բառերը ծոր տալով՝ իր կեցվածքն է բացատրում Գագիկը:

Մերենայի մեջ նա պատմում, որ որդին լոնդոնում ուսնում է: Ճիշտ է, ինքը շատ հարուստ մեկը չէ, բայց այնքան հնարավորություններ ունի, որ կարող է իր դավաններին արտասահմանում կրթություն տալ: Իրանում հայերին դժվար են ճանապարհ տալիս, գերադասում են համալսարաններ ընդունել յուրայիններին, հետո տարբեր երկրներին դիպումները հարգել են, ամեն տեղ անցնում են:

Հյուրանոցում Գագիկը մեր առջև դրեց յոթ հայերեն ձեռիչք մատյաններ:

— Ես գրքերը իմը չեմ, իմը լինեին, էն ա կտալի քեզ, կասե՛ի՛ Բարկեն շան, ա՛, տա՛ր Հայաստան, բա ես բոտրանք հե՛ր պիտի ծախեի: Ուրիշի ապրանք ա— ակարանքը խոսքի վրա թե՛քն մտալլվեցի, որովհետև երբքը չէի լսել և չէի մտածել, որ մեր հոգեւոր մշակույթի դանձրը կարող էին ապրանք համարվել: Գագիկը, բոտ երևույթին, կարծեց կասկածում եմ իր խոսքերին:

— Ձե՛ս հավարտ, վալլա՞, էն աստվածք, ուրիշի ապրանք ա,— սկսեց ճովատացնել թավրիզեցի իմ ծանոթը: — Ասավ՛ Գագիկ, սղեզ լոնդոն ա, գրեմ ես իրան տեսության, էս գրքերն էլ հետոց տար, լոնդոնում լավ փող են տալիս, մի քանի շահի էլ չեզ կմտա: Էկա բտեղ, խորհուրդ տվին պարս ներքալյանին դիմել: Ասամ՝ տանեմ ցույց տամ, հայ մարդ ա, զինք ճիշտ կասի, բայց քանի որ դու էլ ես գործի տերն ես, դուցի զու էլ մի լավ բան ասես:

— Իսկ ձեռագրերի տերը ի՞նչ ակնկալություններ ունի, կամ դուք որքանո՞վ եք ուզում վճանալ,— հետաքրքրվում է վրեժը:

— Էն աստվածք, էրեխերքիս արեր, ես չգիտեմ, ի՞նչ տեսեմ: Գուր եք գործի տերը՝ դուք ասե՛ք:

Հետո Գագիկը սկսեց երկար-բարակ խոսել իր ճանապարհորդության զմայրությունների և պարսկական մաքսա-

տան խտտությունների, կաշառք վերցնելու միտումներով պաշտոնյաների ստեղծած արհեստական խոչընդոտների մասին: Պարզ է, Գաղկիկ լեզվանի ակտորական է և ուզում է իր «ապրանքին» գինը թանկացնել: Այնուհետև նա սկսեց փելիտափայել կյանքի, մարդասիրության, փոխադարձ հարգանքի ու օգնության, աշխարհի անկայունության, դրամի սնանկության և էլի շատ ուրիշ բաների մասին: Ինքնաբերաբար հիշեցի իմ պատանեկության տարիների իրանական շախմատները, որանդ այսպիսի մտերմիկ գրույցներով հոգեբանական անշուն էին գործադրում հաճախորդների վրա և ծախում իրենց «սարքանք»: Շատ հավանական է, որ Գաղկիկ օրագրի մարզը էր և լավ էր յուրացրել նրանց բարբերն ու սովորությունները: Նա հոգեցնցելու աստիճան խոսեց և այդպես էլ ձևագրերի գին մասին որոշակի ուշիւ: Հասց: Արեժ ներսիսյանի միտքը ճակատելու համար, ինչպես ասում են, նա խոսքը կտուր էր գցում:

Ես հանգիստ թերթում էի ձևագրերը: Ոգևորությունն ու հետաքրքրությունն շատ շուտ մարցին, որովհետև մատյանները նորություն չէին, բայց, այդուհանդերձ, սկսեցի հիշատակարաններ ու մակագրություններ որոնել՝ նրանց ժամանակի, տեղի ու գրիչների մասին որոշակի տվյալներ գտնելու համար, խուսափելով ինձ շփարարող առևտրի մեջ մտնելուց: Ձևագրերը 17—18-րդ դարերի ընդօրինակություններ էին՝ Հայտնավուրք, Սպազուս, Մաշտոց ու պատարագամատույցներ: Դժբախտաբար միայն երկուսը հիշատակարան ունեին:

Արեժը, որ նույնպես ծանոթանում էր ձևագրերին, ասանց այլևայլության Գաղկիկին հասկացրեց, որ ասոնձնապես մեծ տկենկալություններ չպիտի ունենա, որովհետև այս ձևագրերը գիտական ու արվեստարանական հետաքրքրություն չեն ներկայացնում և հազիվ թե լոնգոնում գնորդ գրասենեկ:

Այս խոսքերից Գաղկիկ այլալվեց, տրտմեց:

— Գուք ի՞նչ կասեք, պարոն Բարկեն, — շատ պաշտոնական, դարձավ ինձ: Բա ես էսքան դահմաթ իղուր է՞մ օրանչի: Թեհրանից հաղար ու մի զովարությունար սրանք բերեցի:

դուք էլ էսպես մեզ փողման էք անում: Բա ասում ին Աղթրիկ հարբաշում (ի՞ժա՛ աճորդում) էսենց գրքերի գինը շատ բարձր ա:

Պարզ է, Գաղկիկ և կամ ձևագրերի տեղը, ինչ-որ բան լսել էին լոնդոնյան անորդների մասին, բայց լավ չգիտեին, թե ինչպիսի արժեքավոր մատյաններ էին վաճառքի հանվում:

Արեժը միանգամայն իրավացի էր, նման ձևագրերը լոնգոնում գնորդ չէին կարող ունենալ: Մեզ համար դրանք իհարկե «ապրանք» չէին, այլ յուրաքանչյուրը մի կորած դրչատան մի կենդանի վկա, յուրաքանչյուրը մեր գրիչների աչքի լույսը խած աշխարհագրից մեր մշակույթի մի բեկոր: Մատենադարանում այսպիսի մատյանները իբրև մոտ գալով, դառնում են խոստում հուշարձանների և մասնապետների պատմում են իրենց մասին, օգնում լուծելու մեր գրչության պատմության այլևայլ հարցեր: Այս բոլորը աշխատում եմ Գաղկիկին հասկանալի լեզվով պատմել, առաջարկելով Արեժին՝ փորձ անել լոնգոնաբանկ մեր բարեկամների միջոցով դրանք ձեռք բերել Մատենադարանի համար: Իհարկե, Գաղկիկին ես խորհուրդ եմ տալիս աշխատել այնպիսի մի գին առաջարկել, որ ձևագրերի իսկական արժեքը ներկայացնեն: Նա լուռ լուռ էր ինձ, հետո մեծ ճիգ գործադրելով ուզեց զվարթ ձևանալ և զանգաղ ասաց.

— Ո՛րհնչ, առևտուրի մեջ էսենց էլ ա պատահում: Տեսնենք պարոն Արեժը ինչ ա անելու:

Երևան վերադառնալուց հետո Արեժ ներսիսյանը նամակով հայտնեց, որ իր բանակցությունները ձևագրեր վաճառող թավրիչեցու հետ հաջողությամբ չեն պսակվել, և նա, ստիպված, մատյանները ետ է տարել Իրան:

«ՅՈՒՑԱՓՈՒԿՆԵՐ ՕՐ ՄԸ ԼԵՑՎԱՄ ԿԸ ԳՏՆԵՔ»

Լոնգոն, 1977, դեկտեմբեր 12

Պ. Գալաջյանի նվիրատվության մասին հայտնեցի Բրիտանական գրադարանի հավական բաժնի վարիչ Երիտա-

տարզ բանասեր, գոկոտ. Վրեժ ներսոխյանին նա մպտաց մի պահ և ավելացրեց, որ ինքը եւս որքա՛ն լուր ունի. լռեցունարեակ անվանի վաճառական պ. Սարգիս Քյուրբչյանը ցանկութեան է հայտնել ճանդիպել ինձ, թերեւ նա ետեւնպէս ձեռագիր ունի հանձնելու

Անցան մի բանի օրեր. պարզվեց, որ պ. Քյուրբչյանը Եվեցաբնիայում է, իսկ Անգլիայում գտնվելու իմ ժամանակը սպասվում էր: Մտավախութեան ունեի, որ մեր ճանդիպումը կարող է շեղանայ: Բարեբախտաբար եւս ինչո՞ք վերագործված ժամանակին: Բարձրահասակ, կենտախից, իր տարբից ավելի երիտասարդ էր երևում պ. Քյուրբչյանը, որ շատ տարիներ առաջ հաստատվել էր Անգլիայում և զբաղվում էր շարքեր ու սրճի վաճառականութեամբ: Հանդիպումը կայացավ իր գրասենյակում: Նա հետաքրքրվեց հայրենի երկրի նորութիւններով, մտանավորապէս ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնման աշխատանքներով, Մտանկադրանի նոր համալսարաններով, ցավ հայտնեց, որ վերջին տարիներին չի կարողացել այցելել Հայաստան, հանդիպել իր վաղեմի բարեկամներին: Պ. Քյուրբչյանը պատմեց, որ առաջին անգամ Հայաստան է եկել համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ զմիարութիւններ շատ կային, երբ առաջին քաղկեդէնն արվում սփյուռք-հայրենիք կապերը վերականգնելու համար, այնուհետև 50—60-ական թվականներին նորից ու նորից է այցելել Հայաստան, սեփական աչքերով տեսել իր ժողովրդի վերածնունդը, նրա վերելքը: Նա հիշեց իր անմոռանալի հանդիպումները Ավետիք Բասմալյանի, Մարտիրոս Սարգսնի ու Ռաֆայել Իսրայելյանի հետ: Պ. Քյուրբչյանը, որ Անգլիայի հայ գաղութի գործունէա ղեկավարներից է, պատմեց նաև իրենց ներքին խնդիրների մասին, հայ կյանքի վերջին ժամանակներս նկատվող աշխուժացման, հաշիական կիրակնօրյա դպրոցներ, մշակութային ու մարզական կազմակերպութիւններ ստեղծելու իրագործվող ծրագրերի մասին, շեշտեց հայրենիքի հետ իրենց գաղութի մասին, և ընդհանրապէս ողջ սփյուռքի, կապերի ամրապնդման գրական նշանակութիւնն ու կարևորութիւնը:

Այնուհետև մեր զրույցը մտանավորվեց հին արժեքների

նկատմամբ ներկայումս անհետրեք ցուցաբերվող մեծ հետաքրքրութեամբ, աշխարհով մեկ սիրված հայ մշակութի մասնակրների նպատակադիր ու ծրագրված հավաքման շուրջ: Հայտնի է, որ ներգոյն Սոթթիգը ամուսնացելով ինկերությունը ավելի քան հարյուր տարի է արեւելյան ձեռագրերի հետ հաճախ անուրդի է հանում նաև հայերին ձեռագրեր: Վերջին մի բանի տարվա ընթացքում «Սոթթիգը», պարբերաբար վաճառում է նյու Յորքում վախճանված անտիկվար Հակոբ Գեորգյանի ունեցվածքը, որ հիմնականում բաղկացած է պարսիկական, հնդկական, արաբական, թուրքական և այլ արեւելյան ժողովուրդների գեղանկարչութեան, նաև մանրանկարչութեան, մանր արվեստների կազմի նմուշներից: Հայ մշակութի մի խումբ նախաձեռնիչներն մեծ ցանքեր են ցործադրում, որպէսզի անուրդի ճանձնող հայրեն ձեռագրերի գեթ մի մասը փրկվի օտարացումից, բայց, դժբախտաբար, միշտ չէ, որ հնարավոր է լինում մրցել օտար մեծահարուստ մասնավոր գնորդների հետ: Հայական գաղութներում ներկայումս շատ հոգսեր կան. ազգային դպրոցների պահպանութեան, մշակութային նոր կենտրոնների ստեղծում, հերիք արդեականացում, գաղութների կարտայններին ցուցադրվող օգնութիւն և այլն, և այլն, և այլն: Այս բոլորը հնարավորութեան չի տալիս ավելի մեծ միջոցներ հատկացնել ձեռագրերի և հաշիական այլ հնութիւնների փրկութեամբ: Բայց այլուհանդերձ թափված ջանքերի շնորհիվ առանձին հուշարձաններ հնարավոր է լինում փրկել: Անհրաժեշտ է, նկատում է պ. Քյուրբչյանը, որպէսզի այս գործը համազարգութային բնույթ կրի, գիտակցվի որպէս մեկը առաջնահերթ խնդիրներից, և այլ բարեբախտի եւ իրենց լուծման դեռևս այդ նպատակին:

Մեր զրույցի վերջում պ. Քյուրբչյանը սեղանի վրա է դնում արձանակազմ մի մատյան.

— Ահա վերջում «Սոթթիգն» գնած նոր գրչագիր մը, որ կարծես ավելի հետաքրքիր պիտի ըլլա իր արժանի կողերով: Պ. Քյուրբչյանը հավանաբար մտովի այս մատյանը համեմատում էր մի երկու տարի առաջ Մտանկադրանին իր իսկ, եփխած մի այլ ձեռագրի հետ, որ 14-րդ դարի սկզբներին

«Մանրումունք» էր՝ միջնադարյան հայ երաժշտութիան յուրովի ձևնարկի:

Պ. Քյուրբջյանի գիտնատականը այս նոր ձևագրերի բովանդակությունը վերաբերյալ միանգամայն ճիշտ էր. մատյանը 10 մեծադիր թիթիթից բաղկացած, 18-րդ դարում ընդօրինակված և ոչ մեծ արժեքատու պատկերազարդված «Յուզարեթից» կուլտոզ ավետարան էր, որի թագնապատ կազմի վրա ամրացված էին արծաթյա դեղինի քանդակներ՝ «Յուզարեթի կանայք» և «Քրիստոսի թաղումը» թևաներով: Հիրազի այս քանդակները հայ արծաթազործության պատմության համար կարող են հետաքրքրություն ներկայացնել:

Երբ պ. Քյուրբջյանը պատմում էր հայ ակնաձուլոր դեմքերի հետ իր հանդիպումների մասին, ակամայից մտածում էի, որ հավանաբար նա նամակագրական կապ ևս ունեցած կլինի նրանց հետ: Մեր գրությունի ավարտին այս կապակցությամբ տված իմ հարցումին նա զբական պատասխանեց.

— Հարկավ րաներ մը ունիմ, բայց վատա՛ չեմ, թե ատոնք որե՛կ արժեք կը ներկայացնեն: Եթե հանք, վաղը երկկոյան այցելեք մեզի, Մեր տիկինն ալ ժնենն եկած կըլլա, կը ծանոթանաք:

Ընդուն դանգվելու վերջին գիշերը Վրեժ ներսիսյանի ուղեկցությամբ այցելեցի Քյուրբջյաններին: Պ. Սարգիսը բարձր տրամադրության մեջ էր. տիկինը արզուն տանն էր: Առաջին իսկ պահից իմ ուշագրությունն են գրավում Նյուրասենյակի պատերին կախված կտավները, որոնցից մեկը շատ ծանոթ էր, հարապատ գույներ ու արև. Մարտիրոս Սարգյանի հայանի բյուրականյան շարքից էր: Այ՛տ, որտեղից որտեղ այս նկարը և ընդհանրապես ողջ բյուրականյան շարքը տեսել էի մեծ վարպետի տանը, մյուս կտավը՝ Հակոբ Կոչոյանի «Ամերթոյն» էր. նույնպես եզակի մի գործ:

— Աստք, կարծեմ, չլիտի ուղես:— Հավանաբար նկատելով իմ հրապուրվածությունը այդ նկարներով, կատակով ասաց պ. Քյուրբջյանը:

— Ատոնք չլիտի ուղեմ, բայց թե ուրիշ րաներ առաջարկելու ըլլաք՝ չլիտի հրաժարիմ:— Ես ևս կես կատակ կես լուրջ, իր իսկ արևմտահայերենով պատասխանում եմ նրան:

Քիչի սեղանի շուրջը շարունակում ենք նախորդ օրվա մեր խոսակցությունը, նորից և նորից միջոցներ խորհում «չորրդ տարի ապրիլին «Սոթիքում» վաճառվելիք հինգ նոր հայերեն ձևագրերի ձևեր բերման մասին: Այս վերջին մատյանները մեծ պատրաստակամությամբ ինձ և Վրեժ ներսիսյանին ցույց էր տվել «Սոթիք» անտրոպալիս քնկերության գրականության բաժնի վարիչ պ. Մայրլ Ջոնսը: Ձևագրերից մեկը, առավել արժեքավորը, 1620 թ. երկանում ընդօրինակված մի ավետարան էր, որի գրիչն ու ծաղիկըր եղել էր Հովհաննես երկուսյանը: Ձևագիրը ուներ բազմաթիվ բարձրարժեք մանրանկարներ, այդ թվում և մատչյանի պատվիրատու Աղազարի հռչակապ դիմանկարը:

Քիչ հետո տիկին Քյուրբջյանը բերում է մի թղթապանակ. ա՜հ գունազուր մի լուսանկար՝ Ավետիք Բասակչյանը, Մարտիրոս Սարգյանի և Սարգիս Քյուրբջյանը 1955 թ. Երևանում, մի նամակ Մարտիրոս Սարգյանից՝ թվագրված 1968 թ. նոյեմբերի 22, տեսարկի սովորական թղթի վրա ճարտարական մեաֆայի Խորաշենյանի մի դժանկարը՝ «Հայաստանը արժավթե» խորագրով, Այ. Սարտիանի «Նուպար Կյուրբջյանյան» և Չիկ Բամադյանի «Սարգիս Քյուրբջյան» և «Առողիկ Քյուրբջյան» ծագրանկարները:

— Ուրիշներն ետեպես նամակներ շատ ունիք, բայց հիմակ ու հիմա ձևերի տակ չէ: Կը ցավիմ, որ ոչ նկա Լուսին, ալապե՛ս կըրենայի ձեզի ավելի օգտակար ըլլալ, — արգաբանում է տիկին Առողիկը, որը խոսում էր սքանչելի հայերենով:

— Հայաստան զրկելու համար ուրիշ հնություն մ'ալ ունիմ, բայց կը վախճամ թիշ մը ծանր ըլլալ, — տիկին Առողիկի «մեղքը» կարծեր թեթևացնելու ցանկությունս ավելացնեց մե՛ պ. Քյուրբջյանը:

Երբ ևս հավաստիացրի, որ պատրաստ եմ ամեն մի ծանրություն հանձն առնել, պ. Քյուրբջյանը կից սենյակից բերից մի մեծ ծրար և զգուշությամբ դուրս բերեց ոսկե թիկնով ասեղնազործված եպիսկոպոսական մի շքեղ շուրջառնրու-երեք հարյուր տարով հնություն կլինեն: Ինչպես ասաց պ. Քյուրբջյանը, շուրջառի համար պատաստ հանգիստացած

վարդազունն մեաաբար որոշ հատվածներ շատ մաշված են հղել և իր հանձնարարությունները մասնագետները վարդազունին վերականգնել են:

— Կը խնդրեմ սա շուրջադը էշմածնի Բանգարանին հանձնել: Կրննա՞ր տանիլ:

Զարմանալի հարցում: Միթե կարելի է՞ր մերժել: Քյուրքչյանները հրճվում են: Ուրախ ենք և մենք՝ կս ու զոկու: Ներսիսյանը: Քե սա Քյուրքչյանների բանիերորդ նվիրատվությունն էր հայրենի Թանգարաններին, հավանաբար միայն իրենք զգտեն, կամ Յեբրես Վիրտեն իսկ: Բայց որ նրանք կրչանիկ են իրենց ստատուս Վիրատվություններով, դա արգեն փաստ է: Նրանք իրենց որդիներին ևս հորդորում են հետևելու ծնողներին օրինակին: Գուցե նրանց երիտասարդ մալու գաղտնիքը իրենց այս լայնարտությունն ու մեծահոգիության մեջ է: Ո՞վ զգտե:

ևևևև, 1982, նոյեմբերի 11

...Քյուրքչյանների հետ ունեցած հանդիպումից անցել էր շուրջ հինգ տարի: Գուհ, Վրեժ Ներսիսյանը մեզ տեղեկացրել էր, որ պ. Սարգիս Քյուրքչյանը «Սոթրիզ» աճուրդային ընկերությունից ձեռագրեր է ձեռք բերել և ցանկություն ունի անձամբ դալ Երևան և դրանք հանձնել Մատենադարանին:

Սկզբել էր երևանյան գեղեցիկ աշունը: Տարվա այս եղանակին մեր մայրաքաղաքը միջազգային ու համամիութենական զիտական մեծ ու փոքր միջոցառումների կենտրոն է դառնում, այդ ամիսներին է, որ Երևանը զեպի իրեն է ձգում նաև հազարալիք հայրենակարտ պիլյուպատայն և օտար զրուսաշրջիկների, քաղաքը տոնական սուք է ընդունում: Այս օրերին Մատենադարանը բնականոթար աշխատում է մեծ մասնաբաժնեմասնություն: Առաջա դիտական հոգեբերին ալիջանում են նաև հյուրերին պատշաճ ընդունելություն ցույց տալու մտահոգությունները:

Զոկտեմբերյան նման օրերից էր: Մատենադարանի զիտական մատենագիտության բաժնի վարիչ պրոֆ. Ասատուր Մնացականյանի և ձեռագրաբան Օնիկ Եղանյանի հետ ստուգում էինք տպարանից ստացված մեր ձեռագրերի մայր ցու-

ցակի փորձաթերթերը: Մեղ անընդհատ բնդհատում էին այս կամ այն հրատապ հարցով աշխատասենյակ մտնող մեր աշխատակիցները, կրթմեն նաև առանձին հյուրեր: Մնացականյանը, որ սովոր էր իր խաղաղ սիցցում հանգիստ աշխատել, վրոզվում էր:

— Ավելի լավ է բարձրանանք իմ փոքրիկ սենյակը, մեղ այնտեղ խանգարող չի լինի:

Մնացականյանը խոսքը դեռ չէր վերջացրել, կըր դուր թակեցին և ներս մտան երկու օտարերկրացիներ: Մնացականյանը զմոգո՞հ զուրից բարեկ, իսկ նա ոտքի կանգնեցին: Հյուրերը մեր լոնդոնյան բարեկամներ տիկին Աստղիկ Քյուրքչյանն ու իր ավագ որդի Գևորգն էին: Ուրախ ու բարեկամարար ողջագրվելուց հետո հյուրերին ներկայացրի մեր բեկեյներին: Մնացականյանի զեմիլ զայտոթյը անմիջապես անհետացավ, նա, որ բաշատեղակ էր Քյուրքչյանների ձեռագրական նվիրատվություններին, սիսեց զրվատական խոտքը սակ մեր հյուրերի, ինչպես նաև բուրդ այն անձանց հասցեին, որոնք էից ու ցանք ու միջոցներ չեն խնայում մեր հոգևոր մշակույթի բեկորները փրկելու և հայրենիք բերելու համար: Մնացականյանը զեռ շղիտներ, որ մեր հյուրերը իրենց հետ նոր ձեռագրեր էին բերել, Բայց երբ ավելին Աստղիկը հայտնեց այդ մասին, Մնացականյանի ոգեորոթվածքը չկալ: Որք երկու ձեռագրերը զրվեցին սեղանին, Մնացականյանն ու Եղանյանը համարյա հափշտակեցին դրանք: Իսկ նա էլ վերջի Մատենադարանի նմոցիկությունը պարոն Սարգիս Քյուրքչյանի հասցեակրած անձալը:

— Այս ձեռագրերը 1620 թ. է ընդօրինակված, — կարդալով ձեռագրի հիշատակարանը ասում է Մնացականյանը, — մանրանկարներ էլ ունի (նկ. 7):

— Իսկ այս մեկը հիշատակարան չունի, ամենայն հավանականությունով 18-րդ դարի ընդօրինակություն է, հանդարտ ավելացնում է Օնիկ Եղանյանը:

— Ավելի լավ է ինձ լսեք, տեսեք ինչպիսի խոստում է ասում պարոն Քյուրքչյանը. «Պիտի քանա մեր պղտիկ ցուցակիցը կամակ-կամաց զարգարել զանազան ձեռագրերով»:

Քուրս ուրախ ենք, ոտրի ենք կանգնում և շքմագին սեղմում մայր ու որդի Քյուրբչյանների ձեռքերը, շնորհակալութիւն ու երաստաբարտութիւն ենք հայտնում նրանց նոր նվիրատւութիւն և ապագա խոստանքների համար: Հլուրերը գնալուց հետո դառնում եմ Մնացականյանին:

— Համոզված եմ, որ չես դժգոհում նման խանգարողներից:

Երևան, 1984, սեպտեմբերի 22

... Երևանի վրա նորից թեւածում է շնեշող վաղ աշունը: Մատենադարանում տեղագին պատրաստվում ենք Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյա հոբելյանի տոնակատարութիւններին: Զանգահարում է դաշնակահար պրն. Եւսէան Արծրունին, ժամադրութիւն է խնդրում. Երևան պիտի ուղևորվեն ամերիկահայ անվանի բարերար Ալեք Մանուկյանի ղուտար տիկին Լուիզ Մայսոնը և Գեորգ Քյուրբչյանը: Վերջին անունը հանելի հոգեկան խանգարատներ է թևաղորում. արդյոք նոր ձեռագրեր բերած կլինի?:

Նշանակված օրը ժամադրութիւնը, անկախ մեր կամքից, չկայացավ: Պարոն Գեորգ Քյուրբչյանը, Մատենադարան այցելեց առանձին: Բարեբախտաբար այս անգամ նա նա ձեռնունայն չէր եկել. նա իր հոր անունից երկու նոր մատչան հանձնեց Մատենադարանի տնօրինութիւնը: Պարոն Սարգիս Քյուրբչյանը իր նամակում ազնիվ հայարտութիւնը գրել էր, որ երկու տարի առաջ ձեռագրերից մեկը անտրդում՝ «գրից միշտ ավելիացնելով», «խլել» է Բրետանական գրադարանէ ձեռքից: Պարոն Քյուրբչյանը նամակում խնդրում էր այդ մատչանները տեղադրել իրեն «հետկացված ցուցակը կզին մեզ»՝ հույս հայտնելով այն օրը մեր լեցված գտնելը:

Քյուրբչյանների նվիրարերած ձեռագրերի թիվը հասավ յոթի:

Վերջին նվիրատւութիւնները Մատենադարանին հանձնելու ժամանակ տնօրեն պրոֆ. Սեն Արեշտալյանը Գեորգ Քյուրբչյանին խնդրում է իր ձեռնդրին հանձնել «Մեքսիկոյ Մաշոտց» հուշամեդալը՝ առ ի գնահատութիւն հայրենի մշա-

կույթի մասունքները փրկելու և մեր հոգևոր կենտրոնին նվիրելու:

Պարոն Գեորգը հուզմունքով ընդունում է պարզեք և, դիմելով Կերկաներին, ասում է.

— Յարց ես միջոցողի դեր եմ կատարած գրագիրները հայրենիք բերելու համար, սակայն առաջիկային պիտի ջանամ իմ անձնական լուսման ալ մտնել այս գործին մեջ:

ՋԵՌՄԻՆԸ ԲԱՅՅՈՒՄ Ե ԴԱՎՏՆԵԸ

Երևան, 1981, հունվարի 9

Ամռան շրջ և ձմեռվա ցույտ ամիսներին Մատենադարանում համեմատաբար աշխատանքային անգործ է լինում. մեր երկրի տարբեր վայրերից և արտասահմանից եկող զբոսաշրջիկների հոսքը դեպի հոգևոր մշակույթի այս կենտրոնը նվազում է և, քնականաբար, պակասում են Մատենադարանի տնօրինութիւնն ու գիտական անձնակազմի հոգսերը. ամեն ոք աշխատում է օգտվել միջանկյալ այս դարարներից և կենտրոնանալ իր գիտական հետազոտութիւնների վրա:

Հունվարյան այց օրը նոր էին սկսվել աշխատանքները, երբ ուժեղ թափով բացվեց իմ գրասենյակի դուռը և աղմուկով ներս ընկավ Հրազդանի շրջանի Զրատատ ավանի քնակիչ, մեզ արդեն ծանոթ, Մեխրսեթ Պողոսյանը, հաստ վերարկուի մեջ փաթկած, մորթի զխարքը մինչև ականջները իջեցրած բարձրահասակ մեր բարեկամը առանց բարձի ու պաշտոնականութիւն, լայն ծպիտը դեմքին, մեծ ու վստահ բաշլերով մտնեցավ իմ գրասենյակին: Ես ոտքի կանգնեցի:

— Հը՞, հրեկեր Բարկին, ո՞րն ես: Ըս անգամ քո կուշտը զարտակ չեմ եկել: Մաղարիչ (շնորհավորանքի նվեր) խոստացիր՝ երշանց տամ:

— Նախ՛ բարև, հետո աթոռը քաշիր, նստիր, մի պատմիր տեսներդ ի՛նչ կա, ի՛նչ չկա: Մաղարիչ իհարկե՛ս, խոստանում եմ, եթե լավ բան բերած լինե՛ս:

Մեխրսեթ Ապիկը ձերտնական միամիտ խորամանկու-

Քլամբ ծագում է, նախում է ուղիղ աշխարհի մէջ, ապա Հանգիստ նստում է առաջարկված աթոռին, լրացրով փաթեթոված ծրարը դնում է սեղանին և ձևորն էլ ամուր դնում է վրան.

— Հեշ բան էլ չիմ բերել: Զարաֆաթ (կատակ) կեննեմ: Էս յաներն ի կկել, առի դնամ հրեկեր Բարկենի բեֆթ խարցենեմ:

— Շատ լավ ես արել: Ես էլ ասում եմ՝ էս մեր Մելիքսեֆ Ապերը ուր է կորել, ո՛չ ձայն կա, ո՛չ խարար— նոսում եմ, բայց երկխոյսի պես մի աչքս ծրարին է, իսկ ձերտինն շարունակում է կատակել, հրնվել, տեղը թանկացնել.

— Հը՛, մեր տղա, կարծիք ունիք, թե բիճոն էն աշխարհից բեղ պիտի գանգի: Յավա՛շ, ներդոթյուն կենես, գեռ էնքա՛ն գործեր կան: Գիտա՛ս, «Գրքասերների մոտեցումը» նկարս թերթին տվեց: Բա՛, զեռ մեր շրջանում էլ թանկարան բացել տփի: Շատ բան էլ հրեկեր Բարկեն Առաքելյանին տփի. էն խիտոթյունների համալսարանի գիրքկատարին, պիտա՛ս, չէ՛:— Հետո Մելիքսեֆ Ապերը փորքի՛նչ լոնց, նորից մի լավ տնտղեց ինձ ա ծրարը հրեց իմ առջև.

— Մի բա՛ց, մտի՛կ, տե՛ս, էրկու խարիր տարվա պիրք ի, գրուկ պիրք ի:

Գանդազ, անտարբեր բացում եմ ծրարը, Մելիքսեֆ Ապեր երկար առաջարանք հետաքրքրություն նվազեցրել էր: Այո՛, խկապեռ ձևազիր է: Վեր ու վար եմ անում, թերթում եմ: Ես իրավացի էի, առանձնապես ողորվելու առիթ չկա. գրությունը պարզ է, հար և նման 17—18-րդ դարերի հայերեն տպագիր գրքերի բյուրեղի տատանակներին: Նոր ձևազիր է: Բացում եմ առաջին էջը. միայն վերևի մասում մի տող հիշատակագրություն կա. «Ստեփանոս քահանայինս է գիրքս»: Այինչ շատղ մահագրություն: Ստեփանոս անունով այնքա՛ն քահանաներ կան: Ուշադրություն չեմ դարձնում այդ տողին: Շրջում եմ ձևազիրը. տեսնեք հիշատակարան ունի՞. վերջից բազմաթիվ թերթեր գատարկ են: Նորից վերադառնում եմ մատյանի սկիզբ. ի՛նչ բովանդակություն ունի: Թերթում եմ: Սկզբից նույնպես մի քանի թերթեր գատարկ են, այնուհետև սկսվում է բնագիրը՝ «Գրքորի նարեկայ վանաց վանքի հոգեմատան հանտարի և փրկխոսփայ ի խորաց

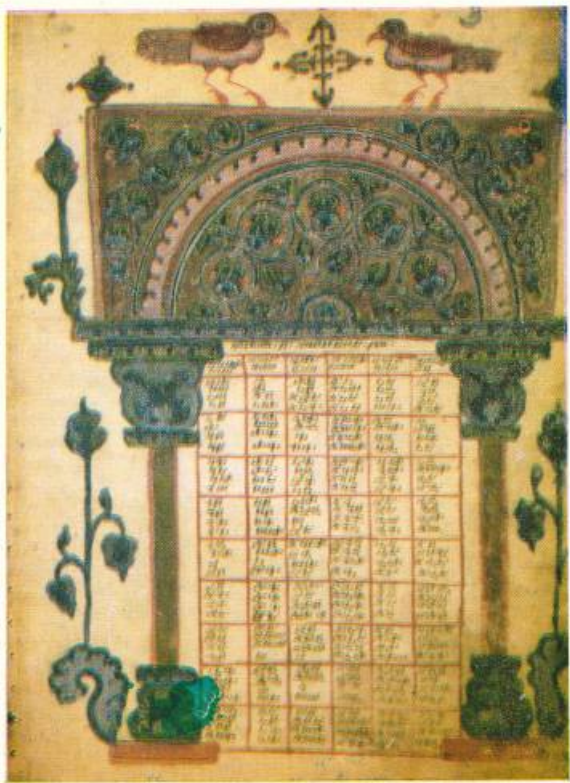
1. Ամվանոսիք, 1452 թ. (Ձև. 10372)

2. Անվանաբեր, 1201 թ. (Ձև. 10359)

3. Գավիթը սամիկ հվաղելու: Մեծարյու կազմ, 1704 թ. (Ձև. 10411)

4. Խորան, 1069 թ. (Ձև. 10434)

5. Արամիկների դիմանկարը, 1200—1202 թ. թ. (Ձև. 7720)

Կէր առնից արեւն և արեւը ստացան իրարմէն

արեւից խօսք ընդ Աստուծոյ: Պարզ է՝ Եսրէկացու սնդրեր-
զուխան մատչանի» ընդորինակությունն է: Հետո ի՞նչ: Այս
մատչանի տասնյակ ընդորինակությունները կան մեզ մոտ և
աշխարհի տարբեր ձևազարդանքներում, իսկ Տագուշեր 1173
թվականից, Գրիգոր Միլենցու սրանշիխի մանրանկարներով,
մեր Մատենադարանի սեփականությունն է: Այս բացառիկ
Նուշարանի Նամեմատիքամբ ի՞նչ արտեր պիտի ունենա
Մեխրսեփի բերած մատչանը: Ըստ մտորում եմ և շարունա-
կում դանդաղ վերաբերելով առաջ դեպ, թերևս որեւ որիշ մա-
կագրություն կամ նշում գտնեմ գրչի մասին: Մերունին լուս
Նետում է իմ շարժումներին, զգում եմ նրա և անհամբերու-
թյունը և հայացքի ծանրությունը: Գե՛հ, եթե այսպիսի պարզ
մի մատչան ես բերել և դեռ «մազարիշի» անկենկալություն
էլ ունեւ, ես էլ թո հոգով հետ պիտի խազամ: Եվ իր խոսե-
լանքին նմանակելով, ասում եմ.

— Էս խո տպուկ գիրք ի, գրուկ չի:

— Յա՛, խալիվորիս ձեռք կտանես: Գու վերջը մտիկ,
վերջը, գիրքով թվականը կարգա՛: — Մեխրսեփ Ապերը ձեռ-
ք մեկնում է դեպի մատչանը և հուզված, արագ-արագ շուտ
է տալիս թերթերը: — Մտի՛կ, կարգա՛, խաղար օխտը խա-
րբը վացուն մեկ:

— Գու որտեղի՞ց գիտես, — շեշտակի դիմում եմ նրան:

Յա՛, մտոյա՛ր. մեր տանը Հանրագիտարանի առաջին
հատորում գիրքը բացելու կարգը ինձ նիշանց չի տի՛ր:
Մտի՛կ, — և Մեխրսեփ Ապերը հատ-հատ կարգում է. —
Ռ, Մ, Փ, խաղար էրես խալիբ տաս, էդա՛ր: Վրան եկ խիեց
խալիբ իցուն մեկ: Չեզա՛ր խաղար օխտը խալիբ վացուն
մեկ:

— Ո՛չ, ո՛չ, տպուկ գիրք ի, ձեռագիր չէ, — հրճվիով
ձերուկի ուշիմությամբ, շարունակում եմ կատակին: — Մե
երկու հարյուր տարվա գիրք չէ՞: Այսպիսի գրքեր ինչքան
ուզես, — ասում եմ, բայց միտմամանակ աչքի տակով կար-
գում եմ փոքրիկ հիշատակարանի առաջին տողերը. «Գրեցաւ
ի Գիւան Անդալիս եկեղեցին թվին ՌՄԺԹ» Ահա թե ի՞նչ: Լա-
րվում եմ. ինձ ծանոթ չէ Իրանի Գիւան նահանգի էնդեղի նա-
վահանդօսի գրչավարը: Հիշատակարանի հաջորդ տողերը

ինձ դուրսում են: Աշխարհում չեմ հավատում: Զգում եմ, որ դուրսս պտույտ է գալիս, լսում եմ սրտիս ուժգին գարկերը: Մի քանի անգամ հայացքս սահում է էջի վրայով, բայց արդեն ուշիւ չեմ կարողանում կարգալ: Աշխատում եմ ինքս ինձ տիրապետել, աշխարհս առչել ամբողջ էջով մեկ նարգում եմ՝ «Մայիսից նովայի»: Միթե՞ր: Արդյոք երազի մեջ չե՞մ: Քերեկս պատրանք է: Մայիսից նովայի նոր ձևագիրն է՝ իմ աղչելու, Ախիս՝ս, մտածում եմ, եթե աշխարհ բացեմ, երազը կանկանա: Նորից սողիլը հասակվում և և և կարողուն կարգում եմ. «Ո՛վ ընթերցող, լինես զծող Աստուծոս վարդապետս, որ Սահայից նովայի ասին և հարկ իմ մահտիտի Կարասպետ և գոր լիջեալ լինիր. առաջնորդութեան Հարպատ Զարբարիս. վարձապետի Քիփիլիցից»:

Իմ հրաշալի երազը ընդհատում է Մելիքսիթ Ապերը: Նա, հավանաբար, ստանկում, որ մի քանի սողի ընթերցումը նրկար տեկց, և կամ նկատելով իմ հուզմունքը, դիմում է ինձ. — Հը, մեր ազա՛, Ի՛նչ կասես, խալիվորը մի բան կխտակեն՝:

— Ի՛հարկե՛, ի՛հարկե՛, Գու միանգամայն իրավացի ես: Գու ճիշտ ես վերծանել թվականը:— Հը՞մանբոց նորից եմ կատակում և վերամբար ու պաշտոնական ոճով խոսքս ուղղում եմ նրան.— Արդումանի որդի Մելիքսե՛թ, ձեզ վազվանից աշխատանքի ենք ընդունում Մատենադարանում: Գուր լավ բանասեր կգտանաք:

— Բանասեր-մանասեր չեմ խտակեա: Գուն մաղարիլից խոսա՛:

Մելիքսիթ Ապերը էլի ինչ-որ բաներ է ասում, բայց ես ալլես նրան չեմ լսում: Հրապուրված նորից եմ կարգում հիշատակարանի ժյատ տողները: Վայրկենաբար աշխարհ առչել է գալիս մեզ մոտ Մատենադարանում պահվող Մայիսից նովայի ընդորինակած մատյանի հիշատակարանը, հար և նման այս նոր մատյանի հիշատակարանին: Բայց արդյոք չե՞մ սխալվում: Առանց հապաղելու զրապահարանից վերցնում եմ Մայիսից նովայի խաղերի հատին Գավթարի նմանահանութունը (Ֆարսեմիլլին), որ 1862 թ., մեծ աշուղի հորելյանի առթիվ սպազություն էինք պատրաստել և և բանասեր Պարույր

Մուրադյանը: Այդ հրատարակութանը մենք կցել էինք նաև 1766 թ. Զարաթայի շրջանի Կախո բարվանսարայում Մայիսից նովայի ընդորինակած ձևագրի հիշատակարանի յուսանկարը այն նկատառումով, որ մասնագետները ձևագրի տակ ունենան տարբեր ժամանակներում Մայիսից նովայի գրած մատյանների պատկերը և անհրաժեշտութեան դեպքում կարողանան օրտազործել գրանք: Եվ ինչ հետաքրքիր զուգադրություն. ստացվում է, որ ես հրատարակելու ես պետք է օգտվեի այդ նմանահանութունից:

Մելիքսեթ Պողոսյանի բերած ձևագրի և Կախո սովանում ընդորինակված մատյանի հիշատակարանները հաստատում են, որ երկուսն էլ մեկ գրչի՝ Մայիսից նովայի, ձևագիր գործ են, ավելին՝ միևնույն գրչութուն ունի նաև Գավթարը: Հրաշք է Հայտնաբերված է Մայիսից նովայի ձևագրով ընդորինակված մի նոր հուշարձան: Միտքս աշխատում է հաշվել մերենայի արագությամբ. հիմա էլ բանասիրական դանազան հարցեր են ներթուսում մտքիս մեջ. ինչո՞ւ է Մայիսից նովան ձևագրի սկզբում իրեն Աստիանոս քահանա անվանել, իսկ վերջում, 1761 թվականին՝ Ստեփանոս վարդապետ. Կախո բարվանսարայում 1766 թ. ընդորինակված ձևագրում ևս նա իրեն քահանա է անվանում: Հետևաբար՝ Ե՛րբ է նա կրտավոր գործել, Ե՛րբ է Պարսկաստան գնացել և ինչո՞ւ Այս վերջին փաստը հայտնի չէ ընդհանրապես: Եվ չի շատ հարցեր: Ուրախութունից ոտքի եմ կանգնում, չերձորեն զրկում եմ բարեկամս: Այդ պահին ներս է մտնում Մատենադարանի ցուցասրահի վարիչ, ձևագրագետ Մամսոն Լայաֆարյանը: Բարձր տրամադրություն մեջ եմ, նորից եմ ցանկանում կատակել.

— Մամսոն, ձևագրեր ճանաչելու զու վարպետ ես, մի նայիր, սա տպուկ է, թե գրուի:

Մամսոնը հասկանում է իմ անհարկը և արտաբուստ անտարբերությամբ թերթում է մատյանը.

— Ի՛նչ է որ, 18-րդ դարի տպագիր գիրք է:

— Յա՛, գրան էլ.— վերավորում է ձերունին,— թե տպուկ գիրք ի, տուր ես տանիմ:

Տեսնելով, որ կարող է կատարել վատ հետևանքներ տալ, ակնարկով Սամսոնին ցույց եմ տալիս հիշատակարանը: Արա ճառը դեմքին ծաղկում է դարձանքն ու հրճվանքը:

— Սա հո մեր ցուցաստանում գրված ձեռագրի հիշատակարանին է նմանվում, — որսաթուխյամբ արձագանքում է փորձված մասնագետը, — ես կատակ արի, իսկապես լավ ձեռագիր ես բերել, բարեկամս:

— Բա՛, Մելիքսեթ Ապերը վատ բան կբերի՛: Մի խառ էլ փաթեթավոր գիր կա, մի բանի տրչին, էն էլ կբերում: Անցյալ տարի մի կնոջ կուտը կաշվի վրա գրուկ գրեք կար, էնենց կաշի, ոնց որ դարբանից նոր զուրս էլածս Ասի՛ պտռով, տանենք Մատենադարան, ասով՛ հետո: Մի վախտ տնց գնացի, ասով՛ կորել ու, ասի՛ իմով կորել ու: Պատա՛վք սուտ ասով: Տեսնենք վերքը ինչ կեղևի:

— Իսկ փաթեթը ինչո՞ւ չես բերել, — հարցնում է Սամսոնը:

— Մկա էտր խետ գործը թամամնա, էն մեկն էլ կբերեմ:

Մելիքսեթ Ապերը կրք հրածեղն էր տալիս, իրեն վատահեցրի, որ նա անպայման պարզևտարում կտանա:

— Չարաֆաթ կենեմ, մեր տղա՛: Փնֆոց քոք պահիր. փաթեթն էլ կբերեմ:

Այնքան էի հրապուրվել նոր մատյանով, որ չհասցրի իմանալ, թե Մելիքսեթ Ապերը որտեղ էր գտել այն, ինչ հանգամանքներում, Բայց դա առանձնապես մտահոգիչ չէր. մի բանի օրից պիտի հանդիպեինք:

Երկու շարաթ շարունակ գլխովին տարվում եմ Սայաթ-Նովայի կյանքի ու գործունեության փաստերով, անդադրում փնտրտուքներ եմ կատարում ձեռագիր ու տպագիր աղբյուրներում, աշխատում եմ վերականգնել երգչի կյանքի 1759 — 1763 թվականներին միջև ընկած ժամանակաշրջանի, վատտակաշատ սայաթնովագետ Մորուս Հասրաթյանի խոսքերով ասած՝ շերտ կենսագրության լուսարանված կարևորագույն էջերը:

Ըստ Սայաթ-Նովայի որդու Օհանի վկայության՝ Վրաստանի թագավոր Հերակլը նեղացել էր օրի խեղճ ստրուկս

Սայաթ-Նովայի վրա և հեռացրել էր պալատից: Այս դեպքը գրականության մեջ ենթադրել են, որ տեղի է ունեցել 1759 թ., որից հետո, թիբեա 1762—63 թթ. նա ձեռնադրվել է բահանա, մինչդեռ նոր մատյանից որոշակիորեն տեղեկանում ենք, որ 1760—61 թվականներին նա արդեն հոգևորական է և հովվում է էնզելի նավահանգստում:

Իսկ ինչո՞ւ էնզելիում: Այստեղ հարցի լուծմանը օգնելու է զախի նոր ձեռագրի հիշատակարանում նշված Ջաբարիս վարդապետի ինքնուրոշյունը: Հաղպատի առաջնորդ Ջաբարիս Պաթիսյանը, որ առանց եպիսկոպոսական աստիճանի ունենալու 1752 թ. գրավել էր Հաղպատի առաջնորդությունը (այդ ժամանակներում Հաղպատի թեմակալ առաջնորդը նստում էր Թիֆլիսում) և 60-ական թվականներին ժողովրդի կողմից արտարգել Թիֆլիսից, այսպիսին էր Պարսկաստանի Էջրխանապետս Փերիմ խան Ջենդին: Վերջինիս հրամանով Ջաբարիան էջրիսածնում եպիսկոպոս է ձեռնադրվում և պաշտոնապես նշանակվում է Հաղպատի առաջնորդ: Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած Վղղերգության մատյանի» հիշատակարանում Ջաջարիայի անվան առկայությունը ենթադրել է տալիս, որ նա է եղել տարաբախտ կրպիկն բահանա ձեռնադրողը և նրան էնզելի ուղարկողը:

18-րդ դարի առաջին տասնամյակներում էնզելին վազուց արդեն կարեւոր կենտրոն էր Արևելք-Ռուսաստան առևտրական կապերի օրավար անօղ Տարաբերություններում: Իսկ այդ ընագավառում նշանակալի դեր ուներ հայ վաճառականությունը, որը Երևան-էնզելի-Հաղպատիան առևտրական տարանցիկ նանապարհի վրա կարևոր հենակետեր ուներ: Հակական էնզելցու գոյությունն իսկ էնզելիում վկայում է, որ այդ ժամանակներում այստեղ նշանակալի թվով հայեր են ապրել: Իսկ քանի որ էնզելին նոր-Ջուղայի հայոց թեմի կենթակալության բնակավայրերից էր, ապա տեղի բահանայի նշանակումը նույնպես պետք է գտնվեր նոր-Ջուղայի Ամենափրկչյան վանքի առաջնորդության իրավասության ներքո: Թիբեա պետք է հավանական համարել, որ Ջաբարիս վարդապետը Սպահանում Քերիմ խան Ջենդի մոտ գտնված ժամանակ, նոր Ջուղայի առաջնորդին միջնորդել է իր ձեռնա-

զրած Սոսիանոս քահանային (Սայաթ-Նովային) նրա թեմի օրնէ հայկական եկեղեցում հովիվ կարգել:

Այնուհետև, էթն 1760—61 թթ. Սայաթ-Նովան քահանա է ձեռնադրվել, ապա ինչո՞ւ է «Պարբերության մատչանք» հիշատակարանում իրեն վարդապետ կոչումը Ի վերջո եկեղեցական օրենսգրքերի որոշ մեկնություններից հնարավոր է լինում պարզել, որ վարդապետ կոչումը այստեղ ամուրի ու վարդապետական գլխավոր հորոհ հոգևորական շարժի հասկանալ, որովհետև վաղ միջնադարում, անգամ մինչև 20-րդ դարի սկիզբները շատ արժանավոր, զիտուն ու զարգացած եկեղեցականների, այդ թվում արեղաների ու քահանաների, վարդապետ էին անվանում: Այստեղ համայնական է դառնում կրթակացիք, որ Սայաթ-Նովայում 1759—61 թվականներին միջև ձեռնադրվել է որպես ամուսնացյալ քահանա և իր բանաստեղծական շնորհքի, զրույթյան արվեստով զբաղվելու, թերև նաև լավ քարտեզի լինելու համար նույնպես վարդապետ է կոչվել:

Սակայն ողջ երիտասարդական տարիները կրգի ու օսգի հետ անցկացրած աշուղը շափազանց ծանր պիտի տաներ հոգևորականի սքեմը, ուստի վրացերեն զրած իր խաղերից մի բանիսի մեջ նա զգոհում է իր նոր միանկից, գրելով՝ «Աշխարհական էի՝ քահանա դառնալս ինչիս էր», «Մն կարայում սգվորություն չեմ ուզում»:

Գրականության մեջ նեթարել են, որ Սայաթ-Նովան այս ոտանավորները գրել է 1770 թվականներից հետո, մինչդեռ նոր ձեռագրի լույսի տակ հնարավոր է դառնում կրթակացիել, որ զրանք կարող էին միայն գրվել հոգևորական դառնալու առաջին տարիներին, կըր շափազանց ծանր է եղել սու կարան և նա այդ աղբորդի-ոտանավորներով գիմել է Հերակլ թագավորին իրեն շխնակ, չհետացել՝ խոտանալով նրա մտա զնալ ժիրանական ծնեկրոմ և ալլես շղիմել յշահին ու սուլթանին»: Հնարավոր է, որ Հերակլը ընդատաչել է իր նախկին աշուղին և թույլ է տվել վերադառնալ Արաստան ու հաստատվել հետո՝ Չաքաթալայի շրջանի Կախա քարվանսարայում, որտեղ և 1766 թվականին նա ընդ-

օրինակել է ներկայումս Մատենադարանում պահվող N 4270 ձեռագրերը:

Այն իրողությունը, որ Սայաթ-Նովան կրոնական դառնալուց անմիջապես հետո սկսում է ընդօրինակել Գրիգոր նարեկացու «Պարբերության մատչանք», ցույց է տալիս, որ կրգվիլը իր հոգևական խոտվըր աշխատել է մեղմել նորից բանասեղծության մեջ, այս անգամ արդեն ընթերցելով ու ընդօրինակելով իրեն հոգևորագատ նույնպիսի մի խոտվահույզ բանասեղծի ստեղծարարությունը, որպիսին էր Գրիգոր նարեկացին:

Այս կրթակացությունները ոգևորում են ինձ և օր առօր ցանկանում եմ մեր բանասիրական աշխարհին ու հանրությանը ծանուցել Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած ձեռագրի հայտնաբերումը: Բարեբախտաբար, այդ օրերին վարչական աշխատանքները լիանգարեցին ինձ և հունվարի վերջերին արդեն նորահայտ մատչանի վերաբերյալ ստացին հաղորդումը ներկայացրի «Սովետական Հայաստան» լրագրին: Խմբագրությունը, ստանց հապաղելու 1981 թ. փետրվարի 2-ին հրատարակեց իմ հոդվածը, իսկ մի քանի ամիս հետո, մայիս ամսին, Հայաստանի գրությունների ակադեմիայի «Լրագիր» հանգևը լույս բնծալեց Սայաթ-Նովայի նորահայտ մատչանի վերաբերյալ իմ փոքրիկ հետազոտությունը: Մեկիսեթի Պողոսյանի հայտնաբերած ձեռագիրը Սայաթ-Նովայի կյանքի մի նոր էջը բացել և մեր զրկանությունը պատմությունը հարստացրեց նոր փաստերով:

Այսպես է ձեռագրերի աշխարհը: Ի անակնկալներով, ուրախություններով ու նաև հիասթափություններով: Սպասեք նոր հայտնաբերումների:

ՀԱՐՏԱՐԱԿԵՑ ԲԱՆԱՍԻՐԻ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿՆԵՐԸ

Մոսկվա, 1981, մայիսի 25

1981 թ. ապրիլ ամսին Մաշուցի անվան Մատենադարանում տազնապալի նամակ էր ստացվել: Մոսկվայում բնակվող Սուրեն Չոսարյան անունով մի անձնավորություն

Տայտնում էր, որ ինքը անհուսալի հիվանդ է, և խնդրում է անը կանգնել իր մոտ գտնվող ձևազարգան նյութերին:

— Հետաքրքիր է, ի՞նչ նյութերի մասին է խոսքը: Արդյոք հին ձևազարգեր են: Մտրեն Չոմարյան անծանօթ անուն է: Ամեն դեպքում պետք է դեպ և ստուգել, — նամակը Մատենակարանի անօրինության իրատում կարդալուց հետո, խորհրդածելու պէս, ավելացրեց պրոֆ. Լևոն Նալինյանը:

Սովետական Միության Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում ձևազարգիտական հարցերին նվիրված խորհրդակցությանը մասնակցելու համար մի քանի օրից պիտի մեկնեն Մոսկվա, ուստի ինձ հանձնարարվեց հանդիպել նամակագրին:

Մտրեն Չոմարյանը ապրում էր Մոսկվայի արվարձաններից մեկում՝ Մոստենոգոն գործարանի բանավանդում: Ավելի բան երկու ժամ է տևում մինչև հասնում եմ Չոմարյանի բնակարանը: Մի քանի անգամ սեղծում եմ դաս դանդի կրճակը, դուռը բացող չկա: Հուսահատ դանդող բայելեով դուրս եմ գալիս շենքից: Մուտքի մոտ մի քանի տարեց ուս կանայք են նստած: Գիմում եմ երանց:

— Պապիկը հիվանդանոցում է, — արագ ու աշխույժ անմիջապես պատասխանում է կանանց առջև ցատկապարանով թռչող ոսկի գանդուրեկի մի դեղնեցիկ աղջնակ:

— Որքեմն վիճակը վատ է, — մտածում եմ ես և, շիմա-նայով ինչ անել, աջ ու ձախ եմ նայում: Բայց հանկարծ լսվում է Լերիսայի ուրախ ճիչը:

— Վա՛յ, ա՛ա պապիկը: — Աղջիկը ուրախ վազում է դեպի մուտքը, — Գուք հիվանդանոցում էիր չէ՞, պապի՛կ, — կարծես թիւ առաջ իր ասած խոսքերը հաստատելու համար նա դիմում է շենքից դուրս եկող ձերեւո՛ւն: — Այս քեռին ձեզ է հարցնում:

Երևոք մազակայած, ձմեռային սև վերարկու հագած մարդը դառնում է ինձ: Ուրախ ուղչունում եմ ու երկայտնում: Չոմարյանը զարմանալով նայում է ինձ և ներս է հրավիրում:

— Ի՛նչ լավ է, որ դուք տանն եք: Արդեն պատրաստվում էի բազաք վերադառնալ, — ասում եմ երանց:

— Այս անտեր դանգն էլ իմ օրին է: Երեխան իրավացի էր, ևս հիվանդանոցում էի: Երեկ եմ տուն եկել: Լավ է, որ մի քանի րոպեով դուրս եկա բակ, այլապես ձեզ պիտի կորցնեի:

Մտնում ենք տուն: Չոմարյանը պատմում է, որ հիվանդանոցից ժամանակավոր է դուրս գրվել, բժիշկները խորհուրդ են ավել գործողությունը մի քանի ամսով հետաձգել: Նա մտավախություն է հայտնում, որ կարող է շրիմանալ այդ փորձությունը, չէ՞ որ ինքը Հայրենական պատերազմում ծանր վիրավորված է եղել, ինչքան էլ որ ապրում է՝ գտնված է իր համար, մահվան գագափարից չի վախենում, միայն մտահոգված է իր ձևազարգերի ճակատագրով: Ավելի բան 35 տարի է աշխատել գրանց վրա, այնքան նյութ է գրի առել, ի՞նչ պիտի լինեն գրանք: Նա շրջում է խորհրդային Միության տարրեր բաղադրելու, բնակավայրերում և անդկություններ է նախարարում անցյալի այն ակնավոր հայերի մասին, որոնք ժամանակի բերումով մոռացության են ևնթարկվել, բայց միանգամայն արժանի են հիշատակվելու մեր պատմության ու մշակույթի մեջ:

— Դա շատ կարեւոր և շատ դժվար գործ է, — շարունակում է Մտրեն Չոմարյանը:

— Իսկ ավելի լավ է դու պատմես, թե ինչպես քո թոշակից վերցնում և այդ չգիտեմ ում համար պետրոսկան թղթերի մեքենագրության ևս հասկացնում: Մեր օրերում ո՞վ այդպիսի խնեմություններ կանի, որ իմ ամուսնին է անտե՛ս, — կիսազանգատ է անում Չոմարյանի կիներ: — Բայց ի՞նչ կարող եմ անել, զա էլ նրա տարերքն է: Ամեն մարդ յուրովի է խելքը թռցնում:

— Խնդրում եմ շնորհակալ իմ գործերին: Ավելի լավ կանես զու մեզ համար ուտելու մի բան պատրաստես, արգեն ժամը մեկն է:

— Հավաքածու նյութերը ա՛ա այտուց են, — շարունակում է պատմել ու ավելի աշուտմանալ Չոմարյանը: Իմ հետաքրքրությունը, տված հարակից հարցերը կարծես նրան ավելի են ռզևորում: Նա մոտենում է սենյակի մի կողմում դրված երկու պահարաններից մեկին, գրպանից զդուլը հանում է

բանակին ու բացում: Հասկանալի է, մարդը չի ցանկանում, որ Քեկուզ անհեղինակը իր տարիների աշխատանքին ձեռք տան, չէ՞ որ այստեղ ոչ իր ի հայրենն գրածներից բան չի հասկանում: Պահարանում արտակարգ խնամքով դասախոս-ված են համարակալված բազմաթիվ թղթապանակներ:

— Ահա սրանք են ուզում հանձնել Մատենադարանին ի պահպանություն: Ե՞թե Մոսկվայում դեռ մի քանի օր են պիտի մնաք, ես որոշ լրացումներ կանեմ:

Սուրեն Չոմարյանը մերթ հայերեն, մերթ ռուսերեն պատ-մում է իր մասին: Ես բնիկ թիֆլիսցի եմ, 73 տարեկան: Հայրը՝ Գևորգյանցի Արտաշես Չոմարյանը, արքայ է Թիֆ-լիսում, երաժիշտ է եղել, աշակերտ է երգահան Կարա-Մարգարյան, ժողովրդական երգչախմբեր է կազմակերպել ու համերգներ է տվել Ռուսաստանի հայաշատ քաղաքներում, անգամ՝ Բրանսո: Արտաշես Չոմարյանը մայրը կորցնելուց հետո ստիպված թողել է երաժշտությունը և դարձել է գրա-կանություն ուսուցիչ:

— Իսկ մայրս, նա շատ սյուտիական կին էր, — Սուրեն Չոմարյանի դայուկ գեմըը շտապում է, — նա ձեռնդոմ Շահազիզյան-Վամարական էր, պարտուկ էր Թիֆլիսի Օլգա Յեռցորովնայի համանուն առաջին իջական գիմնազիան և աշ-խատել Կովկասի հայկական տարբեր դպրոցներում որպես ուսուցիչ լեզվի ուսուցչուհի:

Սուրեն Չոմարյանը նահանական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի արական գիմնախալում, իսկ Հեղեմեմբերյան հե-ղափոխությունից հետո սովորել է աշխատանքային դպրո-ցում, միաժամանակ հաճախել է երաժշտական ուսումնա-րան, որտեղ ավարտել է Կարսենիկ Մեխրյանի դաշնամու-րային դասարանը: Սակայն Չոմարյանը երաժիշտ չի դար-ձել, ընայած անական պայմաններում կարողացել է 25 հո-գուց բազկացած սիմֆոնիկ երաժշտախումբ կազմակերպել և անգամ համերգներ տալ Թիֆլիսի արհեստակցական միու-թյանների ակումբում: Ս. Չոմարյանը 1930 թվականին, ավարտելով Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, դար-ձել է շինարար-ճարտարագետ, աշխատել է Օդեսայում ու Մոսկվայում: Հայրենական պատերազմի սուսչին տարիներ-

ին նա գտնվել է զործոց բանակում և, 1943 թ. վերադարձե-լով, ուղարկվել թիֆլուս: Հետո Չոմարյանը աշխատանք է անցնել ՄՍՄՄ գյուղատնտեսության մինիստրությունում Աշ-խատանքի բերումով նա հաճախ գործուղումների է զեացել Ուկրաինայի տարբեր քաղաքների կոմ, Մոդիլև, Կամենեց-Պոդոլսկ և այլուր, վարչու, որոնք ժամանակին եղել են հայ-կական խոշոր գաղթացյալներ: Այս ուղևորությունների ժա-մանակ էլ նա միտք է հղացել տեղեկություններ հավաքել վա-զուց ի վեր մոտացված այս անկանի հայ մարդկանց մասին, որոնք իրենց գործունեությամբ նշանակալի դեր են կատարել Ռուսաստանի ու Ահհաստանի հետարակական ու մշակութա-յին կյանքում: Իհարկե, սկզբնական շրջանում մեծ դժվարու-թյունների է հանդիպել, բայց չի ընկճվել, քնդահատակը՝ ժամանակի ընթացքում սիրահարվել է իր գործին և տարի-ներ ընթացքում կարողացել է 250 անվանի մարդկանց կյանքի ու գործունեության մասին հակապական նյութ հավա-քել ու վերականգնել նրանց կենսագրությունը:

— Այս նյութերը չկարծեք դյուրությամբ են հավա-քել, — շարունակում է իր պատմությունը Ս. Չոմարյանը, — պատերազմից հետո երկիրը բացարձակ էր, շատ քաղաքնե-րում ու բնակավայրերում հյուրանոցներ ու գիշերելու տար-րական պայմաններ չկային, հաճախ ստիպված էի եղել երկաթուղու կայարանների հետարանների վրա մեկ, փնտրե-րուժներ են կատարել արխիվներում, գրադարաններում, թերթի են տասնյակ ու տասնյակ պարբերականներ, փրձա-քել և գտել են այս կամ այն անվանի, բայց այժմ մոտաց-ված, շատ գործիչների գերեզմանները, լուսանկարիչ են գերեզմանաքարերը, բազմաթիվ նամակներ են ուղարկել տարբեր քաղաքների դիվանապետներին, հին, անվանի գե-րգաստանների ժառանգներին: Մեծ մասամբ, իհարկե, գրա-կան պատասխաններ են ստացել, բայց եղել են և անտաշ-բեր մարդիկ, որոնք վրդովվել են իրենց անզորքը փառա-քելու համար:

Ս. Չոմարյանը պատմում է, որ վերջին տարիներին իր առողջությունը խախտվել է, իսկ երբ բժշկիչները զոր-ծոցում կատարելու առաջարկ են արել, վերջնականա-

պև որշել է իր մոտ կուտակված նյութերը տրամադրել Մատենադարանին, որովհետև վատահ է, որ մեր պատմությամբ դրազվողները կարող են օգտվել դրանցից:

— Իմքատարար, այս բնութից ես շատ քիչ բան եմ հրատարակել. առանձին գործիչների կենսագրություններ լույս են տեսել տարբեր պարբերականներում, մի քանիսն էլ հրատարակվել են Հայկական հանրագիտարանում, Մոսկվայում լույս տեսնող «Երաժշտական հանրագիտարան»-ը և ուլիպան տեղեկություններ է վերցրել ինձինք որոշ հայ երաժիշտ-կատարողների մասին:

Մոսկվա գտնված օրերին մի քանի անգամ այցելեցի Սուրեն Չումարյանին: Ամեն անգամ նրան գտնում էի սեղանի մոտ նստած աշխատելիս և ամեն անգամ էլ ասում էր, որ լրացումներ է կատարում: Ի վերջո մայիսի 25-ին ես կարողացա 25 թղթապանակներում հավաքված նյութը ստանալ և նրան ուղարկելու համար հանձնել փոստային ժառանգություն:

Այդ օրը Սուրեն Չումարյանը ե՛ր ուրախ էր, ե՛ր տխուր. ուրախ էր, որովհետև իր տարիների աշխատանքը վատահնի ու պահածով անել էր փոխադրվում, տխուր էր, որովհետև բաժանվում էր իր սիրելիքով թղթերից, որոնց վրա դեռևս պետք է նոր հավիտյաններ կատարեր: Սակայն մենք պայմանավորվեցինք ցանկացած ժամանակ իրեն ուղարկել անհրաժեշտ նյութերի պատճենները:

Անցան մի քանի ամիսներ և Սուրեն Չումարյանը եկավ Երևան ևս մեզ իր գալստյան մասին տեղյակ չէր պահել: Զափազանց ուրախացա որչ ու առողջ տեսնելով նրան Մատենադարանում. պարզ է, մարդը, չնայած հիվանդ, ցանկացել էր իր սեփական աշխերով տեսնել, թե որտեղ և ինչպես են հանգրվանել իր հավաքած նյութերը: Ես շատ կայտառ էր ու տեսրով ավելի առողջ: Հիվանդությունը նահանջել էր:

— Երախտապարտ եմ Մատենադարանին: Զգիտեմ, հրք նորից պիտի հիվանդանոցների դռները թակեմ, բայց

առայած բավական ապաքինվել եմ: Իմ թղթապանակները լրացնելու համար առաջիկայում որքան կարողանամ նոր նյութեր կուտարկել:

ՊԱԿԱՍ ԱՐԺԻՔԱՎՈՐ ՉԵՆ ԵՍՍԵՎ ՀԱՍՏԻՊ ԳՐԻՆԸ

Մտեռն, 1982, մայիսի 5-

Մարտիկ Պրազո կենտրոնական լայնահուն պողոտայի վրա է գտնվում հայտց ս. Թարգմանչաց մայր եկեղեցին և նրան կից Մահալ-Մեհարո մշակութային տունը: Այստեղից էլ սկսվեց մեր ծանոթությունը Մարտիկ հայկական շրջանակների հետ:

Երբ տիկնոջ հետ դարպասից ներս մտանք, մեր ուշադրությունը գրավեց եկեղեցու բակում, մուտքից դեպի ձախ, կանաչների մեջ գտնվող փոքրիկ հուշարձանախումբը՝ վեր սլացող սրածայր սև սյուն, կողքին սպիտակ խաչքար, իսկ սրանց երկու կողմերում հայերեն ու ֆրանսերեն արձանագրություններ. խաչքարը՝ ի հիշատակ 1915 թ. ցեղասպանության զոհերի, իսկ հուշատունը՝ ի փառս ազատության և Ֆրանսիայի համար զոհված հայ զինվորականների ու մարտիկների:

Մի պահ դիտվեցի կանգնում ենք մեր ժողովրդի ամենաողբերգական լքը խորհրդանշող այս մանրակերտ կոթողների մոտ: Ինքնաբերաբար խոր թախիծ է իջնում մարդու հոգու վրա ի տես հայրենիքից հեռու, սակայն հոգեհարազատ այս միջավայրի, կարծես քո առաջ հանուն է Երևանի Միծեռնակաբերդի բարձունքների վրա վեր խոյացող Եզեռնի հուշարձանի համալիրը. աշխարհասփյուռ հայ մարդը երբեք չի կարող մոռանալ իր ժողովրդի դեմ գործված ահռելի ոճիրը:

Այս մտորումներով լուռ մայրում ենք դեպի բակի խորում գտնվող նորակառույց շենքը, որը պետք է մշակութային տունը լինել: Մոտենում ենք հայկական գեղեցիկ դարձառաջիկայով բունդակված ծանրախոտ դռանը, որ թևերակից քայ է ներս ենք մտնում: Ընդարձակ նախասրահում մի

խումբ կանայք սեզանի շուրջ նստած դրուցում են: Մեզ տեսնելուն պես նրանցից մեկը տարի է կանգնում և բարեկամական հանելիք փայտով մտռեկում է.

— Աս ի՛նչ անակնկալ: Բարի եկած եք: Ջիս կ'իշխե՞ք, ազգանունս Ստեփանյան է: Մատենադարանին մեջ հանդիպեցանք բանի մը տարի առաջ, ձեր բուզեկեն բարները բնյած էի: Գր խնդրեմ, ծանոթացեք, մեր երկօրյա դպրոցին ուսուցչուհիներն են:

— Զբբաշյան Անգա,— ներկայանում է խոշոր սև աչքերով, փոքր-ինչ թույն զննքով երիտասարդ մի տիկին:

— Շատ հանելի է: Եթե Զբբաշյան եք, ապա զարմանալի չէ, որ հայ մշակույթի աշխատավոր եք,— կես լարջ, կես կատակ խոսքս ուղղում եմ նրան:— Հայաստանում տները Միթիթար Զբբաշյան, հայտնի մաթեմատիկոս, մեր սկսադեմիայի իսկական անդամ, էդվարդ Զբբաշյան, գրասկանազոն, նույնպես ակադեմիկոս, Ստեփան Զբբաշյան, կոմպոզիտոր, ծանոթ եմ և փարիզաբնակ պրն. Կարպիս Զբբաշյանին, Մարտիկից տիկին էլիզ և Արծրուն Զբբաշյաններին, մեր Մատենադարանի լավ բարեկամներին:

— Անոնք բոլորն ալ մեր ազգակցներն են, էլիզ Զբբաշյանը մայրս է: Հայրս երկու տարի առաջ վախճանվեց,— պատասխանում է տիկին Անգան՝ արևմտահայերենից անցնելով արևելահայերենին: Հետազայում ես նկատեցի, որ շատ ֆրանսահայեր մեզ հետ խոսելիս աշխատում են արևելահայերենով արտահայտվել, մենք ևս հաճախ, միբազայրի ազգեցություն անի, մերթ ընդ մերթ անցնում էինք արևմտահայերենին:

— Միտակյան Անի,— ներկայանում է փոքրամարմին, համեստ արտաքինով ու պահվածքով մի այլ տիկին:

— Սպասեցեք,— անմիջապես ընդհատում եմ տիկնոջը: Ասացիք Միտակյան: Դուք Անդրի Միտակյան անունով մեկին ճանաչում եք Մարսելում,— հիշելով «Ջևուզդերի հասցեներին» իմ հուշատետրում նշված անունը, հետաքրքրությամբ դիմում եմ տիկին Անիին:

— Դուք իմ ամուսինին ուրի՛նք կը ճաննար,— զարմացած ու շփոթված հարցիս հարցով պատասխանում է նա:

Տիկին Անի Միտակյանի ամուսնուն ևս չի ճանաչում, բայց տարները առաջ Հայաստանի քանդությաների լավ բարեկամ, փարիզաբնակ, ներկայումս հանգուցյալ, խաչիկ Դավթաթյանը մեզ տեղեկացրել էր Անդրի Միտակյանի մոտ պահվող ձևազգրի մասին: Տիկին Անին հաստատեց Դավթաթյանի այլած տեղեկությունը:

— Այո՞, այո՞: Գրչազիր մը ունինք: Մեր ընտանիքի սեփականությունն է: Մեր ընտանիքը վահան Թերկյանի շատավրդներն է:

Տիկին Միտակյանի հետ սկսած մեր զրույցն ընդհատեց ներկաների հետ մեր ծանոթացումը, իսկ նրանք, մեզ թողած, սկսեցին տիկին Անիի վրա հարցեր տեղալ:

— Մշակե՛ս, Անի՞, դուն հին գրչազիր ունիս,— հարցնում է ներկաներից մեկը:

— Մշակ՞ւ բովերիզ պահած եք,— ասում է մի երկրորդը,— չե՞ք վախնար, որ բան մը կըրնա պատահիլ: Վենետիկի Միթիթարյան հայերեմ վանքին հրդեհը, բանի մը տարի առաջ, մոռցած է՞ք, որքան հազվայուտ գրբեր այրեցան:

— Հայերեն հին մատյանները Հայաստան պիտի ուղարկելը Հանգուցյալ հայրս իր բարեկամների հետ մի ձեռագիրք էնք բերեց անօրգում և Երևան ուղարկեց: Դու ևս այդպես պիտի անես,— ավելացնում է տիկին Սեդա Զբբաշյանը:

— Օգտվե պրն. Զուգասայանին ներկայութենեն, նվիրե՛ն ձեռագիրք մեր Մատենադարանին,— տիրոջ իրավունքով հորգորում է տիկին Ստեփանյանը:

— Ես անձամբ տեսած եմ, թե Երևանին մեջ ինչպիսի խնամքով կը պահվին ու կուսումնասիրվին այդ գանձերը: Մեղք է, մեղք է, աս օտար երկրին մեջ ատոնք շպիտի մեան, որ մը պիտի կորսվին:

Տիկին Միտակյանը անակնկալի եկած մերթ դառնում էր մեկին, մերթ լսում մյուսին, հետո կարծես արժերտանքով նայում մեզ՝ օտարականներին, կարծես ասելով, թե՛ դուք որ տեղից հայտնվեցիք ու ինձ կրակի մեջ զցնեցի: Ես ևս անհարձար վիճակի մեջ էի, չի կարծում, որ իմ մի հարցը այսպիսի արձագանք պիտի ունենար, բայց մյուս կողմից ուրախությունից սիրտս խայտում էր. դեռ մարդկանց հետ

մի կարգին շահութացած, քնկնի եւ ձեռագրի Հետքի վրա է զեռ այսքան էլ կամավոր դաշնակիցներ ունեւ, այն զեղբրում, երբ մատչանք Մատենադարանին նմիրելու մասին ք մի ակնարկ չէի արել: Ստեղծված վիճակից Անիրին դուրս բերելու համար խնդրում եմ, եթէ նարավոր է մտապահ օրերում ձեռագիրը ինձ ցույց տայ, որից հետո իրենք ամուսինները կը վճռեն դրա ձեպատագիրը:

— Կրնաք մեր սրահին մէջ հանդիպել, ամենեւեւ հարմար վայրն է:— բարյացակամորեն առաջարկում է մեզ մտանցած և մեր խոսակցութեանը ունկնդիր մի կրիտատար ճշգրտական, որին ներկայացնում են Գարեգին վարդապետ Պերճյան:

— Բուն,— Ֆրանսերենով հավանութուն է տալիս տիրին Միտակյանը:— Յելեֆոնիս թիվը առեք, իրիկունք կրնանք մամարովիլ:

Ձեռագրի շուրջ սկսված խոսակցութիւնը համարելով ավարտված, մի տարեց տիրին վանկու շեշտված առողանութեամբ, բայց մարտը արեւելահայերենով, առաջարկում է բարձրանալ վերի հարկ:

— Այսօր չորեքշաբթի է, մեր երեխաները դասն են: Կիրակի, ինչպես նաև չորեքշաբթի օրերը, երբ դադիպցիք դասեր շունեն, մենք հայ երեխաներին, կտրելով խաղից ու զրկելով հանգստից, հավաքում ենք այստեղ փորը-ինչ հայերեն գիր ու գրականութիւն սովորեցնելու համար: Ուսանցումը սպասում է մեզ: Ոչ բոլոր ծնողներն են կարողանում ապահովել իրենց զավակների ներկատութիւնը մեր դպրոցում:

Բարձրանում ենք երկրորդ հարկ: Լուսավոր մեծ դահլիճ կռվում է Արծրուն Զբրաշչան օրահ: Երեխաները ոտքն են կանգնում: Նրանցից մի քանիսը ոտանավորներն են արտասանում: Ուսուցչուհիները հպարտութեամբ ու երջանիկ հայացքով հետևում են աշակերտների արտասանութեանը: Երեխաները այնպիսի ոգևորութեամբ, այնպիսի ջերմ հայրենասիրութեամբ ու հուզմունքով են արտասանում, որ ինքնաբերաբար դու ևս հուզվում ևս, կարծես նրանք զգում են իրենց մայրիկների վրա կարված վտանգը, չէ՞ որ ամբողջ օրը ֆրանս-

տական միջավայրում են, ամբողջ օրը ֆրանստական հեռուստացույցի առջև նստած, սեզամ ծնողներն էլ լավ հայերեն լզիտեն:

— Քսաներկու թվականից մինչև այսօր,— պատմում է վանեցի ուսուցչուհին, տիրին Գյուլբայանը:— սրանք հայերեն եմ սովորեցնում, բայց օրը օրին զգվարանում է մեր գործը, ծնողներն էլ մեզ չեն կարողանում օգնել, հաճախ նրանք իսկ հայերեն դժվարութեամբ են արտասանւում, ուր մենաց, թե երեխաները խոսեն: Սակայն, ինչպես տեսնում եք, մենք չենք հուսահատւում: Հայերենիքի գոյութեան ոգևորում է մեզ: Մենք հայրենիքի օգնութեան կարիք շատ ունենք, պակասում են մասնագիտական գրականութիւնը, դասագրքերը:

Չեսապա օրերին, երբ գտնվում էինք Փարիզում, Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր, հայալեռ մահ-Պիլիս Մահեն մեզ հայտնեց, որ ֆրանսիական ներկա կառավարութիւնը, քնդառայելով ֆրանսահայերի բազմաթիվ զինմաններին, ծրագրում է 1983 թվականից պետական դպրոցներում սովորող հայ աշակերտների համար հայոց լեզվի լրացացիչ դասեր մացնել: Երբուր ծախսերը հոգալու է կառավարութիւնը: Այս դպրոցների հայերեն ուսուցման ծրագրերը պետք է կազմի ինքը պրոֆ. Մահեն: Խհարկն, ինչպես լավ գիտեցնում են տեղացի հայերն և հարգելի պրոֆեսորը, այս ծրագիրը իրականացնելու համար մեծ դժվարութիւններ ու խոշորագոտներ կան. առաջինը բարձրորակ ուսուցիչների պակասն է: Տվյալ զեպքում կարևորը այն է, որ արզեն որոշման նախագիծը պարտատ է:

Այդ օրը մշակութային տանը ծանոթացանք նաև ՕՄահակ-Մեսրոպ» երգչախմբի ղեկավար խաչիկ Յըմազյանին: Երբ մայիսի 7-ին երեկոյան ներկա եղանք երգչախմբի փորձին և լսեցինք հարյուր հոգուց ավելի մարդկանցից բազկացած երգչախմբի կատարումները, համոզվեցինք, թե ինչպես սիրուքի զգվարին պայմաններում յուրաքանչյուր մշակութային օղակ գերմարդկային ձեզերով իր նպատակներում հայապահպանման հայրենամոլեր գործին: Յըմազյանի խմբի մեջ ընդգրկված են կրիտատար ու տարեց շատ մարտնչաւայեր: Այստեղ մենք ծանոթացանք մի ողջ քնտա-

ների՝ հայր, մայր, որդիներ, որոնք միահամուռ միշտ մասնակցում են ներշնչման արշավանքներին, տեսնելու մայրենին կորցնող երիտասարդ կանանց, որ հայ երգով նորից վերականգնում են իրենց ծնող ժողովրդի գիրքը, այստեղ տեսանք նաև Հայաստանից արտագաղթած մի բանի ներխուսաարդներին, որոնք, իրենց իսկ խոստովանությամբ, հայրենիքի, հայ երգի ու խոսքի նկատմամբ ունեցած կարոտն ու ծարավը ցանկանում են մեղմել Յըմազյանի հայրենաշունչ երգչախմբի մթնոլորտում:

Խաչիկ Յըմազյանը եկել է Պուլսից և իր երիտասարդական ետանդով, իր շքեղ հմալքով ու նվիրումով կարողանում է երգչախմբի մեջ ներգրավել այս տարածունից հայտորդիներին, որոնք հայրենիքի շունչը կենդանի են պահում հեռավոր արևելքում: Խաչիկ Յըմազյանը նաև բազմաբողջմանի դարգացած երաժշտագետ է, նա համախոհանդես է գալիս սփյուռքահայ մամուլում: Ինչպես մեզ ասացին, նա նաև լավ ամսուճեթող է և հայ գրականությանը նվիրված երեկոները զարգարում է մեր հին ու նոր բանաստեղծների ստանալորդների արտասանությամբ:

«Սահակ-Մեսրոպ» երգչախմբի հովանավորն ու նախագահն է Արշավադուրյան անունով մարտիակահայ արվեստաներ մի անձնավորություն, որը վերջին տարիներին ասարթըր օտիթներով հայկական մշակութային զանազան ձևերակներ է կազմակերպում: Պարոն Արշավադուրյանը հանդիպել է Մարտիկյանի հետ Վարսեղյանի հովանավորումը օրհրդի: Համակերպի մպիտով, համեստ ու ցործույա մարգու սպավորություն էր թողնում: Ես մեկ ծանոթացրեց 1951 թվականին մի խումբ մարտելցիների համարձեռնությամբ կազմակերպված «Արամ» նախաձեռնության հիմնարկության» նպատակներին ու ծրագրերին: Մեծ կոմպոզիտորի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով այս հիմնարկության միջոցներով պետք է կազմակերպվեն համարձեռնություններ ու երաժշտական փաստառներ, որոնք նկատուաները պետք է հատկացվեն երաժշտական բացառիկ ընդունակություններ ունեցող հայ երիտասարդներին ուսման նպատակներին, ինչպես նաև մրցույթներում առաջնություն շահած երգիչներին ու երաժիշտ կատարողներին ծայրասիականի-

ցի պատրաստմանը, որոնց վրա պետք է լինի «Գրան պրի» Արամ Խաչատուրյանի մակագրությունը: Այս մրցույթներին համար արդեն իսկ համապատասխան ժյուրի է նշանակված 10 անվանի կրթիչների ու երաժշտագետների մասնակցությամբ, դրանց թվում նաև Հայաստանի կոմպոզիտորների միության նախագահ Էդվարդ Միրզոյանի և Հայաստանի պետական ակադեմիական երգչախմբի ղեկավար Հովհաննես Չեքերյանը: Պրն. Արշավադուրյանը մեզ ծանոթացրեց տառադիվա հունիսի 4-ին Մարտիկյան կազմակերպվելիք համերգի ծրագրին, որի շնորհ պարզաբերը արդեն սպաղրված էին և տուններն էլ սպաղրված:

Մայիսի 6-ին նորից մշակութային տանն ենք: Տիկին Աննի Միտակյանը գալիս է նշանակված ժամին, ձևերին խնամքով փաթեթավորված վարդիկ մի ծրար: Մարտիկյանը առաջնորդ Հակոբ Լալ. Վարսեղյանը և Գարեգին վարդապետը նույնպես ներկա են: Բացում եմ ծրարը, թերթում եմ, ներկաները հետևում են ինձ: Չեռագիրը իր բովանդակությամբ նորություն չի ներկայացնում, սպորտական ժամագրերը էլ, ավելին մատչանի մասերակները ինչ-որ բարբարոս ձևեր փչացրել է: 300 թերթից բազկացած ձևագրերը ընդգրկանակված է ողբերկ թղթի վրա, կապը կաշույն տախտակ է, գրված է հավանաբար 16-րդ դարում:

Հակոբ արարավոր, որ անտեսյակ էր Միտակյանների մոտ օգնվող այս մատչանին, էր ես թերթում էի այն, հանգաբա ու բանիմացորեն ներկաներին բացատրում էր հայկական հին գրչապիղի կարեւորությունը և տիկին Աննին խորհուրդ էր տալիս ձևագրեր նվիրել Մասնագրասինին, իր հերթին: Գարեգին վարդապետը ևս հորդորում էր ձևագրերը տանը շլպահել: Ես նշումներ էի անում և մի ակնհայտ էլ հետևիլում էի ասարվող խոսակցությանը: Գարեղը սովյալ դիտում այս ձևագրերը տանալը չէր, այլ այն, որ ամենուրեք ևս տեսնում էի մեր մշակույթի մասունքներին փրկության նախանձախնդրներին, հանդիպում էի մեր գրծի համաժողովրդական դասնալու գեղեցիկ արտահայտություններին: Գարեգին վարդապետը, իր հորդորները կարգադրեց հետևյալ կերպ.

— Մենք բոլորս պիտի գիտակցենք, որ մեր ձեռնադրենք-
րուն մեզ անթելզված հայ մշակութի պիտի վերակենդանաց-
նել, որ կը նշանակի փրկել հայր իր ամբողջական իմաստով
և կերտել հայրենիքը իր հարապատ ոգիով:

Երբ Հակոբ Խաչիկոպոսի ներկայութիւնը խոր եղավ մեր
չբազայութեան հետագա ծրագրերի մասին և ասացինք, որ
պիտի զնանք Անթիպ, Երջաց ու Կանն, այնտեղից էլ Մենտոն-
կալոս, նա մայրտով ասաց.

— Հարկավ, թե որ նորբողայնի Հայաստանն էր, պիտի
այցելէք այդ վայրերը: Ես կզարմանամ հայաստանցիներուն
բազմակողմանի գիտելիքներուն վրա: Անցյալ տարի Հա-
յաստանն տիկին մը եկած էր Մարտիրոս, ըսով, թէ Անթիպ
պիտի երթա, հանցոցի՝ ո՛վ ոմնի հոն, ըսով՝ ոչ ոք, միայն
կողեր Պիկիասոյնն տուն թաղարանը տեսնալ Ուրկն՝ զի-
տե՛ր այդ արվեստագետին կենսագրութիւնը: Ինքք օտար լե-
զուներու դասատու էր Երևանի դպրոցներուն մեկուն մէջ:
Մեկ ուրիշ պատմութիւն ալ ընեմ.— Եվ Հակոբ Խաչիկոպոսը
պատմեց, թէ ինչպէս Երևանում գտնված օրերին, տաքսի է
նստում ինչ-որ տեղ գնալու համար, մերենայի ոսպորներու
մէջը Քեթիկոնի սիմֆոնիաներից մեկն է հարորդիկս յիման
Վարդաբ անցատում է աստի՛ն: Սրբազանը, որ շատ էր սե-
րուն Քեթիկոնի երաժշտութիւնը, մտածում է, որ վարորդը,
հավանաբար, դասական երաժշտութիւն չի պարծում: Նա
զանտում է վարորդին.

— Ինչո՞ւ գոռեցիր, մանչւ, չհավնեցա՞ք, Քեթիկոնի
մյուզիքն է:

— Գիտեմ: Ես այդ սիմֆոնիան գերողատում եմ լսել
Հայցոցիի սիմֆոնիկ օրկեստրի կատարմամբ:

— Քար կարեցա,— պատմում է Հակոբ սրբազանը,—
ինչպէ՛ս, բավական չէ գիտն Քեթիկոնի ո՛վ բլլալը, գիտն
նաև թէ ո՞ր օրքեստրան ինչպէ՛ս կը նվագել: Միտրիս մեզ ըսի,
ապրիս մանչւ, որ վարորդ բլլալով լավ երաժշտութիւն ալ
գիտեմ: Երբ թի՛ւ մը խոռեցա հետը, այնքան զարդացած մեկը
զտա գինք, որ մինչև օրս ալ կը հիանամ հայաստանցի այդ
վարորդով: Հիմա ալ տիկին Զուգազույանը է վերստինսանն-

րուն մասին կիսուի և կուզի Թենուարին տուն-թաղարանը
այցելել Քան-Սյուր-Մերիս մէջ: Այ չեմ զարմանար:

Ծրք ավարտեցի ձեռագրի նկարագրութիւնը, տիկին Սի-
սակյանը ներկաներից ներողութիւն խնդրեց, որ սալսմ մի
կարող երանց խորհորդներն ու թելադրանքը ի կատար ածել:
Թերևս առաջիկայում առիթ ներկայանա և ինք կամ ամու-
սինը զնան հայրենիք և ձեռագիրը անձամբ նվիրեն Մատե-
նադարանին:

— Հոգ չէ,— լսելով տիկին Սիսակյանի վճիռը, խոսքը
ինձ է ուղղում Գարեգին վարդապետը:— Հնաստիպ քանի մը
գիրբերով կը փոխարինենք այդ մատյանը, բնականաբար,
ինչպէս ըսիք, ժամագրբեր շատ ունիք ձեր գանձատուն մէջ:
Եթէ կը հաճիք բանի մը վարկիկան ինձի տրամադրել:— Եվ նա
մեզ անաշնորհում է ի կրթականից, որ ին էր գրքերով, թեր-
թերով, հանդիսներով, հայաստանեան հուշանվիրներով, մի
ամբողջ պատ ծածկված էր ռուսական տվետական հարա-
գիտարանիս տարրեր հատորներով:

— Հուշանվիրներն անցյալ տարի Հայաստանն եմ բե-
րած,— նկատելով իմ զննող հայացքը, բացատրում է Գարե-
գին վարդապետը:— Սքանչելի և անմոռանալի օրեր անցուցի
հայրենիքի մէջ: Հանրախոսարանները նոր ստացված են և
բաժանորդներուն պիտի առարկին: Մեծ ու հայրենակներ
զարծ կրենք զուք հայաստանցիները: Իսկ հիմա կինզրեմ այս
հասարակները ընդունել որպիս իմ համեստ լուծան Մատենա-
դարանին:

Ուշագրութիւնը թերթում եմ լավ կազմված ու անմնաս
պահականով գրելը: Առաջինը 1734 թվականին Կ. Պոլսում
տպագրված Գեորգ Միլեյիմ Օզլու «Գիրք վիճարանութեանն»
է, կրկնորդը 1763 թ. նույնպէս Կ. Պոլսում տպագրված Գրի-
գոր Նարեկացու «Ողբերգութեան մատյան», հարորդ կրկնորդը
1822—23 թթ. են տպագրված, Ապաթանգերոսի «Պատմու-
թիւն» և Ա. Նարեկյանի «Պատմութիւն նահատակութեան
սրբոց Վարդանանց: Ինչպէս հետագայում, սուն վերջադա-
նալուց հետո, պարզելիք, Նարեկացու վերստինյալ հրատար-

կույթունից նրանում միայն երկու օրինակ ունենք, իսկ նարինյանի գիրքը, հավանաբար, եզակի օրինակ է:

— Բհարկն, մեզ համար պակաս կարևոր չեն նաև հայերեն հնատիպ հրատարակությունները: Հեանաբար մեր Մատենադարանում շնորհակալությամբ պիտի ընդունեն ձեր նվերը,— երբեք պահում եմ և երախտագրությամբ սեղմում մեր բարեկամի ձեռքը:

ՊԲՈՅՆԱՐԻ ԵՎԵՐԸ

Փարիզ, 1982, մայիսի 14

Այլիքի քան վիշտասանակակ է, որ արծաթահեր, փոքրամարմին այս կինը բալլում է բյուրանգագիտության ու հայագիտության անդամաներով: Չափազանց բաժ լինելի, էթն աօններ, որ միջնադարյան հայ արվեստի, հատկապես մանրանկարչության ուսումնասիրության բնագավառում ամենամեծ ավանդը մինչև օրս պատկանում է այս ներհոն արվեստագետին՝ պրոֆ. Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանին:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի օրերին էր, որ նրա ընտանիքը հեռացավ կոստանդնուպոլիսից: Երկու տարի Քնեի համալսարանի գրականության ֆակուլտետում սովորելուց հետո Ս. Տեր-Ներսիսյանը փոխադրվում է Փարիզի Սորբոնի համալսարան, որտեղ շարունակում է ավարտում է իր ուսումնասիրությունը, իսկ հետագայում դառնում է և այդ նույն համալսարանի վաստակաշատ ու անվանի դասախոսներից մեկը: Նա եղել է նաև Վեյսլյի բոլեյի (ԱՄՆ) արվեստի բաժնի և Ֆարնսթրոմ Բանգարանի տեսուչը: Հետագայում դասախոսել է Հարվարդի համալսարանում (ԱՄՆ), որտեղ և 1963 թ. ստացել է վաստակավոր պրոֆեսորի պատվավոր կոչում: Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, նկատելով ունենալով անխոնջ գիտնականի մեծ վաստակը արվեստագիտության բնագավառում, 1965 թ. նրան ընտրել է ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ:

Բեկում է եղել Ս. Տեր-Ներսիսյանի գրքերը. նրա կոթողային մենագրությունները, եվրոպական ու ամերիկյան գիտական պարբերականներում հրատարակած բազմաթիվ հոդվածները մեծ հեղինակություն են բերել բաղձաժատակ գիտնականին, արժանացրել նրան մի շարք գիտական մրցանակներ: Նրա վերջին մեծածավալ աշխատությունը՝ «Հայ արվեստը ակունքներից մինչև 17-րդ դարը», որ լույս է տեսել անդլերեն ու ֆրանսերեն, հայ միջնադարյան արվեստի պատմությանը նվիրված փառահեղ մի հուշարձան է:

Փարիզ հասնելուն պես զանգահարեցի հարգելի պրոֆեսորին և արկենոս՝ Վեներայի հետ մեր առաջին այցելությունը կատարեցին: Ընկնելի էր հանդիպել և բազառողք տեսնել մատենագրանցիներիս վաղձի բարեկամին և լսել նրա մտորումներն ու բանիմաց խորհուրդները հայ մանրանկարչության հետագա ուսումնասիրությունների զարգացման մասին: Մեծանուն գիտնականը երիտասարդական ավյունով շարունակում է իր գիտական հետազոտությունները: Նա ի մտուտ հետևում է Հայաստանում հայ մոլորվրդի պատմության, մատենագրության, մասնավորաբար արվեստի պատմության բնագավառում ստարվող աշխատանքներին, ոգևորվում է դրանցով, ցավում է, որ ինքը տարիքի առաջացյալն պատճառով չի կարողանում գալ Հայաստան, բայց նա ապրելով Փարիզում, զգում է, որ շեղում է հայրենի երկրի զոյությունը. նրանից եկող բարի լուրերով: Երբ նա խոսում էր մեր հայ գեղաների նոր աշխատանքների մասին խանդավաճվում էր և նրա գեղեցիկ, սև, խոսուն աչքերը իմաստերին փայտատվում էին:

— Ստացած եմ Մատենադարանի աշխատակցուհի տիկին Ատողիկ Գևորգյանի «Հայկական գիմանկար» ալբոմը, — օղևորված պատմում է նա, — կը շնորհավորեմ զինքը, շահեկան գրք մըն է: Արդեն իրենի ալ գրած եմ: Ինչի համար ալ նորություններ կան եղեր— Այնուհետև պրոֆեսորը անգրագոսում է իր աշխատանքներին, ցավով նշելով, որ բոլոր ծանր հիվանդությունը խանցարում է օր առաջ ավարտելու կիլիկյան հայ մանրանկարչության զարթոյն նվիրված ուսումնասիրությունը: Մի քանի տարի առաջ պատրաստել է

Նոր Զուգայի Ս. Աննաբարիկէ վանքի հայրեն ձևագրերի մանրանկարների պարմի ներածությունը, բայց գործի տպագրությունը կանգ է առել Մերձավոր Արևելքի բազմաթիվան խառնակ ու անկայուն պայմանների հետևանքով:

Մատենադարանի անօրին պրոֆ. Լ. Խաչիկյանը, իր անժամանակ մահից մի քանի ամիս առաջ, Ս. Տեր-Ներսիսյանին խնդրել էր հասուկ մենագրություն պատրաստել նվիրված 13-րդ դարի հայ մեծանուն մանրանկարի Քորոս Ռոսլինի ստեղծագործությանը, որը պետք է հրատարակվեր մեզ մոտ Հայաստանում: Հարգելի պրոֆեսորը շատ եր ցավում, որ ժամանակին այս աշխատանքը ևս իր կարողացել կատարել և կհաստ է մնացել: Ուրի մեջ համարելով տրված հանձնարարությունը, Մատենադարանի անօրինության անունից խնդրում ենք նրան, ի՞նչ նախաժող է, առաջին հերթին պատրաստել ուսուցիչայն մի գործընթացնող համառոտ առաջարկումով և փանոթագրություններով, որից հետո նոր անդրազանալ մենագրությունը: Ելքը գտնված էր պրոֆեսորը ոգևորվում է այս առաջարկությամբ և տալիս է իր համաձայնությունը: Այն ևս զեզո՜չ ենք, որ ն՛՛սան խառնումներով պիտի վերագանանք Սրեան:

Մեր դրույցի ժամանակ Ս. Տեր-Ներսիսյանի մոտ եկավ Քրանսիացի երիտասարդ հայագետ Ժան-Պիլոն Մահեն, Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսորը, որ միաժամանակ «Ռեյուզեզ էտյուդ արմենիկ» հայագիտական տարեգրքի խմբագիրն է: Այս պարբերականը 1921 թ. մի խումբ ֆրանսիացի հայագետների հետ միասին հիմնադրել և մինչև 1933 թ. հրատարակել է անվանի լեզվաբան Անտուան Մեյլեն: 1964 թվականից վերականգնվել է «Ռեյուզեզ» հրատարակությունը հայտնի հեղեվրոպարան էմիլ Բենվիկիստի ընդհանուր զեկալարությունը և Հայի Պերպերյանի խմբագրությունը: Ներկայումս տարեգրքի գիտական զեկալարան Սիրբուրի Տեր-Ներսիսյանն է: Ժան-Պիլոն Մահեն այսօր եկել էր պրոֆեսորի հետ քննարկելու «Ռեյուզեզ» առաջիկա հատորի հետ կապված խնդիրները: Ժ.-Պ. Մահեն Մատենադարանի լավ բարեկամներից է, նա նրկու տարի ֆրանսիկան է դասախոսել Սրեանի պիտական համալսարանում և միաժամանակ պարագիլ է

Մատենադարանում՝ ուսումնասիրելով մեր հին ձևագրերը: Նա բանիցս եղել է Հայաստանում, մասնակցել մի քանի հայագիտական կոնֆերանսների ու սիմպոզիումների:

Մինչ երկու հայագետները կից սենյակում գրազված էին իրենց տարեգրքի հոգևորով, ևս ու կինս սկսեցինք ծանոթանալ պրոֆ. Տեր-Ներսիսյանի բնորոնարանը գարգարող զեկանկարական կազմակերին, պատերից կախված և սեղանների վրա զրկված հայրնապակի սալիկներին, սակեղագործ հին փոստքներին ու ծածկոցներին, հարուստ ու ճոխ, արտակարգ խնամքով գաւալորված գրադարանին:

— Այս նկարները բույր և վրձնած,— բնորոնարան վերագտնալով և ստանկելով, որ մենք ուշադրությամբ դիտում ենք պատերի կազմվերը, ասում է պրոֆ. Տեր-Ներսիսյանը: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ բույրը, մինչև հիվանդանալը, զրազվել է նաև լուսանկարությունը և իրեն շատ է օգնել հատկապես Նրոտազանի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի և Դուբլինի Չեսթեր Բիթիի զրադարանի հայրեն ձևագրերի մանրանկարների գրամալոր սլաշները պատրաստելու գործում: Իսկ հայրնապակի սալիկները, ինչպես ևս կա՛հել էր, կուտեմին (Փշոթահիլայ) միջնադարյան հայ վարպետների աշխատանքներից էին: Նման սալիկներ տարիներ առաջ, 1971 թ. տեսել էր Նյու Յորքում Հարություն Հազարյանի մոտ, որի կուտեմական հայրնապակիս իրերի հավաքածու, բոտ մասնակցուների, ամենամեծն էր աշխարհում: Ս. Տեր-Ներսիսյանը պատմում էր, որ նման սալիկներով մինչև այսօր էլ զրազրված են Նրոտազանի Ս. Հարության տանքը, Կոստանդնուպոլիսի զեկու կանգուն հարց որոշ կեկեզցիները, ինչպես նաև հարյուրավոր օսմանյան մզկիթներ:

— Կը հետաքրքրվիր, թե մեր զերգաստանեն մասունքներ մնացած է՞ն,— շարունակում է իր գրույցը հարգելի արվեստագետը,— պիտի բսեմ շատ աննշան, գրեթե ոչինչ: Ազալի մայրիկես իրեն հուշ-արքոմբ պահած ևմ Պոլիս մեր տունը հայ մտալորուկանուրեկան կեզրոն մըն էր, շատեր կու

գային մեղի: Մայրս, ժամանակին ընդունված կարգով, ալքամ մ'աներ, ուր իրենց ջերմ խոսքը, իրենց բարի մտղթանքները կը թողնին մեր հայրերն: Հիմի այ որոշ ընտանեկաններ նման այրումներ կը պահեն: — Պրոֆեսորը գրասենյակում արևմտահայ գրողներին ու հասարակական գործիչներին ծանոթանանելի՜ Միսյի, Հ. Ասատուր, Դուրյան և էլի ուրիշ անուններ: Այստեղ կան սրտաբույժ խոսքեր՝ լափածո և արձակ մտաբույժներ, ցանկություններ ու երազանքներ, հայրենասիրական զեղումներ. Քանկարժեք վավերագիր մեր դարի առաջին տասնամյակի պոլսահայ մտավորական կյանքի: Որքան լավ կլինիր, որ այս այրումը հանգրվաներ Հայաստանում, Յդիշն Չարինցի անվան գրականություն և արվեստի թանգարանում: Իմ ցանկությունը չեմ թաքցնում պրոֆեսորից: Չուրբանյուրը մաքրու համար շատ դժվար է բաժանվել հայրենական տան վերջին մասունքներից, բայց գիտնականին հասկանալի է իմ մեանդամայն իրավացի խնդրանքը, չե՞ որ այդ մասունքը մեր մշակութի մի թևկարն է, նա խոստանում է անսցիկություն ուղարկել այդ այրումի լուսավորամեծեր:

— Մորեղորմես, Պրոս երբեմնի պատրիարք Մադաչիա Օրմանյանեն մեացած նամակներն ու այլևայլ նյութերը ժամանակին հանձնած ենք Փարիզի նուպարյան մատենադարանին, միայն հարյուրամյա հնություն ունեցող ևս լուսանկարը զուրգուրանքով կը պահեմ: Կեղրոնին նստած երիտասարդ հոգեորականը մորեղարյա է իր ողջ փերզատանով շրջապատված:

Այնուհետև հարգելի պրոֆեսորը մանրիկ քայլերով մի քանի անգամ դուրս ու ներս է անում, միշտնցբուն հանձնարարություններ է անում իր հիվանդ բրուր խնամող զմության բրուր, որը այսօր հատկապես հրավիրվել էր, որպեսչի պրոֆեսորը կարողանա մեզ հետ ազատ ու հանգիստ հանդիպում ունենա:

Միրաբիի Տեր-Ներսիսյանը շատ հաճելի դրուցակից է. նա խոսում է արտաբար զեղեցիկ ու մաքուր արևմտահայերենով՝ Ե հեշունը թեթևակի զ արտասանելով: Ժամերով

կարելի էր ունկնդրել նրան, բայց մեր սիրելի հայրենակալին չողնեցնելու և աշխատանքներից չիտրելու համար թույլատրություն ենք ինչպես հրաժեշտ տալ: Բայց նա զնաև որոշ կարեւոր խնդիրների շուրջ մեկ ասելիքներ ունի: Երբ արդեն պատրաստվում էինք վեր կենալ, նա սեղանի վրայից մի փաթեթ է վերցնում և մեկնում է ինձ.

— Մորեղորմես մեացած վերջին, ինձի համար Քանկագին, նշխար մըն է: Երբ իմացա Փարիզ եկած էք, խորհեցա, որ հասած է ժամանակը ասիկա Հայաստան ուղարկելու:— Պրոֆեսորը շափազանց հուզված էր, աչքերը խոնավացել էին: Բացում եմ փաթեթը. ձեռագիր է, Ավետարան, խունացած, շատ հին ձեռագիր: Ափ ի բերան եմ մեացել, չգիտեմ ինչ ասել: մոռեկում և ընթերցան գրկում եմ պրոֆեսորի փոքրիկ, փխրուն մարմինը: Հետո սկսում եմ թերթիկ մատյանը, որ պատրաստված է շատ նուրբ մազաղաթից, հնազարան տվյալները 13 կամ 14-րդ դար են թելադրում:

— Հիշատակարանը ցածր կը պակսի, դուր մի փոտրք՝ ձեռագրի վերջին թերթեր ինկած են, հոգ չի: Մորեղարյա այս գրագիրը Հայկա եղած տարիներուն է ձեռք բերած, վրան այ իր կնիքն է դրած, ուշադրություն ըրեք՝ «Մ. Օ.»՝ Մադաչիա Օրմանյան: Պիտի խնդրեմ ձեռագիրն պահել անոր հիշատակին:

«ԱՆԻՅԱՆԸ ԳՐԱԳԵՏՈՒ ԿԱՄԲԵ ԱՎ ԱԴ ԵՂԱՄ Է»

Փորթ. 1982, մայիսի 23

Երբ 1976 թ. փարիզարնակ Հակոբ-Գրիգորը այցելեց Երևան, նրա անունը արդեն ծանոթ էր մեզ. մինչ այդ նա մի քանի արտատառ մատյաններ էր նվիր ուղարկել Աստենադարանին, իսկ այս այցելությունը նա նշանավորից արարատա այլ ձեռագրերի նվիրարկումով: Մատենադարանի լավագույն քարեկամ, վերջերս հանգուցյալ, նյութորբանակ Հարություն Հաղարյանի բրուր որդին է Հակոբ-Գրիգորը: Հաղարյանի կողմից Մատենադարանին նվիրարկված շուրջ

300 արարեան, պարսկերէն և թուրքերէն ձեռագրերի հիմնական մասը Հակոբ-Գրիգորն է հայթայթել իր թնուան. 30-ական թվականներին նա դարձաւ համբաւէ և Հարավստալիայում և Բալկաններում: Ընտեարար հասկանալի է թե ինչու Փարիզ գտնվելու օրերին նա պետք է անպայման հարգանքի այց տայի մեր բարեկամին:

Յրանահայ անվանի մտավորականներից է Հակոբ-Գրիգորը, ծննդյան ազգանունով՝ Երզրէրյան, բնիկ պոլսեցի: Եւրջ 60 տարի է նա հանդես է գալիս եվրոպական դասական գրողներից կատարած թարգմանութիւններով, հայագիտական ուսումնասիրութիւններով, հրատարակախոսական հոդվածներով: Առանձին գրքերով նա լույս է ընծայել Գոթթից, էդգար Պոյչից կատարած թարգմանութիւնները, հայերենից գերմաներէնի է թարգմանել Հակոբ Պարոնյանի մի քանի գործերը, հրատարակել է ընթացիկ հայ եկեղեցին և հայերը՝ աշխատութեամբ Հակոբ-Գրիգորը սխյուտահայ մամուլում հաճախ է գրախոսում հայաստանյան հայագիտական հրատարակութիւնները՝ մեծապես նպաստելով դրանց ժողովրդականացմանը: Նա հայոց լեզվի անադատութիւն, հայերէնի համազգային գիտնական ուղարկութիւնն շտապողմենից, նրա կրթութիւնը ու հետեղական պաշտպաններից է: Չնայած իր առաջացած տարբերի, նա առողջ տրամաբանութեամբ, ներտատարգական քայլվածք և խոսվածք ունի:

— Մեր ոսկեղենի լեզվին նկատմամբ անհուն սեր ու նվիրվածութիւն ինձի ներշնչել է սիրելի ուսուցիչս, հայր Արսեն Դազիկյանը, որը կը ստվէի Պոլսու Պերպելեյան վարժարանին մէջ, — պատմում է պրն. Հակոբ-Գրիգորը, նա կրախոսարար տաշկերտի խոր ակնածանքով է հիշում մեծանուն հայագետին ու թարգմանչին, նրան անվանելով «հայերենի մեծ ախոյան», պատմում է նրա եզակի աշխատասիրութեան, անկողարում կամքի և իր գործի նկատմամբ ունեցած մեծ հավատքի մասին: Արսեն Դազիկյանը կրկնատարղ տարիներին կատարեղնուպոլսում զրազվել է գրաշարութեամբ և մրցանակ է շահել որպիս քացատիկ արագաշար վարպետի: Իր այս արհեստը նա գործադրել է արդեն 20-ական թվականներին, երբ ստիպված է եղել իր սուղ մտանակի մի մասը հասակացնել

իր իսկ աշխատութիւններն ու թարգմանութիւնները Վենետիկի Միխիթարան միարանութեան տպարանում շարելու և տպագրելու համար:

— Հայր Արսենին տարիներու աշխատանքը՝ «Հայկական ետրագոյն մատենագիտութեան» ամբողջովին կորսվեցավ 1915 թ. ողբերգական զեպերու ատեն. աշխատութեան ձեռագիրը հազարավոր թերթեր թագած էր իր ծննդավայրին Պարտիզակին մէջ և այլ չէր վերապատմ: Ընդ ուսուցիչս այդ աշխատանքին նորին ձեռք զարկավ Վենետիկ հաստատվելէն ետքը, — շարունակում է իր պատմութեւնը պրն. Հակոբը, — և միայն կըրցավ մի քանի տուներուն մատենագիտութեւնը կազմել և հրատարակել, որ ինքնին կոթողային աշխատութեւն մըն է: Ինձի գրած նամակներուն մէջ իր ծանր, տխուր ու զժբախտ պարագաներուն մասին հաճախ ակնարկներ քրած է:

— Հայր Դազիկյան քսանական թվականներուն Սփյուռքի առաջին մտավորականներին էր, զոր դիտցած է գնահատել ետրհրդային Հայաստանին մէջ օրն օր մարմին անող հռոաշղիմութեւնը՝ գրական և զեղարվեստական մարզերուն մէջ, — պատմում է պրն. Հակոբ-Գրիգորը և, գրասեղանի վրայից վերցնելով մի գիրք, մեկնում է ինձ. 1921 թ. մինչև 1929 թ. հ. Արսեն Դազիկյանի նամակներն էին՝ ուղղված մեր զրոցակցցին: — Ուշադրութեւնը ըրէք սա տողերուն:

«Ըրաշքներ կը գործեն կոր մեր ազգականները. հաստատ գիտցիր, որ լավ ճամբու մէջ ենք. շինարարութեւն հրաշալի. Ստաքարագատի հովիտը ջրելու համար՝ 2 ու կես թիւով ետրանց լեռ ծակեր են. Արածանի լեռնին երկնային ջուր բերիք են երևան, զերպանց քան Վիեննայիք: Միասնիկյան եշանավոր մարդ է եղեր... Մեր հարարերութեւնները ուսներուն հետ դիւրազանք... գրականութեւն սահագին սեր... շատ միխիթարական է վիճակնիրս. Անտված տա ավելի հռոաշղիմն զեպ ի բարին»:

— Աս բոլորը քսանական թվականներուն է քսված, ժամանակները նկատի ունեցեք, իսկ նա Հայաստանը տեսա քանի մը տարի առաջ, լե՛ս ուղեր գլուխնիդ ցավցնել, կրազային օրեր ապրեցա հայերենիքիս մէջ:

Այնուհետև Հակոբ-Գրիգորը խոսքը մասնավորեցնում է հայերենի ուղղագրության հարցի շուրջ, պատմում է, որ հ. Ղազիկյանը, սղևորված լինելով հանդերձ մեր հայրենիքի վերաբերյալ, երբևէ չընդունեց Մանուկ Աբեղյանի 1922 թ. ուղղագրական փոփոխությունները, ինչպես որ ժամանակին ասելիքն քնդունելու Լուվանենև Քումանյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Ստեփանոս Մալխասյանցը և շատ ուրիշներ: Արդեն խորհրդանայ լեզվաբանները 1940 թ. իրենց բարեփոխումներով հաստատեցին արեղյանական ուղղագրության պակասավոր լինելը: Հակոբ-Գրիգորը հայտնում է, որ ինքը համամիտ է սփյուռքում ու հայրենիքում կիրառվող հին ու նոր ուղղագրությունների վերանայման, նա կըրտա կերպով, պահանջելու պես ստաշարելում էր, որ Հայկական գիտությունների ակադեմիան անպայման գրադիվ համազգային միասնական ուղղագրություն ստեղծելու խնդրով և մեկընդմիջտ լուծի այդ բնեռվը, քանզի ուղղագրության կարգավորումը կիրառանքի շատ հակասություններ, կհաճի շատ խոչընդոտներ և մեծապես կնպաստի հայրենիք-սփյուռք կապերի ամրապնդմանը:

— Ծանրմ,— հուզված շարունակում է իր խոսքը պրն. Հակոբը,— զոք Հայաստանին մեջ ամեն մի հնարավորություն ունիք այդ խնդրը քննելու: Համալսարան ունիք, լեզվի անսթիթու, մանկավարժական անսթիթու, գիտական մասնենագարան ունիք, արաղենմիսիներև ու փրոֆեսորներ որբան ուղեն, մենք ալ արտաշխարհին մեջ կը ցրենք ու կը զորեններ է՝ պիտաժողով մը հրավիրեցեք, բոլորս հավաքվիք, էջ մը խորհեք, սա մեր միասնությունը վերականգնենք:

Պարոն Հակոբը պատմում է, որ ինքը երկար ասրիներ արժարծում է այդ խնդիրը սփյուռքահայ մամուլում, նամակներ է ուղարկում Հայաստանի պատկան մարմիններին, անգամ 1968 թ., երբ Պարույր Սևակը Փարիզում է եղել, նրա հետ երկար զրույց է ունեցել հայրենի ուղղագրության հարցի շուրջ, իսկ հետագայում էլ մի քանի նամակներ է փոխանակել նրա հետ: Այս խոսքի վրա պրն. Հակոբը ինձ է մեկնում մի գրքույի, որտեղ ամփոփված են մամուլում ուղղագրության խնդրի շուրջ իր պանդպան էլույթները, իսկ

վերջում հրատարակված են Պարույր Սևակի երկու նամակներ լուսապատկանները:

— Հարկավ ես կը գիտակցիմ խնդրին բարդությունը, շարունակում է իր խոսքը պարոն Հակոբը,— սակայն հայրենիքին շուրջ մեր ժողովուրդին համախմբման մեծ նպատակին համար, մեր ժողովուրդին ապագա միասնության համար պետք ունիք և զոհողություններու:

— Մեզի հուզող սա խնդիրներուն անդրադառնալուն պատճառը սիրելի ուսուցչի՝ հայր Արսեն Ղազիկյանին նամակներուն ու քարգմանությունաց ձեռագրերուն սա կապոցը էրպի: Պիտի խնդրիմ հանձնառու ըլլաք ասոնք փոխանցելու: Եղիշև Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանին անօրինությունը: Չեղմն ավելի հարմար մեկը ո՞վ կըրնա ըլլալ: Հ. Ղազիկյան ասոնք ինձ վստահած է, ես ալ կը հանձնեմ ասոնց իսկական տիրոջ՝ հայրենիքին: Վստահ եմ անխոնջ գրադետին կամքի ալ այդ եղան էլ:

Ինչպիսի հետաքրքիր զուգահիսություն. տարիներ ասաջ պրն. Հակոբ-Գրիգորի քեռին՝ Հարություն Հաղարյանը ես, որ ասու նամակագրություն էր ունեցել հ. Արսեն Ղազիկյանի հետ, մեր միջոցով իր մտա գտնվող Ղազիկյանի նամակների մի մեծ տրցակ ուղարկել էր մեր Գրականության և արվեստի թանգարանին: Անպալայ հանձն եմ արեում կատարելու մեր հարգելի բարեկամ, ձերունազարգ զատվորական Հակոբ-Գրիգորի կամքը:

ԼԵՂԱՐՅԱՆԻ ՊԱՍՏՄԱՐԸ

Փարիզ, 1952, մայիսի 25

— Փարիզ էրթաս նե, մոռնաս Սամվելյան գրավաճառին զլուխ գարնել, անոր քով հայրենի հին գրագրի կան, հաստատ գիտեմ,— այս խոսքերը որպես հանձնառություն ինձ էր ասել Մատենադարանին շուրջ 400 մատյաններ նվիրած Հարություն Հաղարյանը 1971 թ., երբ գտնվում էի Ամերիկայում:

Երբ 1952 թ. գարնանը ծրագրում էի կնոջս Հետ Համփոր-
դութեան մեկնել Ֆրանսիա, բեականարար սկսեցի ՔեռքՖէլ
օձեռագրերի հասցենեին իմ հուշատարը և քրոջկազրէի
բոլոր այն տեղեկությունները, որ ունիի Ֆրանսիայում գտնվող
հայկական ձեռագրերի մասին: Դրանք բավական շատ էին:
Այստեղ հանդիպեցի նաև Հազարյանի հիշեցումին:

Փարիզի աշխատանքային ծրագիրս բավական ընդարձակ
օտացվեց, պետք է ասալին հերթին լինիի Փարիզի ազգային
մատենադարանում՝ ծանոթանալու համար նրանց հայկական
ձեռագրերի հավաքածոյի նոր համալրումներին, պետք է ան-
պայման այցելելի իմ բարեգործական ընդհանուր միութեան
նույաբայան մատենադարան, պետք է բաղաբալարական այց
տայի մեր ավագադույն արվեստարան, Հալլէ. ՍՍՀ Գիտու-
թյունների ակադեմիայի քրոսասանեայան անդամ, պրոֆ.
Սիրարփի Տեր-Ներսեսայանին, ինչպես նաև իմ ազգականնե-
րին ու բարեկամներին և, ի հավելումն այս բոլորի՝ պետք է
կնոջս Հետ հասցենիք լինել նաև Փարիզի կատարման վարի-
րում ու թանգարաններում, չէ՛ որ չէին կատրոլ Փարիզը շտե-
սած հեռանալ Փարիզից: Եվ այս բոլորը միայն 12 օրում:

Տասն օրն անցավ մեկ վարկյանի պես, չէիւզ է շատ տե-
ղբում եղանք, բայց մեր ծրագրի մեկ քառորդն անգամ չհաս-
ցրեց իրագործել: Սամվէլյան գրավաճառանոցի հերթել հա-
տավ միայն Փարիզից մեկնելու նախավերջին օրը: Արտշէլ էի
անպայման կատարել Հազարյանի հանձնարարությունը. ո՞վ
գիտե մեկ էլ երբ առիթ կլինի լինել Փարիզում:

Մատենադարանի միջնադարյան ընդարձակ ուսումնասի-
րութեան բաժնի վարիչ, պրոֆ. Հակոբ Փափազյանի փարիզա-
բնակ հղբոր որդուն՝ Զարեհին խնդրում եմ օգնել ինձ և իր
մեթոնալով առաջնորդել Սամվէլյան գրավաճառանոց: Զարե-
հի Հետ ծանոթացել էի 1927 թ. Անզիլայի Մանչեսթեր քա-
ղաքում, որտեղ նա իր հղբոր Հետ ուսանում էր. այնտեղ
նրանք ինձ օգնել էին ձեռագրերի մի քանի հասցեներ գտնելու:
Այժմ արդեն ԶարեհՆ ավարտել է և հարմար աշխատանք էր
փնտրում Փարիզում, որտեղ վերջին տարիներս բնակութեան
էին հաստատել նրա ծնողները:

Մենք ապրում էինք Փարիզի արվարձաններից Իսի լա Մու-

լիենում: ԶարեհՆ մերենա զորս է բերում ազատ մայրուղի:
Են պատմում է, որ Սամվէլյան գրավաճառանոցի տերը արդեն
մի քանի տարի է, ինչ մահացել է, և նրա աղջիկու որդին են
կատավարում գրախանութը: Այս լուրը ինձ մտահոգում է.
արդյոք գրավաճառը տեղյակ կլինեն՝ Հազարյանի հիշած ձե-
նայի ուղիորդությունը և լավեց հայկական երաժշտություն:

— Գիտե՞ք.— խոսքը ինձ է ուղղում ԶարեհՆ.— Փարիզի
ազդեռ է: Արդեն մի քանի ամիս է 24 ժամ անընդհատ հայ-
կական երաժշտի է տրվում, հիմնականում երաժշտություն:
Առաջիկայում նաև հայերեն լեզվով լուրեր կհաղորդվեն: Շատ
լավ երևույթ է. բոլոր փարիզահայերը գիշեր-ցերեկ լսում
են:— Երաժշտութեան կարծում է մեր ճանապարհ՝ և թիչ
հեռու Փարիզի սկստորուն ենք: Բավական երկար ժամանակ
է խլում մեթոնայի համար հարմար կանգառ գտնելը. գրախա-
նութին հարակից փողոցները լի են մեթոնաներով, ոչ մի
աղատ տեղ չկա, ստիպված մի քանի պտույտ ենք կատարում
այդ շրջանում: Ի վերջո մեր բայտը բանում է, մի մեթոնա
աղատում է կանգառը և ԶարեհՆ վարպետորեն գրավում է
այն՝ կանխելով տեղ փնտրել մյուս մեթոնաներին: Փոքր-ինչ
քալում ենք և հասնում գրախանութ: Մտնում ենք ներս: Մեզ
ուշադրություն գարձեղ չկա, սովորական գրքարանի կամ
գնորդի տեղ են գնում: Խանութը բավական մեծ է, ամենուր
գրադարակների վրա գրքեր ու սեկյամներ են, խոքբում
մտադրաղ, առերևույթ խոստարար մի կին անընդհատ կարծ
ու կործակ պատասխաններ է տայիս Հեռախոսի զանգերին և
մեկ ընդ մեջ նշումներ կատարում:

— Գրավաճառանոցի նախկին տիրոջ դուստրն է՝ տիկին
Ալիս Ասլանյանը.— շնորհում է ԶարեհՆը.— Իսկ խոքբի գոնից
ներս մտնող պարտքորդ է:

Երբ եկապում եմ, որ հեռախոսային զանգերը դադարում
են, մտնեում ենք Սամվէլյաններին ու ներկայանում:

— Մամուլեն տեղեկացած ենք ձեր ժամանման մասին.—
մեզմ ժպիտով ուղեւում է մեզ տիկին Ասլանյանը: Նորից
հեռախոսային զանգ: Խոսակցություն սկսելու համար պրե-
Սամվէլյանին եմ մեկնում Երեանի պետական համալսարանի

վերջնա հրատարակած հայ ժողովրդի պատմության բարեզե-
եմքը և Մատենադարանի ուղեկցույթը:

— Առանկ հրատարակութուններ, դժբախտաբար, մեր
ձեռքը չեն հասիր:— գանգատվում է նա:

— Իսկ դուք կարծում եք Հայաստանում բոլորին հաս-
նա՞նք: Այնքան արագ են սպասվում, որ անգամ մենք, բու-
նասերներն, զգժարութիւյնը ենք զրանք ձեռք բերում:

— Դուք, հայմանաբար, դեռ չեք տեսած այս գիրքը, մեր
պատմության տարբեր ժամանակներուն ու ինդիքներուն
ճշիրթած ֆրանսերեն ժողովածու մըն է, այսօր ստացանք
տպարանէն, Մոնպելիէի համալսարանի պրոֆեսոր Փեդրո Տե-
տեյանն է զխաղտրած, Մարսելի ակադեմիայի անգամ պրոֆ.
Փիլիպ Վոլֆի մասնակցութեամբ, օտար և սփյուռահայ պատ-
մաբաններուն ուսումնասիրութիւններն են ընդգրկված, իսկ
մեր գրավաճառանոցն ալ կազմակերպած է անոր վաճառոր:
Շատերը նախապէս պատվիրած են: Մենք ուրախ ենք զիրքին
շուրջ եղած մեծ հետաքրքրութեան համար: Հայ պատմության
ու սշակութիւն խնդիրներով հետաքրքրվողներուն շրջանակնե-
րը վերջին տարիներս կ'անձնակ կոր:

Այո, մի բանի ամիս առաջ այս ժողովածուի մասին մեզ
Երևանում պատմիչ է ինքը, պրոֆ. Տետեյանը, որը վերջին
տարիներս հաճախ է լինում Հայաստանում և պարագրմ Մա-
տենադարանում:

Մեր զրույցը, որին մերթ ընդ մերթ միջամտում էր նաև
տիկին Ասլանյանը, կարող էր երկար տևել, իսկ իմ ժամանա-
կը շատ սահմանափակ էր, ուստի ներողութիւն եմ խնդրում
և անմիջապէս հայտնում եմ իմ այլիկ նպատակը: Տիկին Աս-
լանյանը առանց հապաղելու հաստատում է իմ տեղեկութիւն-
ներ և հայտնում է, որ ձեռագրերը տանն են: Հոգեկան հաճելի
հանգստութիւն եմ ապրում և ոգևորված խնդրում եմ, եթէ
հնարավոր է, հաջորդ օրը առավորայան դրանք ինձ ցույց տալ,
որովհետև այդ նույն օր ժամը 2-ին պետք է մեկնենք Փա-
րիզից, ճիշտ է, ժամանակը կարճ է, բայց դո՛նե կրմանանք, թէ
դրանք ինչ մատչաններ են: Տիկին Ասլանյանը սիրահոճոր
տալով է իր համաձայնութիւնը, նամանախօսել: Օր իրենք ևս
անտեղյակ են դրանց բովանդակութեանը: Խորապէս զգած-

ված նրանց ցուցարներած բարյաջակամ վերաբերմունքից,
շնորհակալութիւն եմ հայտնում և, վաղը նորից հանդիպելու
պայմանավորվածութեամբ՝ հրածնշտ տալիս:

Հաջորդ օրը առավորայան ժամը 10-ին Սամվելյան գրա-
վաճառանոցում ենք. Զարեհն է նորից ինձ տղեկցում: Տիկին
Ասլանյանը բարեհամբույր հայացքով ուղղունում է մեզ և
զործնականորեն, առանց ժամանակ կորցնելու, իմ առջև է
դնում մի փոքրիկ ճամպրակ:

— Աստք միայն կրցաւ բերել, տունն ալ բանի մը հաս-
մնացին, ծանր էին:— Կարծես արդարանալով, ստուն է տի-
կին Ասլանյանը:

Ուրախութիւնս անչափ է. երբեք չէի ակնկալում այսքան
շատ ձեռագրեր տեսնել: Անմիջապէս հարչում եմ՝ մեկ, երկու,
երեք... յոթ: Ազգութեամբ՝ մեծ հարստութիւն է, դեռ մի քա-
նիւն էլ տանք: Այսօր ժամը 2-ին պետք է մեկնենք Մարտի,
նշանակում է իմ արժամադրութեան տակ միայն 2 ժամ տեսն,
իսկ այս ձեռագրերի նկարագրութիւնը երկու-երեք օրվա զործ
է: Որոշում եմ միայն ամենհամառօտ տեղեկութիւնները
բազուլ: Այսպէս մտածում էի իմ անկիրքերի շուրջ, երբ ինձ
մտեկցավ միջին տարիքի մի անձնակցութիւնս:

— Թույլ տվեք ներկայանալ՝ Էմիլ Պալապոյան: Երեկ
տեղեկացա, որ այս ատուտ պետք է հոս ըլլաք, աճապարեցի
հանգիպել ձեզի: Կուղած հայտնել, որ Փարիզի մեջ հնարաճա-
նի մը քով 8 փոքր պալիստոս տեսած եմ. հայերեն ընադիրը
մաքրված և վրային ասորերեն է գրված, մի մասը կրցած եմ
վերծանել, բայց մտազուլաները չկրցաւ քովս երկար պահել,
տերք պահանջից:

— Այդ զեպրում ինչու՞ չեք նկարել, լե՞ որ ուլտրա-մա-
նիշակագույն ճառագայթների օգնութեամբ հնարավոր է պա-
լիստոստի (կրկնազիր մագաղաթ) հայերեն ենթարնագիրը
լուսանկարել:— առանց մանրամասնութիւնների մեջ մտնե-
լու՝ գործնական խոսակցութիւնս եմ օգտում: Դուք Փա-
րիզի մեջ այդպիսի հնարավորութիւններ ետս պիտի ունենաք:

— Այո՛, այո՛: Այդ մասին չեմ խորհած, — պատասխա-

նում է պրն. Պալապանյանը և նոր տեղեկություններ հաղորդում այդ մազադախյա թերթերի մասին:— Աս նույն գրագիրն այլ էջերը Հ. Եկրևս և Արևիկյան զեռու 1917 թ. տետր և անոնց մասին ուսումնասիրություն է հրատարակած «Հանգիստ ամառային» մեջ: Պրոֆ. Ա. Ֆալազը, անկասկած իրեն պիտի ճանչնար, «Գերմանիո հայերեն ձևագրեր» ձևագրաբանության մեջ այս մազադախյանը նկարագրած ունի, բայց այժմ ժանոթ հեռավաճառի մը սեփականությունն է, անհիպ պատրաստ է վաճառել: Հայաստանի 10-րդ դարեն առաջ գրված ազնվատարների պատահական պիտի ըլլան,— պարոն Պալապանյանը արագ-արագ շարունակում է նոր և նոր տեղեկություններ հաղորդել այս կրկնագրերի մասին, որոնք, հիշվալի, շափազանց հետաքրքիր են, բայց ևս շտապում են, պետք է ճամպուրակի մեջ սպասող ձևագրերի հետ ևս ծանոթանալ: Երկնց ու երկնց ներուժությունն են խնդրում իմ գրուցակցից, բացատրում են ծամանակի առումով իմ անկ զինակը և մեկնում են իմ այնքանումս՝ խնդրելով այդ բոլորի մասին մանրամասն գրել ինձ Երևան, անպայման նամակագրություն պահպանել Մասնագրարանի հետ, որովհետև տեղեկությունները շափազանց շահեկան են: Բայց, այդուհանդերձ, հասցենում են հետաքրքրվել, թե արդյոք նա ուրիշ ձևագրերի հասցեներ չգիտե:

— Հարկավ գիտեմ, միայն երկու գրագիր անձամբ ևս ունիմ՝ Ամիրտովյան Սամախացիի «Յոգուտ բժշկութեան» և Ավետարան մը: Ուրիշ ձևագրերու մասին ալ լսած եմ, որ մտաւանենն պիտի երթամ ուսումնասիրելու:

Որքան էլ գալիքակցիլ էլինեն Պալապանյանի հայտնած տեղեկությունները, ամեն պարագային պետք էր ծանոթանալ Սամվելյանների ճամպուրակի պարունակությանը: Յավով ընդհատում են Պալապանյանի հետ մեր գրույցը, Հասցեների փոխանակություն ենք կատարում:

— Բաժակ մը սուրճ խնդրեմ,— առաջարկում է պրն. Սամվելյանը, իսկ ևս անընդհատ ծամաբույսիցիս եմ նայում: Անհամբերությամբ սկսում են թերթիկ ձևագրերը և առանձին նշումներ կատարել: Ձևագրերից մի քանիսը բժշկարաններ են. աճա 1676 թ. Կեսարիայում Ամախացի Տեր

Ասատուրի որդի Հովհաննես տիրացուի ընդօրինակած «Յազգու մարդակազմութեան» երկը, Ամիրտովյան Սամախացու «Յոգուտ բժշկութեան» և «Անգիտաց անպետի» անթիվական ընդօրինակությունները: Ձևագրերի վրա կատարված մակագրություններից պարզվում է, որ դրանք կամանակին պատկանել են հայ բժշկության պատմության վաստակավոր ուսումնասիրող բժ. Վահրամ Թորգոմյանի: Ձևագրերից հաջորդ «Կանոնագրեր» է, հիգիենորը Մխիթար Աբրաիի աշակերտներից Հ. Անդրեան Կուտիկացու լատիներենից կատարած թարգմանությունները, վեցերորդը հայաստան թուրքերենով Քահանա Ղուլու պատմությունը: Երբ ձևոք վերցրի 7-րդ ձևագիրը, սիրտս ճնշվեց, ներսու Շնորհալու բանաստեղծությունների ժողովածուն էր, փոքր ևս չնկերի մի մատյան, շատ գեղեցիկ ձևագրով ընդօրինակված, բայց ստիպել ցեցակեր, բազմաթիվ էջեր մախի էին վերածված, իսկ որչ մատյանը անկային հիվանդությամբ էր վարակված:

— Այս ձևագիրը ստեղծելի հիվանդ է, ինչու՞ չեք տալիս բուժման,— խոսքս ուղղում եմ Սամվելյաններին և, առանց պատասխանի սպասելու, շարունակում եմ,— համարաբար բուժումը շատ թանկ պիտի լինի, բայց այս մեկ մատյանը կարող է վարակել նաև մյուս մեկսերին ու զրբերը:— Հանկարծ մի միտք է փայտատակում ուղեղումս,— իսկ զուր համածանյի լեհ՞ք լինել, որպեսպի ևս ձևագրեր տանել Երևան, Մատենադարանում բուժիկինք ևս ուրից ևս ուղարկիկինք Ձեզ: Պատմական հուշարձանների պահպանության մասին Հայաստանի Գերազույց խորհրդի 1978 թ. ընդունած որոշումով մեր հաստատությունը իրավունք ունի հայերեն ձևագրերը բուժել և վերագարձնել իրենց տերերին:— Անում եմ այս առաջարկությունը և ակնկալում սպասում Սամվելյանների պատասխանի: Մի վայրկյան իսկ շտեմ ճրանց լուծությունը հնարավորություն է տալիս զարգացնելու իմ միտքը:— Այսինքն ինչու՞ վերագարձնել, ձևագրեր կրուժենք և ձեր գերկասսանի անունով կպահանք մեզ մտա, մեթքե՞ր զուր, հայ գրքի մշակները, հայ խոսքը օտար հորիզոններում տարածողները, շափախ ուղեճանայք մի անկյուն ունենալ մեր մշակութի գանձարանում:— Ասում եմ այս խոսքերը և, չգիտես ինչու, պատաս-

խան սպառում արկին Մամվելյանից: Գեմքի արտահայտութունից չեմ հասկանում նրա վերաբերմունքը. դրական է ինչևէս վճիռը, թե՛ բացասական. նա հայացք ուղղել է եղբորը.

— Վստահ եմ եղբայրս ալ համաձայն պիտի ըլլաւ—
նորայր Մամվելյանը զիսով համաձայնութիւնս նշան է անում: Գազարեցեան եմ նշումներս, ոտքի եմ կանգնում և շնորհափորում Մամվելյաններին իրենց հայրենասիրական արարքի համարս նայում եմ Զարեհին, ողջ զեմքը ժպտում է: Նա ես ուրախ է մեր առաքելութեան հաջող ավարտով:

Հարութեան Հազարյանը գիտեր, թէ ինչ պատգամ էր ինձ տալիս:

ԱՆԱՆՈՒՆ ՇԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ ՕԳՆՈՒՄ Է ՄԵՃ

Արքի. Լուսակեա. 1982, Եպիֆանի 23

Հայաստանի անվանի Հարտարայեաններից է Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի վաստակաշատ դասախոս տիկին Ալեքսանդրա Երեմյանը: Ավելի քան քսան տարի է, որ նա հետևողականորեն ուսումնասիրում է Արքիի և Մատառայի հուշարձանները, հետազոտութուններ է շրջադրանում նվիրված 5—7-րդ դարերի հայկական Հարտարապետութեանը:

Արքիի բազմաթիւ բոլորը ճանաչում են անխոչ Հարտարապետին, հարգաստանում են իրենց Մարինի կամ յ. Աստվածածին եկեղեցով, որ 5-րդ դարի եզակի հուշարձան է, և սիրով ու հետաքրքրութեամբ են հետեւում Հարտարապետ արհիւնոջ աշխատանքներին:

Աշխատալին մի դեկցիկի օր էր: Մատենադարանի նախարար՝ Հանգիսեցի տիկին Երեմյանին, իր գիտական աշխատանքների համար նա հաճախ է դիմում մեր ձեռագիր մատյաններին:

— Այսօր ես եկել եմ մասնավորապէս մեզ հանդիպելու. խոսելիք ունեմ,— բարի լույս ասելու պէս նա մտանում է ինձ:

Տիկին Ալեքսանդրան հուզված պատմում է, որ Արքիիւմ իրեն ցույց են տվել հրեանցի խիստ տուժած հայերեն մի գրչագիր: Նա առաջարկում է զնայ և տեղում ծանոթանալ այդ մատյանին:

Մի քանի օր հետո, նոյեմբերի 23-ին տիկին Երեմյանի հետ ուղևորվում ենք Արքիի: Մեկնելու ժամինց տեղ ենք հասնում: Մեր մերձեան կանգ է անում ս. Աստվածածին կիսավեր եկեղեցու մաս, որտեղ և հանդիպում ենք տիկին Երեմյանի ծանոթներին: Արքիի գրչոցի հայաց լեզվի և գրականութեան նախկին ուսուցիչ Վարդ Մանփանյանին:

— Ես Մատենադարանում լավ բարեկամներ ունեմ,— ծանոթանալուց հետո ասում է նա:— Տարիներ առաջ բազմաթիվ գրքեր եմ հանձնել նրանց: Ստացականը սրբութեամբ եմ պահում: Ես մի քանի տարի է, որ արդեն թոշակի եմ անցել, բայց դեռ շարունակում եմ հասարակական աշխատանքներ կատարել: Դիտե՛ք քանի տարեկան եմ,— հարց է տալիս նա և ինքն էլ հպարտութեամբ պատասխանում,— ութսունները: Գրանձ, բոլորի նման դուր նս պիտի ասեր, որ ավելի երիտասարդ եմ երևում: Ես էլ այդպէս եմ դրում: Ա՜հա այս ծոցատեարում,— նա զբաղեցնում է իր հուշատետրը,— պահում եմ մեր աշխատակիցների անունները՝ Ասատուր Մնացականյան, Վարդան Գրիգորյան, Հրավարը Հակոբյան: Ճիշտ է՝ նրանց միջոցով գրքերը հանձնեցի Մատենադարանին:

Գեղոց Մանփանյան մեզ առաջնորդում է Կարապետ Տեր-Կարապետյանի քեակաբանը, որտեղ և դանջվում է մեզ հետաքրքրող ձեռագիրը: Ընկ. Մանփանյանը տանտիրոջ իրավունքով մեզ հրավիրում է ներս. այս բազմաթիւ տան գրանքերը չեն փակվում. բարեկամները, հարևանները ազատ ելք ու մուտք ունեն իրար մոտ: Անմիջապէս հայտնվում է տանտիրուհին և սրբալիք մեզ հրավիրում է հյուրասենյակ: Մի քանի րոպեից ներս է մտնում ինքը Կարապետ Տեր-Կարապետյանը: Նա հենակներով է, պարզ է, պատերազմի մասնակից է եղել: Ալեքսանդրա Երեմյանի կես խոսքից իսկ նա զվի է ընկնում մեր այցի նպատակը:

— Թե՛ր, այ կնի՛հ, բե՛ր ավետարանը, թող մեր հյուրերը տեսնեն: Պապեանական մասունք է, շատ հին ժամանակներից

է մեզ հասել, երկրից են բերել, մերոնք ճորտումք են գաղթել 1828 թվականին,— կարծես կուսակցով տրվելիք հարցերը, նա պատմում է իր գրչագրի նախատարի մասին:

Երագրի մեջ փաթաթված մատյանը բացում եմ զգուշութամբ: Մի ողբալի տեսարան, ամբողջ ձեռագիրը այրված է շորս կողմից, իսկ սզգրի տասնյակ թերթերը այրված են կիսով չափ: Միտու մղկտում է: Ափսո՛ս, շատ ափսո՛ս: Կարապետը մեղավոր գլուխը կախում է:

— Վերջերս է պատահել, մերոնք անզգուշարար մտմ են վատել և այրել պապական մնացած հիշատակ: Մեր տան սրբութունն է, ի՛նչ արած, թեկուզ այս վիճակում՝ պետք է պահեն:

— Այսպես չի կարելի պահել,— հաստատապես ասում եմ ես:— Դուք հավանաբար հիշում եք, թե ինչ վիճակում էր հենց այստեղ, ձեր աշերի առջև գտնվող Մարինե եկեղեցին: Եթե ճարտարապետները այն շամբացեհին, շկանխին բայթայումը, ի՛նչ պիտի մնացած լիներ: Այժմ էլ ձեր այս մատյանը, եթե մոտ ժամանակներս շվերանորոգվի՝ լրվի պիտի ոչնչանա: Ուշադրություն դարձրեք թղթին, տես՛ք ինչպես է շորացել, տես՛ք այրված էրեր կողերը ինչպես են փշրվում: Ճիշտ է, ձեռագիրը ձեր պապերից էր ժառանգել, բայց այն ժողովրդի սեփականությունն է, և դուք պարտավոր եք աշեր լույսի պես պահել:

Զգուշորեն վեր ու վար եմ անում այս տարարխտ մատյանը: Վերջին էջի վրա տարբեր ձեռագրով գրված հիշատակարան կա երկու թվականով՝ 1491 և 1521: Եշանակում է ձեռագիրը բնօրինակված է այս թվականներից առաջ, հնագրական տվյալները և 15-րդ դար են ենթադրել տալիս:

Մեր զրույցը շարունակվում է սուրճի սեղանի շուրջ: Տանտերերը համաձայնվում են ձեռագրի վերանորոգումը վստահել Մատենադարանին:

Երբ արդեն ավարտված համարվող մեր, այսպես ասած, առաքելությունը, պատրաստվում էինք հրածելու տալ: Բիւ առաջ մեր զրույցին միացած Արթիկ քաղաքի երիտասարդ ճարտարապետ Ռազմիկ Զովսեփյանը հայտնում է, որ հարեան լուսակերտ գլուխում նույնպես նման մի քաղաքված մատյան

է պահվում: Տեղեւանդը որոշում ենք, առանց հաստատելու, այսօր իսկ գնալ Լուսակերտ:

***

Լուսակերտը, որ նախկինում Փայթրոլի է կոչվել, զրտնվում է Արթիկից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա: Երբ գլուղ մտանք, մեր առջևնոր Ռազմիկ Զովսեփյանը խնդրեց մերենան կանգնեցնել մի նորաշին տան նուս: Տնից դուրս էր գալիս միջին տարիքի խոտաբարո զինավ մի մայր: Ռազմիկը ներկայացնում է նրան՝ Արղունան Կարապետյան, և մի քանի խոսքով հայտնում մեր այցելության նպատակը:

— Այսօր Արթիկում մի Կարապետյանի հետ մեր դրոճերը հաղթ ընկացան, տեսնե՛ք երկրորդ Կարապետյանը ի՛նչ անակնկալ ունի մեզ համար,— կատակում եմ ես:

— Ավետարանը մեր հորնական տանն էր պահվում: Մերենալով պետք է մի բիւ ևս ստաց գնանք,— չոր-չոր պատարխանում է Արղունան Կարապետյանը: Իսկ ես մտածում եմ, որ հավանաբար զժժար խոտակցություն պիտի ունենանք այս անդուրհանգողը անսնայտորոյնն հնու:

Մի քանի րոպիկից տեղ ենք հասնում. պետք է փոքր-ինչ ևս քայլել: Մտնենում ենք մի կիսավեր տան. ոչ դուս ունի, ոչ պատուհան, տան առջև թափված է նոր քաղված անասնակեր, որի վրայով քայլում ենք Արղունանի հետ: Ես շտապում եմ, անհամբեր եմ իմանալու, թե այս ավերակների մեջ որտեղ է պահվում ձեռագիրը: Աչ ու ձայն եմ նայում, հին, լափազանց հին տան է, վերելք լույս է թափանցում, ինքնաբերաբար վեր եմ նայում և քար եմ կտրում. աշերիս առջև է շահաբարչենս կոչվող հայկական ժողովրդական սանրի ոճով հաստաբխտ գերաններով կապված երկրիկ՝ կիսով չափ քանդված: Զմալլված ու հիացած՝ ճարտարապետ ուղեկիցներս ներս եմ կանչում:

— Ձեռքս որ փող լինի, պիտի քանգնեմ նոր տուն գցնեմ այստեղ.— իր ծրագրի մասին է խոսում հարելի տանտերը:

— Ո՛ր, ո՛ր, ձեռք լսար ի սեր ասած,— սարսափած ու հուզված ընդհատում է Արղունանի խոսքը տիկին Երեմյանը.— Ես անմիջապես կտեղեկացնեմ Հայաստանի հուշարձան-

Կերի պահպանութեան կոմիտեին, նրանք անպայման կ'զիւրահատուցեն այս սրանչկի Հինավորոց տունը: Սա թանգարանի արձանի կառույց է, ի սեր ասածո ձեռք շտար:

Արզումանը դարձացած նայում է մեղ և դուխը թագ տալիս Մտնում ենք դիւսաան կից փող սենյակը, որի պատերը ծածկված են մետաքսա հալար ու մի կտորներով, գեղեցիկ ձեռագործներով, իսկ դրանց վրա նվիրումի անպատշաճ ու պարզ խոտեր:

— Մեր և շրջակա գրուգրիքը երբեմն ուխտի են գալիս ու բերում են այս ձեռագործները, Կարկուտի ժամանակ ձեռագործը դուրս են բերում և տանում պահում են կիկզեցու պատի մոտ՝ համոզված, որ նրա ունով աղտեր կհահանքի,— բացառում է Արզումանը պատի խորքից դուրս բերելով փայտե մի արկղ— Այստեղ մի Ավետարան ու մի նարեկ կա— Արզումանը բացում է արկղը: Ձեռագիր ավետարանի բայքաված, պատառոտված կտորանքները լցված էին արծաթա խաչերով ծածկված կաշեպատ տախտակի կաշուի մեջ, ձեռագրից մզահոտ էր փչում, թերթերից փոշի էր թափվում: Իսկ նարեկը 1850 թ. սպագորութուն էր:

Այս սահմոկեցուցիչ տեսարանից բոլորս համրացել էինք ինչ անել: Տրիկն ճերմաբո օրի սանտոֆլունից կամ թերեւ նաև մեր առջև բացված անօրինակ պատկերից խորապես ազդված՝ դողում էր:

— Արկղը ծածկեցիք, հավաքեք գնանք մի հարմար տեղ, հանգիստ պայմաններում տեսնենք իրենից ինչ է ներկայացնում ձեր այս ավերակ տան ավերակ պահպանը,— ասալարում են տանտիրոջը:

Արզուման Կարապետյանի տանը տիկին Գեղեցիկը հյուրասիրաբար պատրաստվում է սեղան դնել:

— Սպասեցե՛ք, սպասեցե՛ք, նախ թույլ տվեք ծանոթանանք ձեր հարստութեանը, նոր հացի մասին մտածենք:

Մրտի անհուն ցավով թերթում են մատչանը: Ո՛չ, դա թերթիչ չէ, այլ պարզապես ետ ու առաջ են տալիս բայքայելով մատչանի թերթակուշտը. ձեռագիրը հավանաբար, 15-րդ դարի քնդօրինակութուն է, ո՛չ գրչին է հայտնի և ո՛չ ծագողոջը. անծանոթ է նաև գրութեան վայրը, երբեմնի մանրանկարներ:

րից պահպանվել են միայն երկու ավետարանիչների պատկերներ ու երկու սկզբնավերթեր:

— Աղչիկս՝ կիծան բանասիրականն է ավարտել: Նա մի բանի անգամ սակ է, որ այս ձեռագիրը պետք է տանել Մատենադարան, բայց ես չեմ համաձայնվել.— խոստովանում է տիկին Գեղեցիկը— Իմ սկեսրայրից էլ զպետ ենք ժողովել, էլ զպետ էլ թող մնա, վախենում եմ տե՛նց հասնե՛ք՝ մի զժբախտութեան զա մեր գլխին:

— Եթէ ձեր աղչյան բարձրագույն կրթութունը եք տվել, ապա պետք է նրան էլ լսեք: Նա այս գրքի արժեքը ավելի լավ է հասկանում: Մենք ևս թույլ չենք տա այսպես պահել.— վրդովմուծե՛ք խեղդիւով, ասում են ևս փոքր-ինչ խիտ սեռով: Ներկաները և՛ տիկին ճերմայնը, ձարտարապետ Բաղդիկը, անգամ ինքը Արզուման Կարապետյանն ու իրենց դուստր Կիծան աշխատում են համոզել տիկին Գեղեցիկին, որդիտղի ձեռագիրը վերանորոգման նպատակով տրամադրվի Մատենադարանին, բայց նա անզորվելի է: Այդ բնթացում ձեռագրի թերթերի մեջ նկատում են մի Հիշատակագրութուն և զգմարութամբ կարողանում են կարգալ հետևել մաշված սուղերը:

«Յիշատակ է սուր Աւետարանս նորարինն, հօրն Եսայարտեին...»

Աւետարանս Արքատիրացի ի Պատենանուկ զեղչէն կոչի:

Ով որ դա ծախել կամի

Կամ դրամի զնիւ տանի՝

Անցէ ըզմասն Յուդայի

Նե՛ զպատինն Կայնի:

Ով որ ըզա խնամ տանի՝

Արքայութեան որդի կոչի,

Ընդ ատարեալուն զասեցի,

Անէն, ամէն և եղիցիս:

Այս վերջին սուղերը հիրավի գլուտ էին ստեղծված ծանր իրագրութունից դուրս գալու համար: Անմիջապես սկսում են գտնուող, մեկ առ մեկ բառերը շեշտելով՝ բարձր կարգալ: Տրիկին Գեղեցիկը զարմացած մեղ է նայում:

— Տեսնու՞մ եք, անգամ ձեր պապերը խորհուրդ են տվել ձեռագրի նկատմամբ խնամք տանել, իսկ դուք համարում եք:

Անանուն հիշատակագիրը օգնեց մեզ:

Տիկին Գեղեցիկի բացած սեղանի շուրջ բաժակ ենք բարձրացնում այս օգտին: մեր ծանոթությունն և առաջիկայում ձեռագիր մատյանը խնամքով պահպանելի կենացը:

ԼԵՈՅԻ ՓԱՌԱՆԳՆԵՐԻ ՄՈՏ

Երևան, 1983, ապրիլի 10

Հարգազանց տարօրինակ ու զարմանալի թվաց ինձ, եքբ լսեցի, որ մեծանուն պատմաբան ու գրող Լեոյի որդու Գրիգոր Բարախանյանի մոտ պահվում են իր հոր որոշ անտիպ աշխատությունները:

Այս լուրը առաջին պահ ինձ կասկածելի թվաց. չէ՞ որ Լեոյի մահվանից անցել է ավելի քան հիսուն տարի: մի ամբողջ կես դար, և հազիվ թե այս երկար բաժանակամիջոցում նրա ծառանդների մոտ որևէ կարևոր բան մնացած լինի: Ճիշտ է, իմ աշխատանքի բերումով Լորեն սանիթալահանութեն չէի աննշվել Լեոյի գրական ու պատմական անտիպ գործերին, բայց համոզված էի, որ նրա գրվածը պետք է հանգրվանած լինեք մեր թանգարանում:

Որքան էլ լուրը հավանական չէր թվում, բայց տարիների փորձով գիտեի, որ հայ ընտանիքներում անցյալից, իրենց պապերից շատ համախ մի որևէ հուշ, որևէ փաստաթուղթ, որևէ հին գիրք ու մատյան մնացած է լինում, հետևաբար, այս դեպքում ևս հնարավոր էր մի բան գտնել: Պետք էր անհապաղ ատուցել:

Երիտասարդ պատմաբան Համբարձում Գալստյանը, որ այս տեղեկությունը հայտնել էր մեզ, ինքն իսկ առաջնորդում է ինձ Բարախանյանների մոտ, որտեղ երկու-երեք տարի առաջ Քրիստիանից փոխարդյով էին ծնանու:

Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական շենքին հարող Զրառատ կոչվող փողոցի վրա է գտնվում

այն առանձնատունը, որտեղ բնակություն է հաստատել Լեոյի որդու բնաձեռները: Մոտենում ենք մետաղյա ճաղերով դռներ և սեղումով լինկտրական դանգի կոճակը: Դիմացի բարակասենյղ աստիճանների վրա երևում է ինքը՝ Գրիգոր Բարախանյանը, և ժպտով մեզ ներս է հրավիրում, Համբարձումը նախապես ժամադրվել էր նրա հետ:

Ահնածանրով ոտք են դնում հայ մշակույթի մեծ երախավորի որդու բնակարանը. չէ՞ որ այստեղ պետք է Լեոյի շունչը լինի: Երբեք չեմ մտածել այսպիսի հանդիպման մասին: Բնակարանի մոտքեր մոտ մեզ դիմավորում են Գրիգոր Բարախանյանի կրտսեր դուստրը, բարձրահասակ ու բարեպետուհի Գալանեն, և մեծ դատեր աղչելը՝ ուսանողուհի Ալլան: Ընդունաբար կահավորված է գերմանական նորաձև կահույքով: նալում եմ շուրջը. ոչ մի հուշ Լեոյի ժամանակներից, Շատ՝ բնական է, չէ՞ որ հիսուն տարի է անցել:

Մանոթությունը Բարախանյանների հետ սկսվում է գործնական խոսակցությամբ: Սերժանզարը Գրիգոր Բարախանյանը, որ իր դիմագծերով Լեոյի հանրահայտ նկարն է հիշեցնում, առույգ բալլավաճիկով մեզ առաջնորդում է կից սենյակը, որ իր ննջարանն է:

— Մեր հին բնակարանից, ավելի ճիշտ՝ հորս կահույքից միայն այս գրասենյակումս և այս ճոճաթոնն ենք պահել, իսկ մնացյալը Համբարձումի շանքերով մի բանի տարի առաջ, երբ Քրիստիանի ինքն ապրում, Ասրղարապատի Ազգագրական թանգարանը ձեռք բերեց:

— Այս գրասենյակումս,— շարունակում է իր խոսքը Գրիգոր Բարախանյանը,— Լեոյի աշխատությունների հին և նոր հրատարակություններն եմ պահում, ինչպես նաև նրան նվիրված ու մակագրված որոշ գրքեր: Ահա՛, տես՛ք. սա Արշակ Չոպանյանի նվիրած գիրքն է, սա էլ Թեոդոսիկոս Այսգրեքս թոռան՝ Ալլային եմ թողնելու. նման գրքեր Երևանի բոլոր գրագրարանները ունեն, թող Ալլա իր մեծ պապից լավ հուշ ունենա: Ճիշտ է, նա Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում կիրենանտիկա է ուսումնասիրում, բայց շատ է հետաքրքրվում գրականությամբ ու պատմությամբ: Հայրս շատ լավ ու հարուստ գրագրան ուներ, շատ արժեքավոր մակագրություն-

ներով գրքեր կային, բայց դրանք 30-ական թվականներին հանձնել են Մյաննիկյան անվան հանրային գրադարանին, որտեղ և մինչև այժմ պահվում է այն՝ առանձին, կոչի անու- նով: 1919 թվականին մեր ընտանիքը տնտեսական ծանր վիճակում է եղել և հայրս ցանկացել է իր հարուստ ու ճոխ գրադարանը վաճառել, բայց զին տվող չի եղել:

Այնուհետև Գրիգոր Բարախանյանը պատմում է, թե իր հայրը, շեշտած ընդուն գրչին, շատ անձուկ պայմաններում է ապրել՝ հատկապես դարասկզբին: Բանն այնտեղ է հասած եղել, որ 1904 թվականին, Կիսլովոզսկ անողջարանում բուժվելիս, բանաստեղծ Սմբատ Եանգլադը 200 ուրիշ գրում է հատկացրել կոչին, որ նա կարողանա Քիֆլիսում քիչ թե շատ հարմարավետ բնակարան վարձել: Լեոն այդ մասին գրել է կնոջը: Գրիգոր Բարախանյանը այդ նամակը գուրս է բերում մի համաձայն թղթպահակից և մեկնում է ինձև Անտոյո ռուբախովցյանը խնդրում են թույլ տալ նախև ողջ թղթպահակից: Սկսում են թերթի պարունակությունը, նամակներ, նամակներ, և ինչպիսի՜ ստորագրություններ՝ Գրիգոր Խաչաթյան, Վրթանես Փափազյան, Ներսես Աղիջյան, Հակոբ Մանանդյան, Աղասի Խանջյան, Բաղետ Ավգարեղյան, բժ. Բազաում Նավասարդյան և ուրիշ բազմաթիվ հայտեր ու անհայտ անուններ: Ահա և Երևանի պետական համալսարանի ակադեմիկոս Հակոբ Լուվանդինյանի 1926 թ. հունվարի 8-ի նամակը, որով կոչին հայտնում է, որ նա հաստատվել է ընդհանուր պատմության պրոֆեսորի պաշտոնում: Այս նույն նամակում հայտնվում է նաև, որ համալսարանի պրոֆեսորներ են հաստատված Մանուկ Արևիզյանը, Հրաչյա Աճառյանը և Հակոբ Մանանդյանը: Արժեքավոր փաստաթուղթ է նաև Լուսինյանի նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի 1932 թ. հուլ. 23-ի վկայականը, որով պրոֆ. Առաքել Բարախանյան-Լեոն հաստատված է որպես այդ ինստիտուտի թղթակից-անդամ:

Թերթում են շատ բոլոր նշխարները և մեր մշակույթի տարբերության տարրեր են բացառելի էջերն արձանով իմ տառ: Ուսումնասիրողի համար ինչպիսի՜ արժեքավոր նյութեր:

— 1908 թ. Քիֆլիսում մեծ շուրջով տնային է կոչի գրա-

կան գործունեության 25-ամյակը, — շարունակում է իր պատմությունը Գրիգոր Բարախանյանը: — Ասում են, որ մինչ այդ ոչ մի հայ մասփորակների այդպես չեն մեծարել: Այդ ժամանակ հայկական տարրեր համայնքներից նյութական նվերներ էլ են ուղարկվել: Հորիցյանական հանձնաժողովի որոշումով, որպեսզի կոչին ազատեն բնակարանային զլխացավից, այդ միջոցներով նրա համար տուն են դնել: Այդ տնակառարությունից հիշատակ է մնացել մի պարսկական գրգ, հավանաբար նկատելիք մեր հյուրանոցայում, դա պարսկահայ համայնք է նվեր ուղարկել: Այս թղթպահանկում էլ այդ հորիցյանական տնակառարությունների հետ կապված փաստաթղթերն են՝ հանձնաժողովի արձանագրությունները, ուղերձները, շնորհակցական նամակները, հեռագրերը, թերթերում տպագրված որոշ հոդվածներ:

— Սա հո գրական մեծ գանձ է, ինչպիսի՜ գանձ, — ասում են և և շերտհակալություն են հայտնում Համբարձումին, որ ինձ առաջնորդել է այս ստներ: Թախանձագին խնդրում են ընկ. Բարախանյանին հանել «կախարդական» պահարանից նաև այլ մասունքներ: Եարունակում են թերթի կոչի «հորիցյանական գործեր»: Հիրավի ինչպիսի՜ հարստություն: Արտեզից ասես, որ չեն շերտհակալել վաստակաշատ գործին: Նայում են հասցեները: կոչի ծննդավայր Եուշի, Մսկիվա, Բարու, Քիֆլիս, Երևան, Աշտարակ, Օշական, Առտարխան, Սամարղանդ, Յայթա, Թավրիզ, Բոստոն, Փրոպրիդես, Փաբիդ, Լալացիդ, Կիեմնա...

Գրիգոր Բարախանյանը արտակարգ պաշտամունք ունի հոր ծառանդության նկատմամբ. նա մեկ-մեկ դիտե այս նյութերի բովանդակությունը, ծանոթ է հոր նամակագիրներից շատերի ինքնուրույն, հանձար հետարրերի մանրամասներ է պատմում նրանց մասին: Հորիցյանական նամակներից նա առանձնապես բարձր է դիտարկում Արշակ Չոպանյանի գրած և հպարտությունից կարգում է.

«Իր վկարով, հրապարակախոսական յօդուածներով, կէ մին եղած է մեր արդի կենսեին յառաջդիմական հոսանքին մղում ստուգ մտաւոր ուժերէն Իր կենսագրական, ցննադատական, պատմական յօդուագատակ աշխատութիւններով

չորսով փրկած է հայկական հին կեների թանկագին եշխարհներ, ձգտած է՝ իր աշխարհապայծառ համեմատ՝ ինքնատիպ ախար համոզմունքի մը բողոք՝ լուսաւորել վաղեմի գործիչներու զեմքեր և անցնող կեների շահեկան ու մտք մնացած գծեր: Իր բաժնէր մեր նոր գրականութեան մէջ, արդիւնք պատկանելի աշխատասիրութեան և յառաջդիմական ու ազգասիրական բունե հոսանքի, արժանի է յարգանքի և շնորհապարտութեան այդ հանդիսաւոր ցոյցին, որով հայ ժողովուրդը կուզայ վարձատրել իր ամենէն անձնուր ու կարեոր դործիչներն մինքն:

Մեր այն հարցին, թե բացի այս արիւիվային փաստաթղթերէց, արդո՞ւր պահպանված կան ևնոյի անտիպ աշխատութիւններէց, Բարսիսեանքը անմիջապէս չի պատասխանում: Ըստ երևույթին մեր բարեկամ Շողեկ էր թէ՛ մեզ արմազ տեղեկութիւններէց և թէ՛ իր համար յափազանց թանկ զեպքերի ու զեմքերի վերհուշից: Նա մի պանակ է վառում մի քանի անգամ խորեկներս քաշում դան ծուխը և ապա մտանում պահարանին:

— Ինչքե՛մ, ծանոթացե՛ք,— Բարսիսեանքը մեր առջև է դնում հաստ թելերով կապված տետրիկի մի արցակ: Առաջին տետրի վրա կարգում եմ՝ «Հայերը համաշխարհային պահարանի մեջ»: Վեր ու վար եմ անում այս հակայածակայ աշխատութիւնը, ինքնարեւոյրքը հաշվում եմ տետրերի քանակը՝ 34, ընդամենը 1360 էջ: Ենթովում մերթ տետրերին եմ նայում և մեկի, հոր աշխատանքով հպարտ, Գրիգոր Բարսիսեանին: Նա լուռ ժպտում է և նորից մտնելում պահարանին:

— Ինչքե՛մ: Մա էլ մի այլ անտիպ գործ՝ «Հայոց գրականութեան պատմութիւն»: Մա ռեալիստայնց գրականութեան պատմութիւնը՝ չէ, ալլ նոր աշխատանք է: Հայրս այս աշխատանքը ինձ է ձեռնել,— հոգեկան խոր բովանկանութեամբ ընդգծում է ընկ. Բարսիսեանքը:

— Հայանարար գրք ծանոթ էր ևնոյի «Նորայանի կապիտալ» պատմագիտական երկին, որ լույս է տեսել 30-ական թվականներին, բայց այդ աշխատանքը ունի երկրորդ ու հետագա հատորներ: Ինչքե՛մ, սա երկրորդ հատորը՝ 1031 էջ,

չորրորդ հատորը 804 էջ, սա էլ «Ներսէս Աշտարակեցու ավանդակագր» 300 էջ, «Բշխան Բարսաթիկեկի»՝ 304 էջ, «Հայ գաղթականների պատմութիւնը»՝ 342 էջ, որ զմբխտարար թեր է:

Գրիգոր Բարսիսեանքը այնուհետեւ իրար ետեից մեզ է ներկայացնում ևնոյի մի քանի անտիպ զեպարկիտական գործերը՝ «Պատկերներ» ժողովածուի վերանայված տարբերակը, որ 1927 թ. հեղինակը տպագրել է պատրաստել Աշտարակում Լուսինայանի հանձնարարութեամբ, «Հասույի սրինգը», «Աղայի հողին» պատմվածքները, «Մեկնիի աղիկ» թատերգութիւնը և այլ ձեռագրեր:

Ով լինի, որ ի տես այս բոլորի շարքի մի Ծարօրինակ է, շատ տարօրինակ, որ ցարդ այս եզակի հարստութիւնը մնացել է ժառանգների մոտ: Պարզ է որ առաջ այն իր արժանավոր յանգը ունենա Հայաստանի որեւէ թանկարանում և զորի մեր պատմաբաններն ու գրականագետներն արժանագրութեան ներքո:

— Շատերն են ցանկացել օգտվել այս նյութերից,— հանգիստ պատմում է ընկ. Բարսիսեանքը,— եղև են և մարդիկ, որ եկել են Քիֆիտի ու ծանոթացել սրանց: Որոշ նամակագրական նյութեր էլ հանձնել եմ Չարինցի անվան Գրականութեան թանկարանին, բայց ինչ մեզքս թացցնում, հորս ծանոթութեան գիտնաւում հարցում անցյալում եղած ծայրահեղութիւնները ինձ ստիպել են վերապահութեան հանդիս բերել: Ես, իհարկեւ, քաջ գիտակցում եմ, որ ևնոյի հայացքները անքննազատելի չեն, ժամանակները փոխվում են, փոխվում են և մարդկանց տեսակները, նոր փաստերի ու նոր խնդիրների թելադրանքով շատ բան է վերանայվում, բայց ծայրահեղութիւնը ինձ միշտ էլ կաշկանդել է: Դա է պատճառը, որ ես կամա-ակամա մտապիտութիւն եմ ունեցել, որ այս անտիպ գործերն էլ, որ զրված են մեր ժողովրդի պատմութեան տագնապալի ժամանակներում, կարող էին հորս հասցին միակողմանի ու ծանր խօսքերի պատճառ դառնալ: Բայց վերջին տասնամյակներում այլեւի անաշտ մտնելում եմ նկատում, որքախալ է, որ հիմա ևնոյի երկերը լույս են տեսնում մեծ տպաբանակներով, օրոշում է եղել նրա տասնհա-

տարչակը ավարտել առաջիկա մի բանի տարիների ընթացքում, լույս է տեսել գրականագետ Աշոտ Օհանյանի արժեքավոր մենագրությունը Լեոյի գրական ստեղծագործությունների մասին:

Գրիգոր Բարխանյանի հետ մեր գրույցները շարունակվեցին և հետագա հանդիպումների ժամանակ: Ըն ցուցակագրում էի Լեոյի արխիվը, մեկ առ մեկ արձանագրում նամակները, փաստաթղթերը, անտիպ առ որոշ տպագրված աշխատությունների ձեռագրերը, իսկ նա հիշողություններ էր պատմում իր հորից, նրա հետ հանդիպումներ ունեցած մարզկանցից: Հետաքրքիր գրույցակից է Գրիգոր Բարխանյանը: Գնացած նա արդեն 83 տարեկան է, բայց ի մոտ հետաքրքրվում է մեր մշակութային կյանքով, անհազ կարդացող է, շափազանց համեստ: Գրիգոր Բարխանյանը երաժշտական կրթություն ունի: Երիտասարդ տարիներին նա օպերային երգիչ է եղել, 30-ական թվականներին հանդես է եկել Մոսկի զերբերգով «Անուշ» օպերայում, հետագայում տեղափոխվել է Ռուսաստան և տարբեր քաղաքներում աշխատել որպես ուղիտահարողույցների երաժշտական խմբագիր: Նրա կինը՝ Վերա Ալեքսենևան, նույնպես երաժշտական ընդամենը է: Այնտատի առաջին դերակատարուհին է եղել օկլմաստ օպերայում: Մեր հետ ունեցած հանդիպումների օրերին Գրիգոր Բարխանյանը վերջնականապես վճռեց իր մոտ պահվող Լեոյի բոլոր նյութերը հանձնել Մաշտոցի անվան ինստիտուտին, համառված, որ այնտեղ իր հոր ժառանգությունը կպահվի նույն խնամքով ու հոգատարությամբ, ինչպես հազարավոր մեր հնամյա գրազոր մատյանները, փաստաթղթերը, ինչպես սենյակատակ պատմաբաններ Հակոբ Մասանյանի, Աշոտ Հովհաննիսյանի, Արշակ Ալկոյանյանի և շատ ու շատ օրերների թողոնները:

1983 թվականի մայիսի 4-ին Գրիգոր Բարխանյանը ստորագրեց իր հոր, հայ մշակույթի անխոնջ մշակ Լեոյի արխիվը Մաշտոցի անվան Մատենադարանին հանձնելու փաստաթուղթը:

1982 թ. մայիսի 26-ին երկրոյան Ֆրանսահայ մշակութային միության Մարտիկ մասնաճյուղի սրահի մեջ նշանակված էր իմ դասախոսությունը Մատենադարանի և նրա ձեռագիր հարստությունների մասին: Մասնաճյուղի նախագահ Զորմայր Ալեքսանյանի շանքերով այտեղ էին հավաքվել մեր գրավոր հուշարձանների նակատազրով և ընդհանրապես հայ մշակույթի հարցերով հետաքրքրվող մարտելարենակ շատ հայեր:

Ծրք Ալեքսանյանը իր բացման խոսքն էր ասում, ևս դիտում էի մեծագիր հայկիների օգնությամբ լուսավորված սրահում նստածներին, որոնց մեջ նկատեցի նաև ժանիթ անձնավորությունների, նրանց հետ տարբեր առիթներով ծանոթացել էի Մատենադարանում:

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում իմ առանձին կույթիների ժամանակ զիտել եմ, որ նման հավաքներին հաճախ ներկա են լինում Հայաստան այցելած շատ գրոսաշրջիկներ և նրանց էն, ընդհանրապես, որ իրենց հարցերով աշխուժացնում են միջուղաբար: Միանգամայն հասկանալի է այս հետաքրքրասիրությունը, սահմանափակ օրեր հայրենիքում հյուրենկալված մարդիկ, իրենց ապրած երկրներում հանդիպում ունենալով Հայաստանից ժամանած այս կամ այն մշակութային հաստատության ներկայացուցիչի և կամ կատարողական զանազան խմբերի հետ, նորից ու նորից ցանկանում են վերապրել հայրենի երկրում գտնված օրերի հոգեկան մեծ բավականությունն ու հաճույքը, միամասնակ նորաբեր տեղեկություններով հարստացնել իրենց գիտելիքները հեռավոր հայրենիքի մասին:

Մրահում նստածների մեջ նկատեցի նաև մի անձնավորություն, որ մի բանի ապրի առաջ եկել էր Երևան և ձեռագիր էր նվիրել Մատենադարանին: Ուշագիր նայում եմ նրան, արդյոք չե՞մ սխալվում: Նա որում է իմ հայացքը և մտերմիկ ծայտում է: Նշանակում է չե՞մ սխալվել: Բայց ինչպե՞ս է նրա անունը: Հիշողությունս զովաճանում է: Եստ լավ հի-

շում եմ, որ նրա բերած ձևագիրը «ծրղ կրօցոցի» մեկնություն էր՝ գրված 18-րդ դարի վերջերին Լովճաննես Սերասացու կողմից և պատմական է Սերասուրայի Ս. Նշան վանքին: Հիշում եմ, որ նվիրատուն պատմում էր, որ վանքի ձևագրերը եզնունի տարիներին պահ էին արվել տեղի ամերիկյան բույգին, իսկ երբ 1923 թ. 1924 թվականին ամերիկացիները գուրս են եկել քաղաքից, թուրքերը այդ ձևագրերը բուլեջի գրքերի նետ միասին սալլերով փոխադրել են շուկա և, որպես փաթեթման թուղթ, գրոշ փողով ծախել են նպարավաճառներին: Այստեղ էլ նվիրատուի հայրը ձևեր է բերել վերոհիշյալ գրագիրը: Նման զեպրի մասին ինձ պատմել էր նաև րանստիրական գիտությունների զոկտոր Գառնիկ Ստեփանյանը, երբ նա Մատենադարանին էր հանձնում նույն Լովճաննես Սերասացու մի այլ երկպարտությունը՝ «Սեբաստիո պատմությունը»: Լավանաբար սա էր պատճառը, որ լավ էի հիշում մարտի 1924-ի մեր բարեկամի նվիրաբերած մատյանի պատմությունը:

Իմ դասախոսությունների ժամանակ միշտ աշխատում եմ հակահեհանվան հիշատակել տվյալ գաղտնի, քաղաքի կամ քնակավայրի աչի հերկայացուցիչներին, ովքեր հայրենի թանգարանային ու մշակութային հաստատություններին որևէ ձևով օգնել կամ նպաստ են բերել՝ նվիրելով իրենց մոտ զանվող այս կամ այն մատուցը: Իհարկե, միանգամայն բնական է, որ հնարավոր չէ բոլոր բարեխոսների անունները իմանալ ու անհրաժեշտ զեպրում մտարբրել, բայց տվյալ զեպրում շատ էի ցանկանում իմ դիմաց նստած, բարի ժպիտով ինձ նայող սերասացու անուն-պզանունը հիշել: Բայց զոր էին իմ հերթը: Գասախոսությունը վերջացրի, պատասխանեցի տրված հարցերին, բայց անբավական ու զզգո՜հ էի ինձանից: Ինչ-որ բան պակաս էր մնացել. չէ՞ որ տեղացի նվիրատուների անունները լավի վերջին պահին ոտքի կանգնեց մեր բարեկամը և ինչորեք մի քանի խոսք սակ է Լովճաննես Երզնկացու մասին:

— Մերով,— ասում եմ ես ու լուծում: Մի՛ պահ՝ նորից հից՝ եմ գործադրում կենտրոնացնելու հիշողությունս: Բովում է մի ամբողջ հավիտենականություն եմ մտածում: Ի՛նչ էր-

ջանկություն, փայլատակում է Միտքս և հանգստացած հոգով դահլիճին եմ ներկայացնում հայց տվող Հայկազ Մարտիրոսյանին, և մի քանի խոսքով պատմում նրա նվիրատվության մասին: Բուրբը ոգևորությանբ ծափահարում ես: Այնուհետև հիշատակում եմ նաև Ֆրանսուայ մի քանի այլ նվիրատուների անունները. հանդուցյալ Լովճաննես Պոստանյանին, որ 1927 թ. Լիոնից հիվանդ փեճակում Հայաստան եկավ, ամբողջ հիսուն տարի զուղորանաբով իր մոտ պահված ձևագիրը նվիրելու համար, Ռաֆայիլ Մարկոսյանին, որը 1922 թ. 36 եպակի արծեք ներկայացնող ձևագրերի իր հավաքածուն կապակ էր նայրիներին, որը Մատենադարան հասավ միայն 45 տարի հետո՝ 1967—68 թվականներին, հիշատակում եմ Արծրուն ու Կարսիս Ջրբաշյաններին և Գևորգ Բարբրյանին, որոնք Լոնդոնում Սոթիքի անուղային բնկերությունից զնեղ և Մատենադարանին էին նվիրել մի եպակի Հայաստանուր, Գուրգեն ու Սուրեն Գործունյաններին, որոնք նույնպես անուղղում զնեղ էին 16-րդ դարի ականավոր մանրանկարիչ Առաքել Գեղամեցու ծաղկած մի մատյանը և ուղարկել Մատենադարան: Վերջում արդեն մի քանի խոսքով բնուրկում եմ 13-րդ դարի բանաստեղծ, բերականագետ ու փիլիսոփա Լովճաննես Երզնկացուն և, դիմելով Հայկազ Մարտիրոսյանին, հարցնում եմ, թե ինչու է ես որդակիտրուն այդ հեղինակով հետաքրքրվում, չլինի այդ հեղինակի հետ կապված որևէ մատյան կամ գիրք ունի:

— Այո՛, իրավ էր: Տունը գրչագիր մ'ունեմ, որուն վրա Լովճաննես Երզնկացիին անունը կա:

— Իսկապե՛ս: Որքե՞ն զուր ուրիշ ձևագիր էլ ունե՛ք,— անսրող հրճվանքով շեշտակի հարցնում եմ նրանս— Դե՛, իհարկե, զուր դա անպայման ինձ ցույց կտար:— Մրահում աշխուժություն է սկսվում, ամեն կողմից լավում են ներկաների ուրախ արտասայտությունները: Տեղե՛ ու տեղը Մարտիրոսյանի հետ պայմանավորվում ենք վաղի իսկ հանդիպել Սահակ-Մեսրոպ մշակութային տանը:

Հաջորդ օրը նշանակված ժամադրավայրում եմ: Այնուող են Մարտիկի առաջնորդ Հակոբ եպ. Վարդանյանը, Գարեգին վ. Պեքճյանը, Համասեբաստանյ վերջինաց Բիսեկյան

Մարտիկ մասնաճյուղի վարչության անդամ Երվանդ Պապոյանը և մի քանի այլ հյուրեր: Զեռագիրը հետաքրքրությամբ անցնում է ձեռքք-ձեռք: Միևիգեռ ներկաները դրուցում են հայ մշակույթի աշխարհնափյուռ արժեքների, նրանց հայրենագործության խնդիրների շուրջ, եւ ձեռնամուխ են լինում ձեռագրի տվյալների գրանցմանը, նկարագրությանը:

Այս մատյանը, որ պարունակում է Լովհաննես Երզնկացու «Երաս հասարակաց» երկասիրությունը, ընդօրինակված է 1686 թվականին գրի: Արսեն արեղալի կողմից, Կարմիր Վանքում (Առտապա*տ), գրված է թղթի վրա, ունի մտղկագիր լուսանցազարգեր, սկզբնաձևերի մի քանի մանրանկար զլխազարդ է դրված: Զեռագիրը շատ լավ վիճակում է, կապված է դրոշմազարդ կաշեկապ տախտակով:

Եւ ձեռագիրը նկարագրում և մի ականջով էլ լսում էի ներկաների գրույցը: Լակոթ կպիկոպոթը կամավոր հանձն էր առել հայ գրչության նշխարները հայրենիքում կենտրոնացնելու հորդորողի զերբ: Նա շատ երբամտորեն ու համբերությամբ Շ. Մարտիրոսյանին նվիրել: Նույնն էին ստում եսն Երվանդ Պապոյանը և մյուս ներկաները: Երբ ավարտեցի ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը, եւ ես միացա ընդհանուր խոսակցությանը: Լիովին բաժանելով իմ նոր բարեկամների մտահոգությունները, որոնք և մեր առօրյա գործունեության կարևորագույն խնդիրներից են, խոսքս մասնավորացնում եմ տվյալ մատյանի շուրջ և խնդրում եմ քանքը լքափել համոզելու մի մարդու, որ արդեն առանց հորդորների, ժամանակին ինքնակամ կերպով մի ձեռագիր է նվիրել մեր հաստատությանը:

— Բուլոբ ալ ճիշտ եք,—ասում է Հայկազ Մարտիրոսյանը,— ես լավ կը հասկնամ ձեզի, բայց կաշալեմ, բարեկամներ, մի ստիպեք, որ այս ձեռագիր գիրքը անմիջապես Հայաստան ղրկեմ: Կազալեմ՝ դեռ մի ղրկեք նվիրատվության հաճույքն: Ես նորեն Երևան պիտի երթամ և զրուցախոս ալ Մատենադարանին պիտի հանձնեմ:

1933 թ. սեպտեմբերի 9: Մաշտոցյան մատենադարանի անօրինի մոտ ընդունելություն է: Մարտիկի որպես դրասաշրիկներ Հայաստան են կելի Հայկազ Մարտիրոսյանը և իր տիկինը՝ Եաթն: Մատենադարանի բաժնի վարիչները, ավագ պետաշխատողների և Մարտիրոսյանների երևանաբնակ հայրենակիցների ներկայությամբ Հայկազ Մարտիրոսյանը Մատենադարանի անօրին պրոֆ. Սեն Արշալույսյանին է հանձնում այն նույն մատյանը, որ Մարտիկը ցույց էր տվել մեզ:

— Աս զրուցախոս մեր զերդաստանին է պատկաներ, հայրենիկու կողմն մեծ հայրիս գիրքն է: Որքան կը հիշեմ առ գիրքը անոր թովը տեսած եմ:— Պատմում է սերաստացի մեր հյուրը: Արշալույսն եւ հիշում է նախորդ այն ձեռագիրը, որը ինքը բերել է 1975 թվականին, մասնավորապես ընդգծելով, որ դա պատկանում էր Սերաստիայի Ս. Նշան վանքին: Այս պատմությունը անելու ժամանակ եւս համալրուիկից հանեց հնարալը կազմելով երկու տպագիր գիրք և ղրեց սեղանի վրա:

— Աս երկու գիրքերն ալ իմ մոր՝ Լլիխի կողմն մեծ հորս, Տեր-Պապյան Գալուստին, գոր Շեքերջի մականունը ուներ, հարստա գրադարանն է մտնած: Ախտաբուրքն ալ կորսվեցան: Երբեմնի մեր շեն տունն ալ երանակներ մնացին: Հայկազ Մարտիրոսյանը երկար պատմում է իր մանկության դառն օրերի, եղևնից իր բնտանիքի հրաշքով փրկվելու և հեռազեռնյան տարիների Սերաստիայի ողջ մնացած հալուցիան տառապանքների մասին:

Սեղանի վրա զրված գրիչից մեկը հեռախոս՝ 1739 թ. Ալիստարան էր, մյուսը Գր. Գալպարճյանի վերագրվող սեան հրատ էր սիրոյս աշխատությունը, տպագրված կոստանդնուպոլսում 1820 թվականին:

— Հայրս ուխտած էր գծիչներն ազատելն հետ երթալ Երուսղեմ և մեր այս գիրքերը նվիրել Ս. Լակոբյանց վանքի Մատենադարանին: Ան իր ուխտը՝ չկրցավ կատարել: Ես ալ օր ծնունդիս որոշեցի ատոնք բուլոբ նվիրել մեր հայրենիքին, որքանով որ Հայրս սասակ ազատ հայրենիք երազած էր: Կը կարժեմ անոր ուխտը կատարված է:

Երևան, 1983, հոկտեմբերի 8

Սխու՛ն փոքրիկ գյուղ է եղել Արևմտյան Հայաստանի Բալու գավառում: Մինչև տասնինչ համաշխարհային պատերազմը բնդամներ 35 հայ և 25 բուրջ բնամիջներ են ապրել այնտեղ: Բալուցիները և շրջակա գյուղերի հայ բնակիչները հպարտ են եղել իրենց հայրենի շրանով, հատկապես իրենց Սուրբ Մեսրոպ լեռով, որի վրա գտնվող բերդի մեջ, բառավանդություն, յոթ շարաթ ապրել է Մեսրոպ Մաշտոցը և ավարտել հայոց գրերի ստեղծումը: Այլ սրբությունների հետ բալուցիների հպարտություններ է եղել նաև Սխու գյուղում Մորազենց գերդաստանում պատվոգ Ավետարանը: Բազմաթիվ հրաշագատում գրույցներ էին ստեղծվել այս հուշարձանի մասին, թև իրը ջուր է բնկել, բայց չի թրջվել, կրակի մեջ են նետել, չի այրվել, փորձություններից փրկել է Ավետարանի մտտ վատվող ճրագի համար ձիթխալոց ապահովողներին և այլն:

1895 թվականին, հայկական կոտորածների ժամանակ, մասշայնը բնկել է Մավալի անունով մի բրդի ձևաբը, բայց նորից է վերագարձվել տիրելը, որովհետև բուրջը, ինչպես պատմում են, վախեցել է Երկաթյին պատճից: Մեծ եղևնեի տարիներին Մավալին մեկ անգամ ևս տեր է դարձել այս մասունքին: Հետագայում, էրր նա լուսմ է, որ Մորազենց գերդաստանի Մելրան գավաղը ազատվել է շարդից և ապրում է Հալուպում, իր կնոջ՝ Առնի միջոցով մատչյալ հասցեում: Է նրան: Պատմողներ կան, որ սասում են Մավալին. «կես-կես» հայ է եղել, այսպես էին Սխու գյուղում կոշվում այն բրդերը, ոյսեր նարիկենում հայ են եղել և ժամանակի ընթացքում բանվյալը մասնեղականացվել են, բայց նրանք սերնդեցսերունդ հիշել են իրենց հայկական ծագումը:

Անցնում են տարիներ, եղևնից ճյուղակոտոր բնամիջները միավորվում, նոր օջախներ են կազմում: Կին, զավակներ կորցրած Մելրանը նորից է անավորվում: 30-ական թվականներին ապրուստը անասնի ղփարանում է, Մելրանի էրկրորդ կնոջ որդին՝ Մանուկ Մարգարյանը գնում է Ֆրանսիա

բախտ որոնելու, խոստանալով հետագայում բնամիջի մյուս անգամներին ևս փոխադրել իր մտտ: Տարիներ ու տասնամյակներ են գլորվում: Մուրադյանները 30 տարի ապաստմ են հրավերի, բայց դուրս էրը 1963 թ. Սիրիայից մասնակի ներգաղթ է սկսվում, Մուրադյան Մելրանի դուստրը՝ Մարիամը, իր բնամիջով հայրենադարձվում է բնակություն է հաստատում Արմավյան քաղաքում:

Մանուկ Մարգարյանը 30-ական թվականներին Ֆրանսիա մեկնելիս իր հետ էր վերցրել նաև հայրենական նշխարը՝ Սխուի Ավետարանը, ով հիտն թերևս հույս ունենալով ձեռագրի վաճառքից գոյացած միջոցներով բնամիջը տեղափոխել Մարսել, ուր և ինքը բնակություն էր հաստատել:

1967 թ. աշնանային մի օր Մանուկագրան կկան Երևանբնակ մի քանի օրուցիներ և պատմելին իրենց գյուղի սրբությունը դարձած ձեռագրի մասին: Հետո կկավ նաշարյան-Մուրադյան Մարիամը, հաստատել իր հայրենակիցների տված տեղեկությունները և խնդրից ղիմվ մարտիարանակ իր եղբորը, որպեսզի նա մատչյալը Հայրենիք օդադրի: Սխուցիների բռան ժառանգներ լիազորագիր տվցին Մատենագրարանին մատչյալը պահանջելու Մանուկ Մարգարյանից: Նրանք հաստատ լուր ունեին, որ ձեռագիրը դեռևս վաճառված չէր:

1967 թ. նոյեմբերի 11: Մատենագրանի ստորնումխյուներ ղիմում է Մարսելում բնակվող Մանուկ Մարգարյանին՝ նրան հրավիրելով որպես հյուր գալ Հայաստան և իր մտտ պատվոգ զրաղադրը բերել Հայրենիք:

Գործին նպաստելու նպատակով նամակներ են ուղարկվում նաև Փոստիղենու (ԽՄՆ) Համարալուցիական վերաշինաց միության նախագահ՝ Հովակ Հակոբյանին և Սխուցիների միության նախագահ՝ Գասպար Մելիքյանին, խնդրելով որպեսզի նրանք ևս իրենց կողմից հորդորական նամակներով իրենց հայրենակցին համոզեն մատչյալը Մատենագրանին տրամադրելու:

Նոյեմբերյան այս նույն օրերին Մատենագրան այնու լեղին՝ Մարզիկից հյուրաբար Երևանում գտնվող Արժույտ ու լիլի Զրբայան ամուսինները, որոնք տեղեկանալով իրենց ջաղարում պատվոգ ձեռագրի պատմությանը, պարտադատա-

կամութիւն հայտնեցին Իրանսիա վերադառնալուն պէս առաջնադուրն անկ Սխտի մատյանի հայրենագարութեան համար:

1967 թ. նոյեմբերի 29: Մարտիկի վերապատվելի Հարութիւն Հելլաճեանք, նամակով հայտնում է, որ Արծրուն Զրբաշյանի հանձնարարութեամբ գրադվել է խնդրատարկա մատյանի հարցով. պարզվել է, որ Մանուկ Մարգարյանը Ավետարան ուղարկել է Փրովիդենս իր հորեղբորդի Տոնիկ Մարգարյանին: «Ի՞նչ խառնաբառ.— ավելացնում է վերապատվելին,— հակառակ բոլոր ազգայնաներու մատայանք Մատենագարանին նվիրելու պատրաստակամութեան, պճոնիկ Մարգարյան... տրամադիր չ'ընդրի տեղի տալու: Անուճեան Շ. Հեղինակութիւն տեղեկանում էր, որ Մանուկ Մարգարյանը մեծ փոխհատուցում է պահանջում ձեռագրի համար:

Այդ նույն օրերին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն Մարտի քնակվող Գասպար Արզումանյան և Անտ Մէլիքյան օխուցիներին համակ է ստանում, որոնք խնդրում են Վահագնին իր հեղինակութիւնը ի գործ դնել կանխելու Սխտի մատյանի վաճառքը:

1867 թ. դեկտեմբեր 25: Փրովիդենսից Համարալուցիական վերաշինեց միութեան նախագահ Լուվակ Լակոբյանը հայտնում է, որ ինքը հանդիպել է Տոնապետ (Տոնիկ) Մարգարյանին և նրա որդու հետ, որոնք հայտնել են, որ ձեռագիրը պատկանում է Մանուկ Մարգարյանին և իրենք տօբրինելու իրավունք չունեն, իսկ վերջինս էլ զեռես ԱՄՆ չի փոխադրվել:

1968 թ. հունվարի 29: Մարտիկի Գասպար Արզումանյանը հայտնում է Մատենագարանի տնօրինութեանը, որ Մանուկ Մարգարյանը փոխադրվել է Փրովիդենս և մեկ անգամ եւ խնդրում է ամեն շանք գործադրել, որպէսզի հարազատ մասունքը օտարների ձեռք չընկնի:

1968 թ. հունվարի 31: Արծրուն Զրբաշյանը Մարտիկից գրում է. «Անցյալ դեկտեմբերի 30-ին նամակ մը գրեցի պ. Մարգարյանին՝ հայտնելով այդ գիրքը նրանի. ժող. Մատենագարանի թանգարանին նվիրելու փափագս և առաջարկեցի իրեն, որ ինձ հանձնէ զայն որք զրուստի փոխարեն: Մինչև այսօր պատահիան չստացա: Կերևի առաջարկս հարողութիւն չը գտավ... Եստ կը ցավիմ, որ հակառակ փափագիս և ցանքերուս, չը կարողացա այս գործը հաջողացնելը:

1968 թ. փետրվարի 5: Փրովիդենսից Լուվակ Լակոբյանը հաստատում է, որ Մանուկ Մարգարյանը արդէն փոխադրվել է ԱՄՆ, և գրում է. «Ժամանակն ի վեր արդէն վեճ մը ստեղծված է Ավետարանի շուրջ, հարցալուցիները կը պնդեն, որ Ավետարանը կը պատկանի զուլդին, իսկ Մարգարյանները կռաւարկեն, որ Ավետարանը իրենց սեփականութիւնն է և կուզեն պահել սերունդն սերունդը»:

Այս վերջին խոսքերը հակառակ էին մինչ այժմ ամեն կողմից ստացվող այն լուրերին, թէ ձեռագրի տեղը նպատակ ունի այն վաճառել, և հուսադրող էին: Նշանակում է զեռես ամեն ինչ կորած չէ, նշանակում է կարելի է խնդրել հետապնդել: Բայց Մանուկ Մարգարյանից ոչ մի պատասխան էլ չի բեր ստանում:

Անցնում էին տարիները: Մերթ ընդ մերթ լուրեր էինք ստանում, որ Մ. Մարգարյանը ողջ և առողջ է և ձեռագիրն էլ չի վաճառել:

1931 թ. աշուն: Երևանը լի է աշխարհի տարբեր կողմերից ժամանած հայ ու օտար զրոսաշրջիկներով: Մատենագրանում մեկ լուպի հանգիստ չկա: Այդ բազմազգալ օրերին էր, որ իմ աշխատասենյակը մտան միջին տարիքի մի կին ու մի ծերունի: Լուրերին աթոռ եմ առաջարկում և հետաքրքրվում եմ, թէ ինչով կարող եմ նրանց օգտակար լինել:

— Մանուկ Մարգարյան, — ներկայանում է մեր հուրը, — Ամերիկայէն կուգամ:

Վայրկենարար հիշում եմ Սխտի մատյանի պատմութիւնը: Անպակասի եկած, հաճելի զարմանքով վեր եմ կենում և հին բարեկամի պէս նորից եմ սեղմում ծերունու ձեռքը, Իսկ տիկինը, որին առաջին պահ չճանաչեցի, Մարթամ Մարգարյան էր, նույն այն կինը, որ տարիներ առաջ տեղեկացրել էր մեզ ձեռագրի մասին: Առանց նախարանի ուղղակի դիմում եմ Մարգարյանին.

— Է՛, բարեկամ: Այլնեքս չուր դառալ ձեզ սպասելովք Չեապիբը բերել ե՞ք:

Մարգարյանը սաոր նայում է երեսօս: Այ՛ մի զիչ չի շարժվում դեմքին: Անկն ինչ հասկանում եմ: Հիասթափության տ՛հաճ զգացումը անասելի զտոնացնում է ինձ: Լուռ նայում եմ և սպասում պատասխանի:

— Ա՛յ, չիմ բերած:

— Այդ արդեն չըզամ: Այսբան երկար ճամփա կտրել և դատարկաձեռն գալ: Բա զա՛ անկուր բան է՞,— զսպված վրդովմունքով սասն էմ ես:

— Վահցա մարտատանը ձեռքս առնեն:

— Ո՞վ սոաց, թե մեր թանգարանների համար բերված նվերները մարտատան մեջ վերցնում են: Պարսպ խոսքեր են: Իսկ Ալեկտարանը ձեզ մտո է՞: Չե՞ք վաճառել:

— Իմ բովն է: Ապահով տեղ է: Մեր սրբությունն է: Ինչո՞ւ պիտի վաճառեն: Օր մը նորեն կուզամ Հայաստան ու նվիր կը բերեմ ձեզի:

Հետո եմ ձերտուն և մտածում: Տասնչորս տարի է սպասում ենք այս մարզու պատասխանին և տ՛նա նորից անսրջություն. ե՞րբ պիտի նորից գա, ե՞րբ պիտի նորից պատե՛հություն ստեղծվի այսպիսի ճամփորդության համար, արդյո՞ք նա կզմեանա այս խորը ձերտության մեջ: Աշխատում եմ մտքերս ամփոփել և այնպիսի ձևակերպում տալ, որ Մանուկ Մարգարյանը հանկարծ շլիքավորվի:

— Եստ ճիշտ եք մտածում, բայց այդ օրը ե՞րբ պիտի գա: չե՞ որ ժամանակը չի սպասում և կնչքեր լի է անակնկալներով: Ի՛նչարկե, լավ է, որ վաղվա նկատմամբ դուր աչքքան վտա՛հ եք: Ես ձեզանից ավելի երիտասարդ եմ, բայց աչքպիսի վտահա՛սություն չունեմ: Եման արժեքների ճակատագրերը պե՛տք է օր առաջ լուծել, որպեսզի հետագայում բարդություններ չառաջանան: Այսօր դուք աչքզպես եք մտածում, վաղը ձեր ժառանգները կարող են այնպիսի բայլ կատարել, որը անկասակ լինի ձեր կամքին: Ի՞՞ծբաստաբար մենք աչքպիսի զնվարների ակնաստես կզել ենք: Մի՛թե՞ լավ չէր լինի, որ դուք ձեր ձեռքով այդ մատուցները բերելիք և մեր հայրենասիրական պարտքը կատարեիր:

Մանուկ Մարգարյանը հանդիստ լսում էր: Նրա զեմքի արտահայտությունից չէի հասկանում, թե նա ինչ էր մտածում այդ պահին: Ի՞՞ծվարահաղորդ մարդ է. ինչպե՛ս ճամփա հարթել զնպի նրա սիրտը,— լուռ, մտմտում էի ես: Քիչ հետո նա դարձավ ինձ.

— Պիտի ջանամ: Միայն դուք մարտատան ատ խնդիրը կարգադրեցեք:

— Մարտատանը զժվարություններ են ունենում այն ճամփորդները, որոնք պետականորեն սահմանված կարգը խախտում են: Ի՞նչ մտահոգվելու առիթ չլսիտի ունենաք: Արե՞մն պայմանավորվում ենք,— վտահաբար դիմում եմ մեր հյուրին,— դուք հաջորդ տարի նորից գալիս եք Հայաստան, իսկ մենք էլ կարգադրում ենք, ինչպես դուք եք ստում, այդ մարտատան խնդիրը:

Պարեն Մարգարյանը նայում է ինձ նույն սասն ու անտարբեր հայացքով, կարծեր ուզում է ինչ-որ բան ստել, բայց չի կարողանում: Արդյո՞ք հուզված է: Ո՞վ գիտե. այսպիսի մարդիկ էլ են լինում: Հազար ու մի ցամվ, պատանեկան տարիներին մա՛հ ու կոտորած տեսած մարդ կարող էր և այսպիսին դառնալ: Բայց որ նա եկել է Հայրենիք, ավելին չեկել է Մատենադարան, և հատկապես ներկայացել է տնօրինությանը և խոստումներ է տալիս, նշանակում է պետք է ակնկալել, որ նրա մտտ պահ՛վող գրչագիր մատույանը անպայման կգա հայրենիք:

Երբ Մատենադարանի աստիճանների մոտ հրածեշտ էի տալիս մեր հյուրերին, դարձա մի վերջին անգամ զնպի Մանուկ Մարգարյանը.

— Դուք ճիշտ ե՞ք ձեր զավատի Սուրբ Մաշտոց լեռը, որե՞մն մի մոռացեք, որ մեր այս օջախն էլ Մեարայ Մաշտոցի անունն է կրում:

Բուրովեց 1932 թվականը: Նորից ոչ մի չուր Մարգարյանից: Անցավ նաև 1933 թվականի առաջին վեց ամիսը: Երբ հուլիսի 7-ի առավոտյան աշխատանքի եկա, սեղանին վրա գրաա Փրովիդենսից ստացված մի նամակ. հետահայրեն Մանուկ Մարգարյանինն էր: Ահ՛համբերություն բացում եմ:

«Սույն գրությունը,— կարդում եմ,— հաճույքն ունիմ

Ձեզ հայտնելու, որ իմ քով գտնվող մատուցող կը փափագիմ ձոնել Մատենադարանին: Հայտնում եմ նաև այնքան փայտալատ իրազս՝ նորեն այցելել Երևան այս տարվա սեպտեմբեր ամսին.. Պիտի խնդրեի մարտատանը կարգադրություն ընել Ավետարանը անձամբ ինձ հետ տանելու Երևան:

Ի վերջո հանգիստ շունչ եմ բաշում: Նշանակում է կարող ենք վստահ լինել, որ Հայտնություն կհասկենք այս բազմաշարյա մատյանի պատմությունը:

1983 թ. սեպտեմբերի առաջին օրերին հետադիր ստացվեց, որ Մարգարյանը Մոսկվայում կլինի սեպտեմբերի 21-ին: Անցան օրեր: Մարգարյանը պետք է արգեն Երևանում լինի, բայց ոչ մի լուր չկա նրանից: Ավտոգրիք անհանգստանալ և հետաքրքրվեցինք «Ինտուրիստի» վարչությունից: Պարզվեց, որ Մարգարյանը Երևան ժամանելու առաջին իսկ օրից փոխադրվել է իր քրոջ մոտ, Արովյան քաղաք, և այնտեղ էլ գիշերում է:

Սեպտեմբերի 29: Մատենադարանի ձեռագրերի պահպանության բաժնի վարիչ Վարդան Գրիգորյանի հետ, Երևանի նորրի թաղամասում ընկնվող օխոցիների ժառանգներ Մուրադյան Գասպարի ու Քոփայան Պետրոսի ընկերակցությամբ զննում ենք Մարգարյանին տեսության Անհամբեր էինք: ուզում էինք որ առաջ տեսնել այն մատյանը, որին սպասել էինք տեսնվելը երկար տարիներ:

Արովյանում ենք: Այստեղ է Մանուկ Մարգարյանը: Նա նստած է դալուկ զենքով, բիշ նիհարած: Անարտահայտիչ իր հին հայացքով ընդունում է մեզ: Նա շրջապատված է իր քրոջ զավակներով, հարաներով ու թոռներով: Կարծում ենք, որ գեղաաստանի ավզը բոտ երևույթին հոգնպես խնդրում է ի տես իր գեղաաստանի այսպիսի ծարձակման: Քույրը, տիկին Մարիամը, հայտնում է, որ եղբայրը հիվանդ է, ուստի բերել է իր մոտ:

Սեզանի վրա է դրվում երկար սպասված մատյանը: Երկուլաժությունը բացում ենք մետաքսե ծածկոցը, որի մեջ փաթաթված է այն: Կազմի երկու փեղկերը պահպանված են մանրդրուխթամբ, բայց կաշվե կոշիկ փոխարինված է ամուր կտորով: Զեռադրի սկզբից ու վերջից շոտ մագաղաթյա պահպանակներ են դրված. հին, շատ հին, թերևս 10—11-րդ դարերի ձեռագրի մաս են: Շրջում ենք պահպանակները, ձեռագրեր սկսում է աշխարհի արարչությունը երկրված եկարաշարով, հետո դալուկ են տերտուական նկարները, պահպանված են շոտ ավետարանիչների դիմանկարներին ու սկզբնավերինները, ընդամենը 42 մանրանկար: Մեծ հարստություն է: Մեյլայով, որ հուսախար լինե լինում: արժեք այսպես զանց թափել մատյանը վերագործենու համար: Մանրանկարների գույները արտասպառ չուրք են և սկնապարար (նկ. 8): Շարունակում ենք թերթել մատյանը, որոշ շափով վնասված է, ժամանակին չուր է տեսել և ներքևի մասից էլ այրված է: Բարերախտարար զրվածքներն ու մանրանկարները շատ շեն վնասվել, միայն ներքևի լուսանցքային հատվածն է այրված: Ձեռագրի այս վիճակն է, հավանաբար, պատճառ դարձել վերոհիշյալ հրաշապատում որոշյցների ստեղծման: Փնտրում եմ հիշատակարանը, վերջին թերթերի պակաս հետևանքով՝ բացակայում է Մանուկ Մարգարյանը, որ երևում է հանախ է թերթել մատյանը, մի հիշատակարանություն է ցույց տալու 1636 թվականից: Բայց դա հետագաի գրություն է: Հնագրական տվյալները 15 կամ 16-րդ դար են հուշում:

1983 թ. հոկտեմբերի 4: Մարտոցյան Մատենադարանի տնօրենի ընդունարանում են Մանուկ Մարգարյանն ու իր կինը՝ Ազնիվը, հայաստանաբնակ նրանց ազգականները, հարևաններում ապրող համապետականների ժառանգները, Մատենադարանի աշխատակիցները: Հիվանդության պատճառով բացակա է տիկին Մարիամ Մուրադյանը: Մանուկ Մարգարյանը տնօրեն պրոֆ. Սեն Արևաշայանին պարտենապետ հանձնում է Օրուի Ավետարանը: Պրոֆեսորը չերտնուն շորհակալություն է հայտնում արյան ու կրակի միջով անցած հուշարձանի փրկողներին և Մաշտոցի անվան հուշակոթու է հանձնում Մանուկ Մարգարյանին: ներկաները արտաքին շնորհավորում են այս գեղեցիկ, մեծ խորհրդով լեցուն պահը և բաշատողություն ու երկար կյանք են մաղթում Մարգարյաններին ու Մուրադյաններին: Երևանի նորրի բարձուրում իր

պահակներ են դրված. հին, շատ հին, թերևս 10—11-րդ դարերի ձեռագրի մաս են: Շրջում ենք պահպանակները, ձեռագրեր սկսում է աշխարհի արարչությունը երկրված եկարաշարով, հետո դալուկ են տերտուական նկարները, պահպանված են շոտ ավետարանիչների դիմանկարներին ու սկզբնավերինները, ընդամենը 42 մանրանկար: Մեծ հարստություն է: Մեյլայով, որ հուսախար լինե լինում: արժեք այսպես զանց թափել մատյանը վերագործենու համար: Մանրանկարների գույները արտասպառ չուրք են և սկնապարար (նկ. 8): Շարունակում ենք թերթել մատյանը, որոշ շափով վնասված է, ժամանակին չուր է տեսել և ներքևի մասից էլ այրված է: Բարերախտարար զրվածքներն ու մանրանկարները շատ շեն վնասվել, միայն ներքևի լուսանցքային հատվածն է այրված: Ձեռագրի այս վիճակն է, հավանաբար, պատճառ դարձել վերոհիշյալ հրաշապատում որոշյցների ստեղծման: Փնտրում եմ հիշատակարանը, վերջին թերթերի պակաս հետևանքով՝ բացակայում է Մանուկ Մարգարյանը, որ երևում է հանախ է թերթել մատյանը, մի հիշատակարանություն է ցույց տալու 1636 թվականից: Բայց դա հետագաի գրություն է: Հնագրական տվյալները 15 կամ 16-րդ դար են հուշում:

1983 թ. հոկտեմբերի 4: Մարտոցյան Մատենադարանի տնօրենի ընդունարանում են Մանուկ Մարգարյանն ու իր կինը՝ Ազնիվը, հայաստանաբնակ նրանց ազգականները, հարևաններում ապրող համապետականների ժառանգները, Մատենադարանի աշխատակիցները: Հիվանդության պատճառով բացակա է տիկին Մարիամ Մուրադյանը: Մանուկ Մարգարյանը տնօրեն պրոֆ. Սեն Արևաշայանին պարտենապետ հանձնում է Օրուի Ավետարանը: Պրոֆեսորը չերտնուն շորհակալություն է հայտնում արյան ու կրակի միջով անցած հուշարձանի փրկողներին և Մաշտոցի անվան հուշակոթու է հանձնում Մանուկ Մարգարյանին: ներկաները արտաքին շնորհավորում են այս գեղեցիկ, մեծ խորհրդով լեցուն պահը և բաշատողություն ու երկար կյանք են մաղթում Մարգարյաններին ու Մուրադյաններին: Երևանի նորրի բարձուրում իր

Եւր օգտիւր զրաձ Մուրազլան գերդաստանի ամենատարեց
 ներկայացուցիչ, բնիկ օխուցի Քուրմանտա մայրիկը ար-
 ցունքներով է ցողում իր պապենական հուշարձանը և շնոր-
 հաջորում նրա մուտքը հայրենի երկիր Իսկ Մանուկ Մար-
 գարյանը, ըստ երևույթին խոտովահույզ հոգով, բայց իրեն
 հատուկ սանուկիամբ դառնում է ներկաներին և ասում.

— Ես իմին պատարը կատարեցի:

Բ Ո Վ Ա Ն Կ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մատանները գտնում են իրար	2
Գուսերի կատար է ածվում 45 տարի հետո	9
Հովասափ Սերաստացու ինքնագիր մատյանը	23
Հայենի ժողովում է մեկ	25
Գրթաչի հայրենի պատասխանները	29
Սկսաստիպի պատմության հայանաբերումը	32
ԳՊՊ տարեկան ավետարանը	39
Մերօրյա պատմություն հին մեծագրերի էջերում	47
«Մյու ճաղերտի» երկու վերջերը	54
«Ամեն բան ժամանակին պիտի ընկչ»	57
Հայերեն մեծագիր Գրչատանի հավաքածուում	61
Ձեռագրերի գլանառոգ Գագիկը	65
«Յուզգիտիչը» օր մը լեզվում իր գտնեք	71
Ձեռագրեր բացում է զարգանքը	79
Ճարտարագետ բառաների թղթագանակները	87
Պակաս արժեքավոր լինե ևս «Նատիկ» գրքերը	93
Պրոֆեսորի նվերը	102
«Անխոստ» գրականի կամքն այ այ եղած է	107
Հարսության Հազարյանի պատգամը	111
Անանուն հիշատակագիրը օրհում է մեկ	118
Լույի ժողովուրդների մաս	124
«Ջիւ մի գրկեր» նվիրատուության հաճույքներ	131
Նրկար ղեկորումներից հետո	136

ՀՍՍՀ ԳՐԲԱՍԵՆՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՐՔՆԵ ԼԵՎՈՆԻ ՉՈԳԱՅԱՆՍԿԻ

ՋԵՆԱԳՐԻՆԵՐ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ
(Ակնարկներ)

БАБКЕН ЛЕВОНОВИЧ ЧУКАСЯН

В МИРЕ РУКОПИСЕЙ

(Օւերքւ)

(На армянском языке)

ОБЩЕСТВО КНИГОЛЮБОВ АРМЕНИИ
 ИЗДАТЕЛЬСТВО «СОВЕТАКАН ГРОХ»

Խմբագիր՝ Ա. Ե. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
 Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱՐԻՉԵՆՅԱՆ
 Ապրիլ և զիգ. խմբագիր՝ Ա. Վ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
 Վերստուգող արքայիչ՝ Ա. Յու. ԱՐՏԱՆ

ՎՅ 07732. Հանձնված է շարժման 23. 07. 1984 թ. Խորագրված է
 ապագրության 12. 12. 85. Բուզի արագրական ֆանթ N 2 84X108^{1/32}
 Տպագրությունը՝ բարձր ճառատակ՝ գրքի սովորական,
 Տպագր. 9,25 մամ.+0,25 մամ. ներգ., պաշմ. 7,66 մամ.+0,42 մամ. ներգ.,
 Հրատ. 6,7 մամ.+0,84 մամ. ներգ.
 Տպարանակ 10000, գիրք 55 կողմ. Գրատվեր 746:
 «Սովետական գրքեր» հրատարակություն, Երևան-9, Տերյան 91:
 Издательство «Советакан грох», Ереван, 9, Теряна, 91:
 ՀՍՍՀ Գրքատարների ընկերություն, Երևան-1, Բուսանյան 21:
 ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության ապարան, Երևան-19,
 Մարշալ Բաղդասյանի պող. 24:
 Типография издательства АН Арм.ССР
 Ереван—19, пр. Маршала Баграмяна 24.